

Назир Сафаров

МОМАҚАЛДИРОҚ

РОМАН

Тошкент
Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти
1981

Тақризчи
Норбой Худойберганов, филология фанлари доктори

С $\frac{70303-87}{M352(04)-81}$ Рез.81 4702570200

© Фафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981 й.

Бир умрлик ҳаёт йўлдошим, мунис она, қадрдон дўст, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган врач Мукамбар Қориевага эҳтиром билан бағишлайман.

ДЕҲИБАЛАНД

Нуротанинг Қармана томонида, Оқтоғ бағрида бир вақтлар Зайнулараб деган шаҳар бўлган, дейишади тарихчилар. Зайнулараб Имом Муҳаммад Ҳанафийнинг хотини бўлиб, араблар истилоси даврида бу ерга Зайнулараб номи берилган, деган афсонавор сўзлар ҳозирги кунларимизда ҳам оғиздан-оғизга кўчиб юради.

Ҳозирги кундан Қарманага йўл олган киши, албатта, Деҳибаланд ёки Тепабаланд номи билан машҳур қишлоқдан ўтиб, Қорақарға эгарига кўтарилади ва эгардан ўтиши билан тоғ оралиғидаги қўрқинчли сой камарига кириб кетади. Камарнинг иккала томони тоғ, бағри тилка-пора, жар ва могоралар шу қадар ваҳималики, ёлғиз ўзи йўл босиб келаётган ҳар қандай кишининг ҳам юраги орқасига тортиб, чўчимаслиги мумкин эмас. Қорақарғадан ошиб, ана шу тоғ камари бўлган даҳшатли сойни босиб ўтгач, Қармана — ҳозирги Навоий шаҳрига кириб борилади.

Деҳибаланд қишлоғи тўғрисида кичик тафсилот: бу қишлоқ Нурота ва Қармана шаҳарларига олиб борадиган катта йўл билан туташган бўлиб, тепалик эса Оқтоғ этаги билан боғланган. Тепа устида Имом Ҳасан, Имом Ҳусан номида масжид бор.

Тепалик остонасидаги йўл ёқасида чашма ҳовуз қайнаб ётади. Лиммо-лим чашма суви билан тўлган бу ҳовузда қишини ёзини балиқлар гужгон ўйнаб сузишгани-сузишган. Сатҳи уя-тўрт бўйра юзича келадиган ҳовуз тепасини азамат балх тут қулоч ёзиб ўраб олган. Айни илк баҳор пайтлари — тут пишган чоғларда чашма ҳовуз макони бўлиб қолган балиқларининг дарахтдан тўкилиб турадиган ҳар бир дона тут устида бўлиб турадиган шиддатли тортишувларини бир томоша қилсангиз эди... Ҳар қалай, чашма сувнда урчиб-кўнайиб тур-

ган сон-саноқсиз бу балиқлар қорин қайғусидан бутунлай озод. Йил — ўн икки ой, қишу ёз чашма ёнидан ўтиб турадиган йўловчилар ҳамда қишлоқ болалари ҳар куни ҳовузнинг теварак-атрофида уймалашиб, жониворларга ризқ-рўз улашаётганларини кўриш мумкин. Бирор йўловчи йўқки, бу манзилда бир нафас тўхтаб, юз-қўлини ювиб, муздек зилол сув ичиб, мрамар тут тагида соялаб ҳордиқ чиқариб ўтмаган бўлсин. Шуниси диққатга сазоворки, хоҳ ёш, хоҳ кекса одам боласа шу кунгача чашма балиғига дахл қилган эмас, дахл қилмайди ҳам, фақат чашманинг кўм-кўк зилол сувидан қона-қона ичиб, чанқоқларини босиб, «Шукур», деб қўйишни унутмайдилар. Сўнг балиқларга ризқ-рўз улашиб, уларнинг талаш-тортишларини завқ-шавқ билан томоша қиладилар. Баъзилар қўлларига бир бурда нон олиб булоқ сувига тегизишлари биланоқ пайт пойлаб турган балиқлар от қўйиб қолишади, эпчилроғи нонни юлиб қочади, бошқалари унинг кетидан қува кетишади, ниҳоят, ўртага ўраб олиб, ўлжани юлқилашиб ҳаш-паш дегунча еб битирадилар ва навбатдаги ганиматга кўз тикиб, сув юзасида ўмбалоқ отганча томоша кўрсатганлари-кўрсатган.

Куз фасли. Қуёш қиёмдан оққан. Вақт намозгарга яқинлашиб борарди. Деҳибаланд қишлоғининг сўфиси Оймат бобо Имом Ҳасан, Имом Ҳусан масжидининг ҳовли юзини супуриб-сидириб юрибди. Унинг ёши олтмишлардан ошиб қолган. Ўрта бўй, гавдаси гўштдор, серсоқол, ўнг қоши учида пашшахўрда доғи бор, мовийга мойил кўзлари ғилайроқ. Ҳовли супуриб ҳориган сўфи бели толиқиб бўлса керак, камалакдек эгик қоматини тиклаб олиш учун супурги дастасини ҳасса қилиб ижирғалана-ижирғалана: «Вой, бултурги жоним!» деб зўр-базўр қаддини ростлаб олган бўлди. Ўзидан анчагина наридаги қабристонга назар ташлади.

Гепабаланддан Нурота воҳасининг анча-мунча ерлари кўриниб туради. Кенг яйлов, катта-кичик қишлоқлар. Оқ, Кўк ва Жўди тоғлари гўё асрий уйқуда ёнбошлаб ётарди.

Хаёл қарияни аллақаерларга олиб бориб олиб келди. Дунёдан аллақачонлар ўтиб кетган тенгқурлари, ёшини яшаб, ошини ошаб бўлган таниш-билишларини эслаб беш эгди, ўз гавдаси ўзига оғирлик қилиб, яна ўтириб олди-да, қуръон тиловат қилиб, савобини марҳумлар арвоҳига бағишлагач, бир оз енгил тортгандек бўлди. Оймат сўфи негадир қабристондан кўз узолмасди. Бобоси билан момоси ва отасидан эшитиб қулоғига миҳдек қадалиб қолган узоқ-яқин хотиралар миясига ёпирилиб, кўз ўнгида намоён бўла бошлади. «Наузан биллоҳ... Утганларга саловат ... Уйламоқдан на фойда?» деса ҳам, ваҳимани кўнглидан кеткизолмас эди. «Арвоҳлар хотираси учун тиловат лозим

Бўлса, қилдим. Яна нима керак?.. Улганларни худо раҳмат қилсин, тирикларга имон... Хайр, энди тура қолай. Намозгарга тайёргарлик кўрай», деган ният билан ўрнидан қўзғалмоқчи бўлди-ю, туришга мажולי етмади...

— Эй, тавба, нима бўлди менга, а?— дея пичирлади у. Истар-истамас яна қабристонга кўзи тушди. Оч арвоҳдек тик турган ўликлар яна кўзига кўринди.— Ё тавба, бу тушимми, ўнгимми, а?.. Анави қабрдан бош кўтариб турган раҳматли Мирҳожиди, анависи подачи Саримсоқвой, анависи... Эй, тавба, бу қандай сир бўлди, а? Наузан биллоҳ!— дея ёқасини ушлади сўфи. У кўзини чирт юмиб, лаби лабига тегмай чалакам-чатти аллақандай дуони ўқий бошлади-да, бирдан кўзини очиб, юзига фотиҳа торгди. Ваҳима аралаш қўрқа-писа секин атрофга назар ташлади. Жимжитлик. Аллақаерда хўроз қичқириб, қабристон томонда ит ҳуриши эшитилди. Ит шундай хурадики, гўё ашаддий бегона ва хавфли одамга ташланаб, акиллаётгандек туюларди. Сўфи дарҳол ит ҳураётган томонга назар ташлади. Итнинг ёввойи мушукники сингари ёниб турган кўзларига кўзи тушиб сесканиб кетди ва ёқасини ушлаб кўкрагига «туф-туф»-лади, кўзини чирт юмиб тескари қаради. Масжиднинг ўнг ва сўл ёнбошида қад кўтарган Имом Ҳасан, Имом Ҳусан мақбарасига термилди. Одатдагидек, мақбара усти оқ сурп билан ёпиғлик турарди.

Сўфи бўшашиб ўзини беҳол сезди, бир дам мижжаларини юмиб ором олган бўлди. Яна қабристон томонга назар ташлади. Ит ҳуришидан тинган эди. Аммо бу гал қандайдир дарвеш қиёфасидаги бир одам кўзига кўринди, юрагини тағин ваҳима чулғаб олди. Яна кўзларини юмди, бир нафас тин олиб, қайта очди, бироқ энди ҳеч ким кўринмади.

— Наузан биллоҳ... инсмисан, жинсмисан, ажина ёки оч арвоҳмисан?— дея сўфи аллақандай дуоларни ўқиб, ўрнидан турмоқчи бўлди, мажולי етмай, қулоғи чинқириб, кўз олди қоронғилашди. У иккала панжаси билан бошини чангаллаб:— Узинг паноҳ бер, худойим, нима бўлди менга?..— деди. «Водариг, сафарим қариган кўринади,— деб ўйлади у.— Ҳа, ҳа-да, жон омонат. Улим — ҳақ. Подшоҳ ҳам, гадо ҳам бу дунёга омонат. Ҳа-ҳа, омонат. Алҳамдулиллоҳ, омонатингга хиёнат қилмадим. Ношаръий ишга юрмадим, ёлғон сўзламадим, май ичиб маст бўлиб телбалик қилмадим, дилозор бўлмадим, ўғрилиқ ва зино ишга сазй қилмадим, кампирим ҳам, мен ҳам ҳалол яшадик. Уят—ўлимдан қаттиқ, номусли-орли бўлдик. Пешонамизга фарзанд битмади, ношукур эмасмиз, ҳар дамига шукур қилиб кел-япмиз... Аммо кампирим менга қараганда тезроқ қариди, куним битиб кўзим юмилса, у муштипар заифам менсиз қандоқ кун

кечиради? Бир-биримизга ҳамдам-ҳамдард эдик. Белдан қувват, қўл-оёқдан мадор, кўздан нур кетди, камондек икки букилган чоқда сўққабош бўлиб қолдиш...»

Сўфи бир неча дақиқа шу ҳолатда ўтирди. Секин-аста мадор кириб ўзига келгандек бўлди. Худо номига қайта-қайта шукурлар айтиб ўридан қўзғалди. Бу гал амаллаб оёққа тура олди-ю, бироқ гандираклаб кетди, масжид устунига суянганча зўр-базўр тик туриб қолди, сўнг секин-аста қадам ташлаб масжид деворига етиб олди-да, эндигина йўлга кирган гўдак сингарни деворни ушлаб, эҳтиётлик билан бир-бир босганча эшикка етди. Эшикни очди-ю, тагин остона тагига ўтириб қолди.

Дарвеш қиёфасидаги бояги киши ҳамон сўфининг хаёлидан нарий кетмасди. У синчковлик билан теварак-атрофга назар ташлади. Кўзига яна ўша одам кўриниб, масжид томон келаётгандек туюлаверди. Сўфи ундан кўз узмасди.

— Ким бўлди бу нотаниш одам?— деди у ўзига-ўзи.

Дарвешнамо кимса масжидга яқинлашиб, зинапоялардан кўтарилла бошлади ва тўғри ҳовлига кириб келди. Унинг қўлтигида кўк чорсига ўралган кичкинагина бир тугунчаги бор эди. «Бу нима бўлса экан?— деб ўйлади сўфи. — Кийим-кечакмикан? Балки «Озиқлик от ҳоримас», деб йўлга номини, бирор озуқами туғиб олгандир? Қизиқ...»

У Деҳибаланд тепалигида туриб водийни кўздан кечираркан, таъсирланиб бўлса керак, боғини тебратиб сарак-сарак қиларди. Номаяълум киши Оқтепа, Чашма, Гадойтипмас, Самари ва бошқа қишлоқларни кўздан кечирди. Оқтоғ, Қоростоғ оралиғидаги кенг яялов, ўт-ўлан билан қовланган дашт, қир-адирлар яққол кўзга ташланиб турарди.

Нотаниш одам салом йўқ, алик йўқ, қирғийқараш қилиб сўфига ер остидан нигоҳ ташласдию қаршисида турган пақирни олиб тез-тез одим отганча зина орқали чашма томон юриб кетди.

— Ким бўлди у, бу ернинг одамига сира ўхшамайди, яна салом-алик йўқ, пақирни олиб жўнагани нимаси!— деб ҳайрон боқиб турарди Оймат сўфи. У супургисини ерга қўйди-да, масжид супасига ўтириб, номаяълум кишини кузата бошлади.

— Қаландар-дарвешга ўхшайди... Ҳа-ҳа, қаландар нақш-бандлар шу кепатада кийиниб юришадилар-да... Ундай десам кийим-кечаги жандага ўхшамайди. Боғидаги кулоҳ-қалпоқни фақат ҳажга бориб, ҳожини бўлиб қайтганлар кийишарди. Хўш, бу одам ҳожими ёки дарвеш? Қай ердан пайдо бўлди экан?

Номаяълум киши чашма сувига қўш пақирни тўқидирди, яна зинапоя орқали Деҳибаланд масжидига кўтарилиб, ҳовлига сув сепи бошлади.

— Салом йўқ, адик йўқ, ўзича сув сепиб юргани бачи маъни? — деб ўзига-ўзи савол берарди сўфи.

Сўфи номаълум кишига кўриниш бериш мақсадида атай ўрнидан туриб, диққат билан кузата бошлади, аммо у ҳеч кимни кўрмагандек сув сепиш билан машғул эди. Сўфи яна жойига ўтириб қолди.

Қора қош, бароқ соч, қирғиз қовоқ, бурнининг қаншари паст, дудоғи дўрдайган, ўйноқи кўзли бу одам дунёни сув босса тўпирига чиқмайдиган парвойи фалак кўринарди.

Сўфи ҳар хил ўй-хаёллар билан ҳанг-манг бўлиб, аср намозига вақт етганини унутаёзган эди. У ҳушини йиғиб олиб, дарҳол масжид биносининг соясига разм солди. Соя аср намозига вақт етиб қолганидан дарак берди шекилли, «Эҳ, эсим қурсин!» дея қаққон ўрнидан турмоқчи эди — бўлмади, қарилик яна ўз ҳукмини ўтказди. Иккала панжаси билан тиззалари кўзини чангаллаб, қўлларини тиргак қилганча: «Вой, бултурги жоним!» дея зўр-базўр ўрнидан қўзгалди, ижирғалана-ижирғалана қаддини ростлаб, секин-аста қадам ташлаб зиналардан сунага кўтарилди. Намозгарга азон айтиш зарур эди. Сўфи шу мақсадда масжиднинг ўнг қанотидаги мезанага аранг чиқиб, бир нафас тин олди, сўнг қаддини фоз тутиб, иккала бош бармоғи билан қулорининг солинчоғини ушлаб, нигоҳини самога тикашча:

— Облоҳу акбар! Облоҳу акбар! — деб қичқирди.

Сўфининг овозини эшитган дарвеш дарҳол ерга тиз чўкиб қотиб қолди. Сўфи азонни ниҳоясига етказиб: «Лоилоҳо иллоло!» дегандагина, дарвеш юзига фотиҳа тортиб ўрнидан турди ва пақирни олган жойига қўйиб, таҳорат олиш учун шошилганча чашма томонга тушиб кетди.

Энди сўфи ҳақида икки оғиз сўз: гапнинг тўғриси, **Оймат** сўфи ҳам ўз замонасининг хизматкори, қишлоқ аҳли югурдакларидан бири, элининг тўю азасида қамишдан бел боғлаб хизмат қиладиган дастёри беминнат. Тўй-аза, бошқа маъракаларда дастурхон ёзиб, нон-ош тортувчи, барча йиринларга элни чорлаб хабар берувчи ҳам шу **Оймат** сўфи эди.

Биз таъриф қиладиган сўфининг хизмати бадалига ой ёки йилда оладиган муайян бир маоши — даромадининг тайини йўқ, фақат бирон одам маърака ўтказадиган бўлса, тўртта ном ва ҳоли бақудрат чойчақа билан хушнуд қилини расм-русми мавжуд эди.

Кексалик кун ўтган сари сўфининг ташвишига ташвиш қўшиб боради. Илгарилари югуриб-елиб бажарадиган ишларини эндиликда борган сари оғирлик қилади. Маъракалардаги хизмат, масжидни супуриб, сув сепиш, қиш пайтларида ҳовли саҳ-

ни ёки масжид-хужра томларидаги қорларни кураш у ёқда турсин, ҳатто кундалик юриш-туриши ҳам унга малол келиб қолган эди.

— Тирикчилик — тирриқчилик, деганларидек, қорин қайғуси тирик жоннинг азалий йўлдоши. Қўл-оёқдан куч, белидан мадор кета бошлаган сўфи учун елиб-югуриб хизмат қилиш оғир юк эди. Сўфилик хизматидан воз кечиш ҳам даҳшат. Ўзи сингари юртга кайвонилик қилиб келаётган хотини ҳам кексайиб, қадди ёйдек эгилиб, эл хизматиға ярамай қолган эди. Натижада беминнат хизмати эвазига маъракалардан тегадиган сарқитлардан ҳам маҳрум бўлиб, кун кечириши оғирлашган эди. Оч қолиш хавфи сўфиға сояси сингари эрта-кеч илашиб олди. Ҳа, қарилик сўфининг йўлидан кўра гўрини яқинлаштираётгандек. У: «Э, яратган эгам! Ўзингдан ўзга ғамгузоримиз йўқ, қариган чоғимизда хотинимни, камтарин қулингни дўстға хор, душманға зор қилма, керак бўлсак, кечиктирмай иккаламиздан ҳам омонатингни бир кунда олсанг ҳам розимиз», дея умр йўлдоши номидан ҳам худоға илтижо қиларди...

Уша кун номаълум дарвеш ҳам қишлоқ жамоасига қўшилиб намозгари масжидда ўқиди. Намозхонлар ипга тизилган тасбеҳ доналари сингари саф-саф бўлиб, одатдагидек, имомға иқтидо қилганларида, дарвеш ўзини четға — бурчакка олиб, кўзини меҳробдан узмай намозни тугатган эди. Имом таомилға кўра намоз-ниҳоясида ўнг ва сўл елкасига бош буриб: «Ассалому алайкум ва раҳматуллоҳ... Ассалому алайкум ва раҳматуллоҳ!» деганида, бу даъватни такрорлаб, ўнг-сўлға салом берган намозхонларнинг кўзлари сочи ўсиб елкасига тушган, салла ўрнида ҳожи қалпоқ — кулоҳ кийиб ибодат қилаётган одамға тушди. Уларнинг баъзилари бунга ҳайрон қолдилар ҳам. Қизиғи шундаки, намоз тугаб, имом бошлиқ жамоат юзига фотиҳа тортиши билан дарвеш дик этиб ўрнидан турди-да, ҳаммадан бурун масжиддан чиқиб ғойиб бўлди. Пойабзалларни ўнглаб қўйиш баҳонаси билан сўфи ҳам ташқари чиқди. Остона тагига ечилган калиш-кавушларни бир-бир ўнглади, дарвешни кўрмади. Бу тасодифдан дилгир бўлиб, супадан пастға тушиб дарвешни аланг-жалаң қидира бошлади...

Имом қавмлари қуршовида масжид айвонига чиқар экан: «Ҳали намозда бегона бир одам кўрингандек бўлдимиз?» деб сўраб қолди. Одамлар: «Ҳа, менинг ҳам кўзим тушгандек бўлди...», «Ҳа, бурчакда бир одам ёлғиз ўтирган эди шекилли», «Ким экан у?», «Ҳайронман, қораси кўринмайди-ку?» деган гаплар билан ҳар бири ўзича сўз қотиб бирин-сирин тарқалишди.

Сўфи масжидда ёлғиз қолиб номаълум кишини қидира бош-

лади. Унинг исми шарифини билмаганлиги учун нари-бери юриб: «Ҳой мусофир! Ҳой дарвеш! Қаёққа ғойиб бўлдингиз?.. Қизиқ одам экансиз-ку, нега ўзингизни олиб қочасиз?» деб ҳовли ичини бир айланиб чиқди. Аммо номаълум киши кўринмади. Шундан сўнг сўфини яна ваҳима босди, ҳар хил ўй-хаёлларга борди... «Ростдан ҳам одам боласи бўлганда бу хилда кўриниш бериб, бу хилда ғойиб бўлмасди. Бу авлиё... Ҳа-ҳа, авлиё ёки арвоҳ... Отам раҳматлининг кўзларига кўринган арвоҳ худди шунинг ўзи, отам шўрлик шу арвоҳга дуч келиб, неча кун тилжағсиз бўлиб ётганларини онам раҳматли айтиб берган эдилар. Арвоҳ менинг кўзимга ҳам дарвеш қиёфасида кўринди», деган хаёлга бориб сўфи баттар безовталанди. Юраги дук-дук уриб, бўшашиб кетди. «Нима қилдим... Ҳа... ҳа, маъқул, бораман, Имом Ҳасан, Имом Ҳусан қабрлари атрофини супуриб, сув сепаман, руҳларига тиловат қилиб қуръон тушираман».

Сўфининг юрагини қўрқув чулғаб олган эди. У супурги ва пақирни олиб теварак-атрофга аланг-жалаңг қараганча сағана томон юрди. Унинг ранг-қути ўчган, қўрқув-ваҳимадан ҳаяжонда эди.

Сўфи сағана атрофини супуриб-сидириб сув сепгунга қадар кун ботиб, намозшом вақти бўлиб қолди. У ҳаддан ташқари кўп уринганидан, қарилик эмасми, беихтиёр таҳорати ушалиб қолганини эслади. Вақт эса зиқ. У шошиб қолди, нима қиларини билмай бир қўлида пақир, бир қўлида супурги, таҳорат олгани лўкиллади. Шу пайт масжид зинасида қавмлар кўринди. Намозшомга азон айтиш керак. Таҳорати ушалган. Шошганда лаббай топилмас, деганларича бор-да, бечора сўфи нима қилишини билмас эди. Ҳозироқ мезанага кўтарилиб азон айтмаса, гап эшитадди, намозшом қазо бўлса, сазойи қилиб, сўфиликдан ҳайдашлари мумкин.

— Ҳе, худонинг ўзи кечирсин!— Сўфи ўзига-ўзи тасалли берди.— Таҳоратим ушалганини ким билиб ўтирибди?.. Балки ушалмагандир... Худонинг ўзи кечирар...— У шундай деди-да, супурги билан пақирни супа ёнида қолдириб, мезана томонга қараб юрди. Айвон зинапоясидан кўтарилаётган пайтда масжид ҳовлисига имом ҳам кириб келди. Сўфи баланд зинадан айвонга чиқиб, яна ўн икки пиллапояни босиб минорага кўтариламан дегунча ўпкаси томоғига тикилди, юраги дук-дук уриб, кўзи тинди, нафаси қисилиб, ер чир-чир айлана бошлади. Сўфи минора деворига суяниб, зўрға: «Облоху акбар...» деди-ю, нафаси ўчди, гурс этиб йиқилди. Нигоҳи минорада бўлган намозхонлар рўй берган ҳодисадан хабар топиб: «Сўфига бир гап бўлди», деб ўша томон югуришди. Минорага кўтарилган икки киши пиллапояга боши билан тушиб икки букилиб ётган сўфини кўрди. «Эй,

сўфи бечора, бу қандай кўргилик!» деб уни кўтариб ўнгладилар. Сўфи хушсиз эди, оғир-оғир нафас оларди...

— Одамлар кутиб қолди, сиз азон айтиб юбора қолинг!— деди сўфини суяб ўтирган Карим тоштарош қавмлардан бирига.

Азон айтилди. Қарийб йигирма йилдан буён Оймат сўфи овозига ўрганиб қолган намозхонлар мезанада унинг ўрнига бошқа одамни кўриб ҳайрон бўлдилар.

Карим тоштарош ёнидаги шериги билан сўфини суяб тургазди, опичлаб, қийинчилик билан зинама-зина пастга тушди. Бу воқеадан хабарсиз намозхонлар ибодатга кириб кетган эдилар.

— Қани-қани, секин-секин...— деди елкасидаги хушсиз сўфини ерга қўйишга даъват қилиб Карим тоштарош.

Икки ҳамқишлоқнинг ёрдами билан Карим тоштарош сўфини масжид айвонига — бўйра устига ётқизиб қўйди.

— Қўшним, нима бўлди сизга?— деб сўфига гап қотган бўлди Карим тоштарош. Сўфидан садо чиқмади. У нафас ололмаي бўғилиб хириллар, бўйин томирлари бўртиб кетганидан қўрқинчли бир тусга кирган эди.

— Нима қилдик энди!— деб ҳамроҳларига қаради Карим тоштарош.

— Нима ҳам қилардик, қўлимиздан нима келарди? Аҳволи оғир... Бирпасда-я, ё тавба... Намозшом қазо бўлмаса эди...

— Ҳозирча қимирлатманг, ётиб турса, балки ўзига келиб қолар, — деб маслаҳат берган бўлди учинчи ҳамқишлоқ.

Сўфини бўйра устида қолдириб, ҳамқишлоқлар шом намозини ўқишга шошилдилар. Карим тоштарош намоз ўқигандек ҳам бўлмади, ўн дақиқалик ибодат ўн кунга чўзилгандек туюлди... Намоз тугагач, Карим тоштарош айвонга отилди. Остонадан ҳатлаб ўта туриб оёқ остида қалашиб ётган кавушларга тўқнашиб, мункиб кетди. Хайриятки, йиқилмади. У югуриб бориб сўфининг ёнига чўкка тушди: «Қўшни! Қўшни!» дея бемор юзига тикилди. Сўфи нафас олмай, оғзи очилиб, кўзи шифтга бақрайганча жим ётарди...

— Сўфим омонатини эгасига топширибдилар...

Карим тоштарош: «Жойи жаннатда бўлсин», деб фотиҳа қилди, белбоғини ечиб сўфининг энгагини боғлади-да, юзига рўмолча ёпди.

Ибодатни тугатиб айвонга чиқа бошлаган намозхонлар Карим тоштарошдан бу шумхабарни эшитиб ёқаларини ушлашди:

— Наузан биллоҳ, ҳалигина соппа-соғ юрган эди-я!— деб фотиҳа ўқидилар.

— Ҳа-ҳа, шунақа, бу дунёда мағрур бўлиш хато... Ҳаммамиз ҳам омонат бу ёлгончи дунёга. Эгасига керак экан, жойи

жаннатда бўлсин, беозор одам эди,— деб тасаллидил қилишарди сўфининг ҳамқишлоқлари.

Карим тоштарош воқеа тафсилотини сўзлаб берди. Домлаимом:

— Оллонинг нияти, мезанада туриб имон келтириб баҳаққи жон таслим қилиш насиб бўпти, иншоолло, жойи жаннатда бўлғай... Улим — оллонинг инояти. Омин!— деди.

— Омин!— деб қавмлар фотиҳага қўл очишди.

— Тонг отса жума, насиб ўлса, жума намози ўқилур. Бу ҳам сўфига оллонинг инояти. Яқин-йироққа хабар қилинлар! Жума намозига йиғилган улкан жамоа, марҳум сўфимиз жанозасига қатнашсинлар. Марҳум учун бунинг савоби бисёр азим. Яна бир тақдири азални назардан қочирмайлик. Пайғамбар ёшига етган сўфи тирноқ кўрмай дунёи фонийдан дунёи бақога риҳлат қилди. Ҳар қалай, дафн маросими бор. Савобталаблар бўлади, албатта.

Орага жимлик чўкди... Садо чиқавермагач:

— Андишалари ўринли тақсиримнинг,— деб гап бошлади Карим тоштарош.— Худо раҳмат қилгур сўфини биласизлар, хушфёъл, оқкўнгил одам эди. Сўфидан озор кўрган бирон киши топилармикин?

— Чумолига ҳам озор берган эмас эди,— деб жавоб қайтаришди ҳамқишлоқлари.

— Тақсирим имом-домланингни андишалари ўринли. Туғилиш бор ерда ўлим бор. Сўфий ҳар вақт ўлимни эслаб турарди: «Одамзод таваллуд топган пайтини билмайди, илло, ўлим ҳақлигини ёдидан чиқармаслиги кёрак!» дер эди. Қизиқ, бир кун раҳматли сўфи васият қилиб қолсалар бўладими?.. «Кўшним, сиздан яқинроқ кишим йўқ, кўнглим сезиб турибди. Пайғамбар ёшидан ё ўтаман, ё ўтмайман, яна ҳам худо билади. Улимлигимни ҳамлаб қўйганман. Кафанлик қидириб юрмайсизлар»,— дедилар худо раҳмат қилгур, худди ўлишини билгандек. Мен ўшанда: «Эй, ноумид шайтон, худо умр берса, юзга кирасиз ҳали, сўфим», десам, нима дедилар денг-а? «Абу Муслим соҳибқирон ҳам дунёга устун бўлолмадилар. Куним битиб, бандаликни бажо келтирган куним кафанга ўраб, тепкилаб-тепкилаб кўминлар!» «Нега энди тепкилар эканмиз?» деб кулдим ўшанда. Узр, куладиган гап эди-да ўзи. Яна нима дедилар денг, худо раҳмат қилгур: «Токи хом сут эмган сўфи бу алдоқчи дунёга иккинчи бор қайтиб келишни ихтиёр қилмасин! Тепиб-тепкилаб гўримни маҳкамланлар».

— Худо раҳмат қилсин, авлиё одам эди сўфи,— дейишди ҳамқишлоқлари.

— Қаноатлик, бардоши зўр эди сўфининг. Ташвиш тортманг, тақсир, кўлдан қуён қутулмас, кўпчилик эмасми, бир бурдадан

берса — тўйдиради, бир муштдан урса — ўлдиради. Васиятларини бажо келтирамиз,— деб сўз берди Қарим тоштарош.

Қўплашиб маслаҳатни бир ерга қўйдилар. Тобутхонадан тобутни олиб келиб жасадни солдилар-да, Қарим тоштарош бошлиқ беш-олти тобуткаш ҳамқишлоқлар марҳумнинг ҳовлиси томон кўтариб кетдилар.

Тобуткашлар йўл-йўлакай гаплашиб боришарди:

— Ҳаммадан ҳам кампирга қийин бўладиган бўлди.

— Қариганда бири кетиб, бири қолса қийин-да. Бунинг устига, қарайдиган бир жонкуяри бўлмаса.

— Бечоралар, тирноқ кўрмай ўтишди бу дунёдан.

Орага жимлик чўкди. Сўфининг ҳовлиси олдига етиб келгач, тобуткашлар таққа тўхтадилар.

— Тўғри ичкарига олиб кираверамизми?— деб ҳамроҳларига маслаҳат солди Қарим тоштарош.

— Кампир шўрликнинг юраги чиқиб кетмаса яхши эди..

— Бошқа иложимиз йўқ. Бари бир билиши керак-ку. Тақдир...

— Қани, юрдик, бўлмаса!

Эшик кичик ва тор бўлгани учун тобут сиғмади. Уриниб, ёнбош қилиб зўрға ҳовлига олиб кирдилар. Ҳовли бўм-бўш. Тобуткашлар нима қилишни билмай, мурдани кўтариб тик туриб қолдилар.

— Кампир уй ичида шекилли. Нима қилдик, тўғри уйга олиб кираверамизми?

— Ҳайронман. Мурдани ҳовлига қўя туринг. Қарим ака, сиз секин кириб йўли билан кампирни хабардор қилсангиз-чи?— дея теварак-атрофга назар ташлади тобуткашлардан бири.

Тўрт томони қўшни иморатлар билан ўраб олинган қинғир-қийшиқ қафасдек тор ҳовли. Томи қамишдан ёпилган бир хонали уй, олди айвон. Тандир ва ўчоқ айвонда бўлгани учун девор-шифтларга қора қурум ўтириб қолган. Айвондаги бутун бойлик — девордаги михга осиб қўйилган ирkit туз халта, эски латта-луттадан тикилган нон ёпадиган енгча, ўчоқ ёнига уюб қўйилган тезак билан бир тутам янтоқ, дўппидек қозонча ва чўян офтоба кўзга ташланиб турарди.

Ташқаридаги шарпадан хабардор бўлган кампир ичкарида туриб бўғиқ овоз билан қичқирди:

— Ҳой, ким у ҳовлидаги?.. Сўфи, сизмисиз?..

— Боёқиш кампир сўфисини кутаётган экан-да! Водариғ!.. Қани, юрдик, бўлар иш бўлди,— дея айвон томон йўл олишди тобуткашлар.

— Ким у?.. Нега овоз бермайсиз, сўфимисиз?— дея кафтини қоши устига соябон қилганча кампир айвонга ўрмалаб чиқди.

Вақт анча кеч. Ғира-шира қоронги тушиб қолган. Кекса, кўзи ожизланиб қолган кампир ҳатто кундуз куни ҳам дабдурустан рўпарасидан дуч келган одамни дарҳол пайқаб ололмасди.

— Ассалому алайкум... Биз...

— Кимсиз?

— Мен, қўшнингиз Қаримман.

— Келинг, ўргилай.

Қарим тоштарош бир нафас жим қолди, у бу шумхабарни қай хилда изҳор қилишни билмай лол эди. Шериклари унга табаасозлик қилиб жим туришарди.

— Ўргилай, Қаримжон, нега индамай қолдингиз? Гапиринг! Ёнингиздаги кишилар... Кўзим ўлгур ногирон, тезда пайқайвермайман.

— Оллонинг иродаси, қўшнижон...

— Нима бўлди? Тезроқ сўзланг! Сўфининг ўзлари қаёқдалар?

— Тақдирга тан бермоқ ҳар бир мусулмон ва муслиманинг... Бандамиз, кунимиз битса... бисмиллоҳур раҳмонур раҳим...

— Наҳотки, сўфи?!— деди кампир ҳаяжондан қалтираб.

— Ҳа, сўфи мўмин-мусулмон, фариштадек пок киши эдилар... Ўзингизга ўхшаш элнинг беминнат дастёри эдилар. Жойлари жаннатда бўлсин...

— Вой, шўрим! Жаннати эдилар сўфигинам! Наҳотки мен ғарибни алдоқчи бу дунё дўзахига ташлаб, ўзлари... Эй, парвардигор!..— дея титраб-қақшаб ерни қўшқўллаб шапалоқлади кампир, гўё барча жабр-жафоларни ердан кўргандек...— Тўрам, қанисиз, нега жим қолдингиз, сўфигинам?.. Аҳд-паймонимиз нима эди?.. Наҳотки ўз тинчингизни кўзлаб, мен ғарибни ташлаб кетсангиз?.. Йўқ, йўқ, мен ҳам қолмайман ғурбатзада бу дунёда! Йўқ-йўқ! Сиз ўзингиз чин дунёга сафар қилиб, ёлгончи дунёда мени қолдирманг, тўрам! Мен бахтиқарони ҳам ёнингизга тортинг!

Тобут тепасида турган эркаклар муштипар аёл фарёдига тоқат қилолмай пиқ-пиқ йиғлашарди.

— Қаримжон! Қиёматлик қўшнимсиз, сўфининг ёнбошидан менга ҳам гўр қазитинг. Икки-икки иш қилиб овора бўлиб юрманглар, айланай сизлардан. Бу дунёда қиладиган ишимни, тортадиган азобимни тортиб бўлганман. Яратган эгамдан тилагим битта: соч-соқолидан кўп савоб иш қилган, фариштадек пок сўфи билан қўшмозор бўлиш аввал-охир тилагим... Дод, дастингдан, фалак, бедод дастингдан, фалак!.. Сўфигинам!.. Қанисиз?! Видолашолмадик ҳам. Кампирим озор чекмасин деб, бандаликни бажо келтира қопсиз-да, а? Қани, бир кўрай! Дийдорингизга тўяй!..

Камбио ўзини тобутга ташлади. Қарим тоштарош уни тутиб тасалаб бера бошлади.

— Сўфигиям! — дея чапак чалиб фарёд кўтарди кампир, — юртан йўлингиздан нур ёғиларди. Қани энди ўша нур? Дунёни зулмат қоплаб олди. Ана-ана, кўрмайсизларми, ер-кўк азада! — У шундай дея қора булут қоплаган осмонга қараб алам билан чапак чаларди.

Қарим тоштарош осмонга назар ташлаб кўз ёшларини артди: кўк юзини шиддат билан қоп-қора булут босиб келарди, ора-чора юлдузлар милтиллаб, ерга мотамсаро термилишарди.. Тўлин ой булутларни ёриб ўтиб, қаршисида пайдо бўлган булут бағрини ёриб кириб кетганда, ер юзини қоронғилик босарди, ой яна кўрпниш берганда қоп-қора булутлар елкасида лопиллаб бораётган тобутга ўхшаб кетарди..

Момо бир дод солдию занги қирқилган дарахтдек секин ёнбошлади. «Қиёмат кунни қўшнидан», деганларича бор-да, Қарим тоштарош чаққон ҳаракат қилиб кампирнинг бошини кўтарди, аҳвол сўради. У бош тебратди-ю, сўзлай олмади. Кампирни уйга олиб кириб ётқиздилар. У тил-жағсиз жимгина ётар, муштдеккина бўлиб қолган эди.

— Тавба, етти ухлаб ёдга келмаган савдолар! — деди уҳ тортиб Қарим тоштарош. — Каталакдек уй, сўфини қаерга ётқизсак экан?

— Кампирга яқинроқ бўлаверсин, тонг отгунча худо биледи..

— Дард — меҳмон, шифосини берса, ажаб эмас, — деди Қарим тоштарош, такмонда йиғиқлик турган иккита кўрпанинг бирини олиб момонинг ёнига тўшар экан.

Сўфини тобутдан олиб, увадаси чиқиб кетган тўшакка ётқиздилар.

Онадан таваллуд топиб, бу дунёга ҳеч нарса олиб келмаган жуфти ҳалоллар, мана, ёшларини яшаб бўлгач ҳам дунёга ҳеч нарса қолдирмасдан сўнгги сафар рахтини кўзлаб жимгина ётишарди..

Қарим тоштарош ташқарига чиқиб, хотинига хабар бермоқчи эканини айтди, «чиқмаган жондан умид», момонинг ҳолидан хабар олиб турниш зарурлигини уқтириб: — Ҳозир ғассолга хабар қилиш керак. Жума ламозига етказиб жаноза ўқилади, — деди.

— Тўрковга ҳам одам юбориш керак, — деб қўшиб қўйди тобуткашлардан бири.

Қарим тоштарош сўфининг бисотига кўз қирини ташлади: токчада кичик бир қути, тахмонда увада кўрпа, ерда йиртиқ намак, лаб-лушжи учган чойнак-пиёла, сопол кўза, сопол обдаста, сопол коса, сопол товоқ, эски паранжи, момонинг оҳори тўкил-

ган кулранг мурсаги... Ана, кампир билан сўфининг дунёга келиб орттирган ва қолдириб кетаётган давлати.

— Момога бирон дори-дармон қилиш керакмиди?

— Қанақа дармон?

— Эшонни чақириб ўқитиб юборилса, зора шифо бўлармиди?

— Ҳозир момо анча тинчиб қолди. Тонг отсин, бир гап бўлар,— деди Карим тоштарош.— Қани, чиқайлик, аёлимнинг товуши эшитилаяпти, келди, чамамда.

Эркаклар чиқиб кетишди. Карим тоштарош хотинига нималарнидир уқтирди-да, шошилганча ҳамроҳларига етиб олиш учун тез-тез юриб кетди.

Карим тоштарошнинг хотини уйга кирди. Бирн ўлик, бирн жон талвасасида... Ваҳима... Аёл хонада ортиқ ўтиролмаб биров қуваётгандек ташқарига отилди. Ваҳима вужудини кемирарди. Югурганча кўчага чиқди. Тун қоронғи, теварак-атроф зулмат. У бенхтиёр қўшни аёлларнинг отини атаб қичқира бошлади. Улар: «Нима гап?», «Тинчликми?» дея бирин-кетин уй-уйларидан чиқа бошладилар. Воқеадан хабар топган қўшнилар бир-бирини бошлашиб сўфи ҳовлисига йўл олишарди. Улар кириб келишганда момо баҳаққи жон таслим қилган— дунёдан ўтган эди...

ҚУШМОЗОР ҚИССАСИ

Ғойибдан пайдо бўлгандек бир кўриниш бериб, Оймат сўфини ҳайратга солган қудоқли одам эртаси куни тонготар чоғида Имом Ҳасан, Имом Ҳусан масжидида яна пайдо бўлди. Мўралаб теварак-атрофни кўздан кечирди: ҳеч кимнинг қораси кўринмасди. Кечаги иккита пақирни қандай қўйган бўлса, ўшандай жойида турибди. У сўфини кўриб танишмоқ ниятида эди, агар тил топишса, унга дастёр бўлиб масжидда қолиб кетишга қарор берган эди... «Хайр, майли, сўфи ҳам келиб қолар, унгача дастёрликни бажо келтириб турганим маъқул», деган хаёл билан ҳовлига яна сув сепа бошлади.

Тонг элчиси— хўрозлар хонадонларини бошларига кўтариб басма-басига қичқириншар, итлар ҳуришар эди.

Сахархез қариялар элдан бурун масжидга кела бошлади. Улар сув сепаб юрган нотаниш кишига разм солганча юришдан тўхтаб қараб-қараб ўтишар, масжид супасига чиқиб олиб алланималар тўғрисида сўзлашардилар. «Ҳойнаҳой, мен тўғримда сўзлашаётган бўлсалар керак... Тонг бўзариб қолди, намозхонлар кела бошлади, нега сўфидан дарак йўқ?» деб қўйди ўзинга-

ўзи дарвеш. У ҳовли супуриб, сув сепишда давом этар, рўпара келиб қолган одамга салом бериб ўтарди. Бир вақт қараса, бир эмас, икки тобутни кўтариб, қўлма-қўл қилиб кўчада оломон келаётибди.

Нотаниш киши чаққонлик билан кўчага чиқиб, тобутга ёндашди. Тобутнинг бирига тўн, иккинчисига паранжи ёпилган эди. Бу эса ўлганларнинг бири эркак, иккинчиси аёл эканидан далолат берарди.

Одатда тобут олдида марҳумнинг фарзандлари: «Меҳрибоним отам!...» «Қаъбатулло онам!» деб, туғишган қариндошлар бўлса: «Вой жигарим!.. Меҳрибонимдан айрилдим!» дея йиғлаб боргучи эди. Иккала тобут олдида ҳасса ушлаб йиғлаб бораётган бирорта ҳам одам йўқлигини кўрган дарвешнинг хаёли қочди... «Ҳа, менга ўхшаш бефарзанд эканлар, фарзандсизнинг кун шу-да. Эй, дариг! Куним битиб ўлсам, тобуткашим бўлмаса... Улиб кўзим юмилдими— чироғим ҳам ўчади... мендан на ном ва на нишона қолади. Бу марҳум ва марҳуманинг уйи тайин, гўри тайин, қамишдан бел боғлайдиган ҳамқишлоқлари тайин... Мени-чи?..»

Зинапоялар орқали тобутни масжидга кўтариб чиқиш ноқулай бўлишига қарамасдан, ёш-яланг йигитлар қўлма-қўл қилишиб айвонга олиб чиқиб қўйдилар. Жума кун эмасми, жамоат жам эди.

— Салоти жаноза!

Муаззиннинг жаноза ўқишга даъват қилган овози яна дарвешнинг хаёлини бўлди. У тезлик билан ҳушини йиғиб олиб, сафга тизилган жанозахонлар ёнига борди, иқтидо қила туриб ўйлади:

«Нега сўфи йўқ?.. Нега сўфи ўрнида «салоти жаноза»ни бошқа одам айтди?»

Дарвеш сафга тизилганларга кўз югуртириб сўфини учратолмади. Жаноза ўқиб бўлингач, йигитлар тобутга тирмашиб қўлма-қўл кўтариб кетдилар.

— Ҳа-ҳа, барака топкурлар, қўлма-қўл олишинглар!— деб тобуткашларни бирдамликка чақиришарди маърака кўрган кишилар. Урф-одат эмасми, қабристонга етгунча шу ҳолат давом этди ва одамлар сони ортиб борса бордики, камаймади. Дарвеш гоҳ марҳумни, гоҳ марҳума тобутини кўтариб жиққа терга тушиб кетган эди. Унинг аёлларники сингари елкасига тушган жингалак қора сочи терга пишган афт-башарасига ёпишиб гашини келтирарди.

Қабристон деворсиз очиқ тепаликда. Қабристон ўртасида япалоқ пишиқ гиштдан қачонлардир қурилган кўҳна хонақоҳнинг қибла томони қулаб, яроқсиз бир ҳолга келган бўлса-да,

атрофидаги ёгочларга боғлаб ташланган турли рангдаги аламлар хонақоҳни одамлар кўзига аллақандай сирли қилиб кўрсатарди.

Одатда гўрковлар эски гўрларни очиб, мурда суякларини бир четга тўпларди-да, қабрни тарашлаб «янгилаб», янги жасадни қўяверарди. Лекин гўрков бу гал ундай қилмади. Сўфи билан хотини учун катта, кенг гўр қазиди. «Гўрков нечун фақир бир камбағал учун енгил ишни қўйиб, бу қадар оғир меҳнатни танлабди?»— деб ўйлаганлар ҳам бўлди. Сўнгроқ маълум бўлишича, гўрков атай янги гўр қазиган экан. Бу эса гўрковнинг сўфи билан унинг аёлига бўлган чексиз ҳурматининг белгиси экан... «Худо раҳмат қилсин, дунёга келиб нима роҳат кўрди улар? Сўфи бўлса менга ўхшаб умрини эл хизматида ўтказди. Мен гўр қазиб ўлик кўмаман. Сўфи бўлса эрта-кеч тўй, азада, эл хизматида...» Гўрков сўфи билан хотинини яхши танирди, Оймат сўфи ўзидан ўн ёш катта бир бевага уйланиб, аёлининг маҳрига тушган кўҳна чордеворга қари куёв бўлиб борганини биларди. Товуқ катагидек кулбада иккаласи тирноқ кўрмай умрларини охир қилганидан ҳам хабардор эди. «Эр-хотин садоқатини мана кимдан ўрганса бўлади экан!— деб ўйлади гўрков.— Яна бир кунда дорулбақога риҳлат этганлари ҳам ибратли-ку. Бу ҳам уларга худонинг марҳамати. Бири ўлиб, бири қолганда нима бўларди? Яна худонинг ўзи билади, лекин аниқ, хор бўларди. Худойим ҳар бандани эрсиз ҳам, хотинсиз ҳам қилмасин. Бу дунёнинг роҳат-азобини бирга-бирга тортиб, тирноқ кўрмай, яна бир кунда омонатни топшириш ҳар кимга ҳам насиб қилавермаса керак. Шунинг учун ҳам фариштадек пок бу икки банд ҳеч бўлмаса янги қабрда яйраб ётсинлар», деган мақсад билан гўрков қабристоннинг гўрлардан холи, очиқ еридан янги қабр қовлаган эди.

Сўфини қабрга қўйишда ўрта яшар икки одам билан Қарим тоштарош гўрковга кўмаклашди. Навбат кампирга келганда Қаримдан ўзга кўмакчи чиқавермади. Шунда бир чеккада хомуш ўтирган мусофир дарвеш ўрнидан ирғиб турди, тоштарошга: «Рўхсат бўлса, мен ҳам», деб мурожаат қилди-да, тобут ёнига ўтди.

— Сабр қилинг, девона!— деб дарвешни тўхтатди Қарим тоштарош,— кадхудомисиз?

— Йўқ,— дея бош тебратди дарвеш.

— Ундай бўлса, нари тулинг, девона! Раҳмат. Хотин кишини танмаҳрами ёки фарзандлари, у ҳам бўлмаса, аёли бор кадхудо камбағал лаҳадга қўймоғи жоиз. Шарият кўрсатган йўл шу.

Дарвеш икки қўлини кўксига қўйганча, орқасига тисарилди, кўзини қаерга яширишни билмасдан, эски бир қабр энига қўйдимди. У атрофга кўз югуртириб маросимдагидай маросимда қўйдимди.

қидирарди... Қарим тоштарошнинг «Нари туринг, девона!» деган сўзи дарвешга қаттиқ ботган эди.

Тоштарош ўзига таниш бўлган кадхудо—уйланган йигитлардан уч кишининг отини атаб чақирди:

— Келинлар, гўрковга кўмаклашинлар, савоб бўлади,— деб тобут устидаги жулдур паранжи билан мурғаскини авайлаб олди-да, буклаб бир йигитга узатди. Енида турган кадхудо ёрдами билан кампирнинг эти суягига ёлишиб кетган қушдек енгил жасадини лаҳадга тушириб, сўфи билан ёнма-ён қўйдилар.

Навбат лаҳад оғзини ёпишга келганда гувала етмай қолиб, икки юз қадамча наридаги янги қуйилган гуваладан ташиб келтириш лозим бўлди. Йигитлар гувала ташишга тутинганларида, нотаниш одам Қарим тоштарошга мурожаат қилди:

— Гувала ташишсам шариатга сиғадими, жонзми?

— Сиғади, жонз... Савобдан қолманг, югуринг,— деб унинг кўнглини кўтарган бўлди тоштарош.

Қўлма-қўл узатилаётган гувалалар билан лаҳад оғзи бекирилиб, устига тупроқ тортилди..

— Мусулмонлар! Оймат сўфи қандай одам эди?— деб баланд овоз билан маросимдагиларга мурожаат қилди Қарим тоштарош.

— Яхши одам эди Оймат сўфи, худо раҳмат қилсин!— дея жавоб қайтарди оломон.

— Қайвони Ҳожар кампир қандай аёл эди?— деб яна халойиққа мурожаат қилди Қарим тоштарош.

— Яхши одам эди, қўллик-оёқлик Беминнат дастёримиз эди Ҳожар кампир, худо раҳмат қилсин..

«Сўфи» сўзини эшитган дарвеш карахт бўлиб қолди. Овсар одамга ўхшаб, ён-верига қараб: «Сўфи?.. Қайси сўфи? Оймат сўфи ким ўзи?..» деб пичирлади. Уз-ўзи билан сўзлашаётган дарвешни кўрган кишилар орасида:

— Девона одам... Жинилар шунақа, жин-ажинлар билан сўзлашиб юради,— деганлар ҳам бўлди.

— Парвардигор... Тушимми-ўнгимми? Тавба!— деб тебрана-тебрана ёқасини ушлади дарвеш.

* * *

Сўфи вафотининг учинчи куни бўлса керак, ўша нотаниш одам масжид ҳовлисига сув сепиб юрган чоғда эшикдан Қарим тоштарош кириб келди.

«Яхши бўлди, саломлашиб, бу девона билан танишай, қабристовда қилган қўполлимдан ранжиган бўлса кўнглидан чиқазай. Битта бўлса ҳам душман кўплик қилар экан кишига

бу дунёда», деган ўғитни эслаб Қарим тоштарош дарвеш томонга бурилиб, салом берди.

Нотаниш киши гарчи ўзи тарафга келаётган одамни кўрган бўлса-да, кўрмасликка олди, гўё саломни эшитмагандек жавобсиз қолдириб, юмуши билан машғул бўлаверди.

Тоштарош мусофирнинг қулоғи оғир бўлса керак, деган мулоҳаза билан унинг рўпарасига бориб қайта бошдан саломалик қилмоқчи бўлди. Бироқ дарвеш тоштарошдан юз ўгириб, таҳоратхона томон йўл олиб, ҳовлини супура бошлади.

Нотаниш кишининг кўрслигидан ранжиб, Қарим тоштарошнинг аччиги чиқди-ю, ўзини босди: «Нима бўлганда ҳам мусофир, бир марта нотўғри гапириб кўнглини оғритган эдим, яна ранжитсам яхши бўлмас. Тир яраси тузалади, тил яради тузаламайди. Шариаат йўлига амал қиламан, деб мусофир динини оғритган эканман-да... Балки девона деганимдан ранжигандир?.. Ундай десам, ўзи девонафеъл одам кўринади, бўлмаса, на бирор таниши, на билиши бўлмаган бегона жойда нима қилиб юрибди?.. Хайр, яна мавриди келиб қолар, мусофирнинг кўнглидаги хафагарчиликни ўшанда чиқарарман», деган фикр билан масжиддан чиқиб кетди...

АЛВАСТИКЎПРИК

Самарқанд томондан Бухорога, Бухородан Самарқанд томонга йўллари тушган карвонлар, шу атроф қишлоқларда истиқомат қилувчи маҳаллий аҳоли Нурота билан Қармана чегарасига туташ тоғ камари Қорақарға тепалигига кўтарилгач, сўнг сойга ўхшаб сўжмоқларга тармоқланиб пастлаб кетадиган йўлга тушиб олардилар. Бу тепалик аслида Қорақарға деб аталса-да, гоҳо одамлар Алвастикўприк ҳам дейишади. Бунинг сабаби бор. Гарчи бу ораликда кўприк бўлмаса-да, иккала томон йўлини туташтириб турган тепа камарга кўтарилиш, айниқса, қиш ва баҳор чоғларида йўловчилар учун кўнгилсиз эди. Қиш пайтлари ёққан қордан ҳосил бўладиган яхмалак ёки ҳар йили баҳор чоғида тоғдан келадиган сел суви тўпланиб, йўл йўл эмас, кўлга айланар, оқибатда ботқоқлик ҳосил бўлиб, шибдалар бу ёқда турсин, ҳатто от-араванинг юриши ҳам мушкуллашиб қолар эди.

Ҳар йили бу ерда фалокатлар рўй бериб, от-эшақлар майиб бўлади. Бундан ҳафта бурун шу ердан ўтган карвоннинг бир нар туясининг оёғи ботқоқдаги охурчага тушиб, қоқ бурвагидан силган, карвонбонни майиб туясини сўйиб «хотталади» қилиб юборган эди.

Мана, бугун яна худди шу Алвастикўприк остонасида кўн-гилсиз воқеа юз берди.

Айни қирчиллама чилла. Қаҳратон қиш. Намозшомга яқин, кундуз чекиниб, кеч кира бошлаган пайт. Тоғ, яйлов оралиғи йўллари, кўча-кўйлар зим-зиё. Изғирин тўғри келган ерни, юз-кўзларни чимчилаб чаёндек чақар, бўридек увиллар эди...

Худонинг ғазоби бўлган шундай аёзли бир кечда сатҳи музлай бошлаган ботқоқ йўлда бир қоп юк ортилган эшакли йўловчи пайдо бўлди. Эшакнинг бўйнида узун арқон, арқоннинг бир учи йўл чеккасида «их-их»лаб бораётган йўловчи қўлида. Ботқоқнинг устки қатлами аллақачон музлаган эди. Бирдан эшак қадами теккан қатлам чирсиллаб синдию оёғи ёпишқоқ ботқоққа тушиб кетди.

Кекса йўловчи арқон учидан тортиб, ҳарчанд «их-их» ласа-да, эшак на олға босар ва на ёнига бурила оларди. Йўловчи зўр бериб арқонни тортар, эшак эса ўргимчак тўрига тушиб қолган чивиндек, ботқоқдан оёғини суғуриб ололмас эди. Бу уринишлар зое кетди, тинкаси қуриган эшак ботқоққа ётиб қолди. Эшакни қутқазаман деб лой кечган қария ҳам шамдек қотиб, қатқалоқ устига йиқилди.

Эшакнинг хўжаси нимжон, ўта қашшоқ бир деҳқон эди. Қаҳратон қиш бўлишига қарамасдан уст-боши жулдур-юпун, оёғида чориқ, бошида ҳилвираб қолган кўк бўз салла. Жабборқул лайлак лақабли бу одамни умр бўйи сурункасига кечирган серташвиш ҳаёти, омонсиз замоннинг оғир юки қадди-қомати-ни эрта эгиб, чўктириб қўйган эди.

Алвастикўприк бугун Жабборқул лайлак бошига бало бўлди. Изғирин чолни тамом гангитиб қўйди. Чориғи лойга тўлиб, оёғи шамдек қотди. Уридан туришга уринди, туролмади. Урина-урина бир пой чориғини оёғидан суғуриб, балчиққа беланган пайтавасини улоқтирди, кесак бўлиб қолган панжаларини зўр бериб уқалаганча лойга ботган тўнининг бари билан болдирини ўради... Иккинчи чориғини ечмоқчи бўлиб ҳарчанд уринди, эплолмади... Совуқ жон-жонидан ўтиб борарди.

У нажот излаб, теварак-атрофга назар ташлади. Қани у нажот?... Тоғ оралиғидаги ғор-мағоралар дамига тортаётгандек ваҳимали. Паст-баланд харсангтошлар орқасида қандайдир ваҳший ҳайвонлар яшириниб, пойлаб ётгандек. Теварак-атроф қоронғилик чимматига бурканган.

Фалокат Жабборқул лайлакнинг оёғи остидан чиққан эди. Қамбағални урма-сўкма, кўйлагини йирт, деганларидек, эшак Жабборқул лайлакнинг қўл-оёғи эди. Мана, энди у қўл-оёқсиз лойга беланиб, танаси карахт бўлиб ётибди.

«Майли, эшак садқаи сар, бола-чақамнинг бахтига ўзим

тирик қолсам гўрга эди»,— дея кўнглидан ўтказди чол алам аралаш. Гўё Азроил рўпарасида, шафқатсиз панжаси унинг ҳиқилдоғида...

— Болаларим оч!— деб пичирлади у худди биров ўндан сўраётгандек. Бағридан ички бир илтижо, хўрсиноқ отилиб чиқди. Отанинг кўнгли болада, боланинг кўнгли далада. Йўқ-йўқ, аксинча, бу бахтсиз қария болаларининг кўнгли далада бўлмаса керак. Ҳа, ҳа, айни маҳалда уларнинг қорни оч, кўзлари йўлда. Зориқиб, оталарини кутишмоқда. Уйларида бир кафт ун, бир бурда нон йўқ. Бисотларида қолган, уруғлиққа атаб қўйган бор-йўқ буғдойларини унга алмаштириш учун оталари тегирмонга олиб бораётганда шу балага дучор бўлган эди. Нега айирбош қилгани? Чунки қиш чўзилиб кетди. Чўзилганда ҳам қаҳрига олиб чўзилди. Тинимсиз қор-ёмғир ёғиб турди. Қуялар зарра бўлсин, илимади. Кечалари муз туғди. Ариқларда оқиб турган булоқ сувлари музлаб, тегирмонлар тўхтаб қолди. Мана энди, қарангки, тегирмон ҳам бой фойдасига, камбағал зарарига ишляпти... Камбағалнинг куни қурсин. Тегирмончи ҳам анойи эмас, ҳеч қачон буғдойни бошмабошига алмаштирмайди-да! Ҳам тошдан, ҳам тарозидан уради-да: «Хоҳласанг шу, йўқса ана катта йўл!»— дейди.

«Эна! Очқаб кетдим, дадам қачон келадилар?»— Жабборқул лайлакнинг кулоғига боласининг овози эшитилгандек туюлди... Қария бутун вужудини қулоқ қилиб, эна жавобини тинглагандек бўлди:

«Сабр қилсанг гўрадин ҳолва битар... Бесабр бўлманглар, болаларим. Ҳадемай даданг дон-дун олиб келиб қолади. Бир сизларни тўйгазай! Биласизларми, бурунгиларнинг боласи қанақа сабрли бўлган!»

«Қанақа?»— дея чувиллашиб сўрайди гўдаклар.

«Бурунги болаларнинг ўзи оч бўлса ҳам, кўзи тўқ бўлар экан. «Оч қолдим, нон, энажон!» деганда, эналари: «Даданг буғдой эккани кетдилар, ҳадемай буғдойга ўроқ тушади, ҳаммамиз биргалишиб хирмон бошига чиқамиз, сан уканг билан эшагингга миниб хўп ҳайдайсан. Ана хирмон ҳам тайёр. Шамол бўлса бас, хирмонни шамолда совурамиз, донини донга, сомонини сомонга ажратамиз. Донидан ўзимиз иссиққина чавати, нон ёпиб еймиз, сомони эшагингга. У ҳам сабр билан сомону тўпонларни кутиб юрибди...»

«Эна! Дадам тегирмонга кетганлари йўқми?»— деб йиғлагудек бўлиб сўрайди кенжатоӣ.

«Тегирмонга кеча кетгандилар... Қани, мен ўчоққа олов ёқиб юборай. Совуқ ҳам заптига оляпти. Ҳадемай даданг бир қоп унни эшагингга ортиб келиб қоладилар.»

«Менга қатирма пишириб берасиз-а, эна?»

«Албатта».

«Менга ҳам беясиз-а, эна?»

«Ҳа, сенга ҳам».

Она ўз норасидаларини ҳарчанд овутишга уринмасин, бутун вужудини титроқ қамраб олган. Бейхтиёр кўзларига ёш келиб, аччиқ хўрсинади...

Жабборқул лайлакнинг жон-жонидан совуқ ўтиб, музлаб бормоқда эди. «Э, худо! — чол, шундай нолиш қилдикки, агар худо чиндан бор бўлса, унинг овозини эшитган, мушкулини осон қилган бўларди... — Нега?! Нега бунча қаҳр-ғазабингга олмасанг! Нима гуноҳим бор эди мани?.. Ҳа, ҳа, дарвоқе... Икк рорман, гуноҳим йўқ эмас, гуноҳсиз фақат ўзингсан, парвардигор. Ҳа, бандангман, ўрни келиб қолди, айта қолай, баъзи бир қорни тўқ, эгни бут, дунёни сув олса, тўпингига чиқмайдиган такасалтанг бандаларинг ҳам бор. Ман ўшаларга ўхшаб, беш вақт намозим доим ҳам бут бўлганмас, икк рорман. Эсимда, яна бир гуноҳим бор: тунов йили рўза айни саратонда келди. Кун-тун тирикчилигим чўлда, далада ўтди. Деҳқоннинг кўрган кунни қурсин, бош қашигани қўли тегмайдиган кунлар оз эмас, эккан-тикканлари дала-даштда. Бола-чақа ризқ-рўзини йиғиб олиш керакми? Керак! Ўзинг айтган экансан-ку: сендан ҳаракат, мендан баракат, деб. Рўзанинг охириг ҳафтасини ҳаддан ташқари иситиб юбординг. Дала ёнди, десам ишонавер, Қумга тухум қўйиб пишириб еганлар бўлди. Сендан яшириб нима қиламан, барибир малоёикаларинг айтиб бергандир. Кун ёнди, ютақиб ўлай деб қолдим. Баъзи бир сан ёрлақаган бандаларингга ўхшаб бой-бадавлат бўлсамки, сахарликда паловни уриб олиб, кундузи уйқудан бош кўтармай намозгарда уйғонсам! Ўзингга аён, қўлим қимирласа — оғзим қимирлайди, бир ўзим бўлсам бошқа гап, етти жон қўлимга қарайди. Ҳаммаси еярман-ичарман. Бир товўққа ҳам сув керак, ҳам дон. Бир кишининг топгани нима бўлади: ўзинг айтган экансан-ку, рост бўлса агар, беш қўлни баравар яратмадим, деб... Уша кунни бир қултум сув ичиб қўйганимга то ҳануз пушаймонман. Ҳар қалай, бу гуноҳ учун худойим мени жазоламай қўймас, деб ўйлардим-а! Мана энди, жазосини тортяпман. Кечир мени, худойим. Норасида болаларимга раҳминг келсин. Уларда нима гуноҳ бор? Энадан туғилиб қилган гуноҳларим шу. Минбаъд гуноҳ иш қилмайман. Норасидаларим ҳаққи, гуноҳимни кечир! Шу болаларимнинг оҳу зорини эшит, худованди қарим!..»

Жабборқул лайлак ҳарчанд худога ёлборди, нажот бўлмади, ундан мадад кутди, мадад бўлмади. Ниҳоят тоқати тоқ

бўлиб: «Ана, колос... Худо ҳам мендан юз ўгирди. Ҳа, худонинг қўшқўлаб ургани шу-да. Эшагимдан, болаларимнинг ризқ-рўзидан ажралдим. Тонготарга ё етаман, ё йўқ...»

Қария туришга яна бир уриниб кўрди — бўлмади, амал-тақал билан амаллаб ботқоқликдан чиқиб, йўл четига бордию муккасидан йиқилди... Танаси карахт. Шу аҳволда қимир этмай ётиб қолди.

Тун совигандан-совиб, аёз авжига минди. Вақт ярим кечага яқинлашиб қолди. Изғирин ҳуштак чалиб эсади, игна санчади. Тун қоронғи. Алвастикўприк — дўнглик томондан шарпа кўринди. Яхмалакда кимдир суришиб келарди. У бошига рўмол ўраб совуқдан юз-кўзини пана қилиб олган. Йўл нотекис, ўнқир-чўнқирга оёғи тушиб, тўқишиб босган қадами унмасди. Ҳувиллаган кимсасиз йўлдан келаётган бу йигитчанинг борар жойи ҳам нотайин. У аёвсиз баттол изғириндан паноҳ излаб бирон-бир мағорага кириб олиб жон сақлашни ўйлаб борарди. «Мағора фақат совуқ шамолдан пана қилиши мумкин. У ерда бозиллаб турган момоннинг сандали йўқ-ку, ахир. Қимирлаган қир ошар. Яхшиси, юриб-қимирлаб турганим маъқул, йўқса, бу қоронғи кечада тарашадек қотиб, йўлда ўлиб кетишим турган гап. Таваккал, юраверай-чи, зора бахтимга бирон манзил чиқиб қолса, Пешонамга битилгани бўлади-да».

У эндигина тепаликдан ошиб, пастга тушган эди ҳамки, йўлда ётган бир нарсага тўкнашиб, азбаройи қўрққанидан юраги чиқиб кетаёзди. У секин ўридан туриб, оёғи остида дўппайиб ётган нарсага кўзи тушди. Хаёлига дафъатан момосидан эшитган сариқ қиз-ажиналар келиб, вужудини ваҳима қоплаб олди. Момоси ҳар доим: «Кечаси бемаҳалда ёлғиз юрма, сариқ қиз-ажиналар йигитларга ўч бўлади», деб қулоғига қуярди. Уша гап эсига келиб шоша-пиша ёқасини ушлаб кўксига бир неча бор туфлаб қўйди. Бу ўннга-ўзи тасалли бериб, дадилланишга даъват аломати эди. У момоси таълимига амал қилиб: «Инсмисан, жинсмисан! Ё ошпичоқ-қалампир! Бисмиллоҳур раҳмонур раҳим», дейишни унутмади. Худди шу сўзни айтса, жин чекиниб, инсон дилдан ваҳима-қўрқув қувлапармиш. Дарҳақиқат, йигит ўзини энгил тортиб, эс-ҳушини йиғиб олгандек сезди. Ерда ётган қорага яқинроқ бориб қаради. Не кўз билан кўрсинки, бир киши мук тушиб, қулала бўлиб ётарди. «Шундай бемаҳалда бу одам қаердан пайдо бўлди, нега бу ерда ётади?» деган хаёл билан ўз кўзига ўзи ишонқирамай: «Агар бу чиндан ҳам ажина бўлса, «Ё ошпичоқ-қалампир!» деганимда гўйиб бўлмагани керак эди... Чиндан ҳам бу ажина эмас, одамга ўхшайди», деган қатъий фикр дилдан ўтди. У нафасини ростлаб, атрофни кўздан кечирди. Бир

томони қор-муз қоплаган тоғ, бир томони бийдай дала-дашт... Осмонда йилт этган биронта юлдуз кўринса-чи! Ер-кўк зул-мат билан қопланган.

Йигитча ўйлар эди: «Дунёда ягона бахтсиз мен десам, ма-на, йўлимдан яна бир бахтсиз чиқиб қолди. Мен-ку, хайр, майли, пешонамда бор экан, бу одам нима қилиб бу ҳолга тушди экан? Тирикмикан? Тирик бўлса, қандай ёрдам қилсам экан?» У шундай хаёл билан ерга мук тушиб ётган одамга яқинлашди. Кўрқа-писа юз-кўзига тикилди. Кўзи хиёл очилиб яна юмилди. «Хайрият, жони бор, тирик экан», деб юборди йи-гитча ўз қайғусини унутиб. Қимир этмай ётган одамни тебрата-тебрата: «Ҳой, кимсиз, гапиринг!» деб қичқирди. У одам кў-зини хиёл очиб, яна юмди-да, ингради. Гапиришга мадори йўқ, кипригу қошлари қиров — муз эди...

«Совуқ еб шу ҳолга тушганга ўхшайди,— деб ўйлади йи-гитча.— Жони бор. Ердам қилиш керак! Қандай ёрдам?.. Қа-ни энди, яқин-орада панароқ жой ёки иссиққина бирон хона-дон бўлса!»

Йигитча чўкка тушиб нотаниш одамнинг юз-кўзини пай-паслаб, афт-ангорига синчиклаб тикилди. Сийрак соқолли, қирра бурун, кўзлари ич-ичига чўккан, юзи тўла ажин... Нота-ниш...

— Отахон! Отахон!— деб яна уни тебратадди йигитча. Қа-рия қимирлагандек бўлди. Йигит тагин тебратаркан: «Ота!.. Ота!» деб қаттиқ қичқирди.

Бахтсиз қария уйқусида босриққан одам сингари нимадир деб гўлдирарди, туришга интилди. Йигитча ёрдамга шошилди, суяб тургазмоқчи бўлди. Чолнинг қўл-оёғи, бутун вужуди уви-шиб, жонсиз бўлиб қолган эди.

— Отахон! Нима бўлди сизга? Қимсиз ўзингиз?— дея қа-риянинг бошини тиззасига олиб сўради йигитча.

Қария: «Эш... эшак», деб гўлдирарди.

— Эшак! Қанақа эшак?— Йигит атрофга аланг-жалаңг қаради. Қария ҳамон «эшак... эшак... лой... қоп... бўғ...» деди-да, кўзини юмиб жимиб қолди.

Йигитча ўрнидан туриб Алвастикўприк томон тикилди. Ботқоқликда қорайган нарса кўринди... У эҳтиёт билан қадам ташлаб ўша томон юрди. Ботқоқ ичида эшакнинг боши, қуло-ғи кўринди. Ундан икки қадамлар бериди қаппайган қоп лой-га ботиб ётарди.

Шу пайтгача совқотганига парво қилмаган йигитча қўлига зирқироқ кириб, қулоғи ачиша бошлаганини сезди...

— Нима қилиш керак?— деб ўзига-ўзи савол берди у.— Эшак ўлса ўлар, одамни қутқазмоқ керак! Ҳа, тезлик билан...

Қаерга олиб бордим? Бу аҳволда кўчада қолса, тарашаде¹ қотиши турган гап... Ҳей, кемага тушганнинг жони бир! Икки бахтсиз эканмиз, мен нима бўлсам бу ҳам шу-да. Таваккал!

Йигит шу қарорга келиб югурганча қариянинг тепасига келди.

— Отахон! Қани-қани...— деб унинг елкасидан тутди.— Ҳаракат қилмасак, иккимиз ҳам шафтолиқоқи бўламиз. Ҳа, кетамиз, мен нима бўлсам, сиз ҳам шу. Бахташ таваккал. Қани-қани, озгина юра оласизми?— дея тиз букди йигитча ва «Е, пирим!» деб чолни кўтариб ўтқазди. Қўйиб юборса, йиқиладиган, чаққон ҳаракат қилиб қарияни суяганча иккала қўлини олиб елкасига ташлади-да: «Бўйнимдан қучоқлан!» деб қичқирди. Изғирин чийиллаб гапни гапга қовуштирмасди.

Қариянинг қўли қовушмади, йигитчанинг бўйнидан қучиш ўрнига шалвираб ёнига тушди.

Чолнинг қўл-оёғини совуқ олганига ишонч ҳосил қилган йигитча энди уни елкасига кўтариб олишни ўйлади. Ерданлашиш учун бирорта одам боласи кўринмайди. Вақтни ўтказмаслик керак. У қариянинг белидан икки қўллаб маҳкам тутди-да, даст кўтариб елкасига олди, музлаб қотиб қолган ўнқир-чўнқир лойлар устидан юриб кетди. Юз-кўзидан тирқираб ёш оқиб борарди. Бу томчилар хиёл ўтмай музлаб, киприк ва юзларида биллур қатраларга айланиб қоларди.

Йигит елкасида олти пудгача¹ юк кўтариб, бир қоп ғаллани ердан узиб, от-эшак, аравага бемалол ортиб, ҳадисини олган паҳлавон эди... У гарчи ўн олти-ўн етти баҳорни кўрган, мўйлови энди сабза ура бошлаган бўлса-да, чапдаст, бақувват, яғрини кенг, кўкракдор эди. Эти бориб суягига ёпишган, кўриниши одам бўлгани билан жасади чўп-устихон бу нотаниш бахтсиз қарияни елкасида кўтариб бориш унинг учун ҳеч гап эмас эди...

Йигит қарияни даст кўтариб борар экан:

— Э-э... ана, анави ялтираб турган юлдузми ёки чироқ? А, йўқ... чироққа ўхшайди!— дея қувониб қичқира бошлади. Чироқни кўрдию руҳи кўтарилиб, қадамини яна ҳам тезлаштирди. У ҳолдан тойган, аъзойи бадани жиққа тер эди. Чироқни мўлжалга олганча шитоб билан юриб борарди. Рўпарадаги баланд тепаликда чироқ милтилларди. Тепаликка кўтарилса— бас. Лекин кимнинг кучи, қуввати билан? Нафаси бўғилиб, оёқлари қалтирайди. Кўзи тепа этагидаги зинапояларга тушиб, «Эҳ-ей!» деб юборди. Баланд тепаликдаги чироқ гўё булут орасида милтираб кўринадиган юлдузга ўхшарди. Йигит бирдам тараддулланиб қолди. Сўнг: «Йўқ! Туя элакка қол-

¹ Олти пуд — юз килограмм.

Ганда оқсаган эди. Ман туя эмасман-ку, ахир», деди-да, бир силкиниб, олға интилди. Уз одатига кўра: «Е пирим, сандан мадад!» дея зинапоялардан тепага кўтарила бошлади. Ингирма беш чоғлик знани тўхтамай босгач, тинкаси қуриб, оёғини кўтаролмай тўхтаб қолди.

Чироқ узоқ эмас. Ҳамма гап унга етиб олишда. Ингитнинг ортиқ қимирлашга мадори қолмади. Утириб дам олсинми? Ингитнинг кўнглидан шу гап ўтди-ю, дарҳол фикридан қайтди. Чунки бир фурсат ҳаракатдан тўхтаса, елкасидаги қария сингарни ўзи ҳам шамдек қотиб қолишини, агар ўтиргудек бўлса, қайта оёққа туролмаслигини ўйлаб, зиналарга яна назар ташлади.

— Бир, икки, уч, тўрт, беш... эй, отахон!— деб қичқирди йигит.— Биз туяга ўхшамаслигимиз керак... Чироқ чорлаяпти бизни, чироқ — ёруғлик, дейдилар. Ёруғликка етиб олмоғимиз керак. Албатта етамиз, хўп, деяверинг! Ман сизни етказаман, дедимми, худо хоҳласа, етказаман. Е пирим, сандан мадад! Ана, чироқ, чиндан ҳам чироқ! Чироқ ёнган ерда одам бўлиши турган гап. Одам бор ерда танча бўлади. Хўп деяверинг, танағизга иссиқ югуриб жонингиз кирази. Хўп деяверинг, ана ўшанда... Ҳа, десангиз-чи, ҳайт деган туяга мадад!— У шундай дея зинапоялардан кўтарилиб, тепаликка чиқиб олди.

Маҳобатли бу бино ғира-шира қоронғида йигит кўзига масжидга ўхшаб кўринди. «Қимирлаган қир ошаркан. Мана, қирга ҳам чиқиб олдик. Ҳозир биламиз... чироқ ёниб турган хонада ким бўлса экан?»

Йигит чолни елкасидан қўймай чироқ ёниб турган хонага яқинлашди. Ичкаридан гўнғир-гўнғир товуш эшитилар эди. Йигит бир зум тўхтаб қолди. «Одам бор экан-да... Кўпчиликка ўхшайди», деб ўйлади у. Нима қиларини билмай, хиёл тараддулланиб турди-да, сўнг аста дераза олдига келиб, диққат билан қулоқ солди. Аллаким қироатли бир оҳангда ўқир эди:

Молу жоҳ аҳлида йўқ меҳру вафо,
Бас менга меҳру вафо — мол ила жоҳ...

Ҳотам бу гапларнинг маъносини тушунмай ҳайрон қолди. Аммо уларнинг мусиқий оҳангидан таъсирланиб, елкасидаги қарияни ҳам, изғирин совуқни ҳам унутгандек, зўр қизиқиш билан қулоқ солишда давом этди:

— Ҳа, садақалари бўлай, ҳазрат Навоий хўп айтмишлар! «Молу жоҳ аҳлида йўқ меҳру вафо...» — мол-давлат эгаларида на меҳр бор, на оқибат... Менга эса меҳру вафонинг ўзи энг улуғ давлат, дебмишлар... Нақадар доно ҳикмат!..

Йигитнинг таажжуби баттар ортди. Назариди, хонада бир одам ўзи билан ўзи гаплашиб ўтиргандек туюлди. Бу сир-сиротадан тезроқ воқиф бўлиш мақсадида сабри чндамай шоша-пиша эшикка яқинлашди. У эшикни қоқиб, бутун кучини тўлади-да:

— Ҳой, ким бор, ёрдам қилинг!— деб қичқирди.

Эшик очилди. Хужрадан кўм-кўк тутун буруқсаб чиқди. Йигитнинг кўзига биринчи кўриган нарса — хона ўртасидаги танча бўлди. Хужранинг ичи киши кишини кўра олмайдаган даражада тутун. Танчага қалаштирилган тўнка ловиллаб ёнар, тутун буруқсаб тараларди. Бир бурчакдаги кўк чорси устида саҳифалари очик аллақандай бир китоб ётарди.

Мезбон кутилмаган меҳмондан ҳайратга келиб, устма-уст савол бера бошлади. Мезбон деганимиз ҳурматли китобхонларимизга бир оз таниш бўлган, Оймат сўфи ўлиmidан кейин Имом Ҳасан, Имом Хусан масжидида қолган ўша нотаниш дарвешсифат одам эди. Йигит унинг сўроқларига жавоб беряч ўрнига:

— Бобо, ёрдам қилинг. Тезроқ чоринини тортайлик, оёғини совуқ олмаган бўлса яхши эди,— деди.

Мезбон-меҳмон икковлашиб урина-урини чолнинг оёғидан бир пой чоринини суғуриб олишди. Чориқ ичи музлаган лойга тўлган эди. Йигитча чаққон ҳаракат қилиб қариянинг Селбоғини ечди-да, у билан қўл-оёғидаги лойларни артди. Сўнгра чолнинг оёғига чертиб:

— Сезяписизми, ота?— деб сўради.

Қария билинар-билимас бош тебратди.

— Хайрият, хайрият, қўл-оёқ омон. Хужра иссиғи ҳам даво. Раҳмат сизга, бобожон, чиндан ҳам авлиё экансиз,— деди йигит мезбонга ташаккур билдириб.

У эса йигитнинг гапига унча эътибор қилмай, тоқчадаги сопол чироқни олиб, қариянинг юзига секингина тутаркан:

— Эй-эй, бу одам ўзимизнинг Жабборқул лайлак-ку!— дея ҳанг-манг бўлиб қолди.

— Жабборқул лайлак?.. Танийсизми отани?— деб таажжубланиб сўради йигитча.

— Бу менинг мижозим. Юқори, олис қишлоқлик. Қандай қилиб бу ҳолга тушди? Сиз кими бўласиз?

— Мен бу одамга ҳеч ким эмасман, бобожон. Сизга таниш чиқиб қолгани ажойиб иш бўлди,— деб йигит Алвастикўприкда рўй берган ҳодисани батафсил ҳикоя қиларкан, мезбон «кўргилик-кўргилик» деб бош чайқар эди.

— Ташқаридаги совуқ шунақа бежоки, бундақасини энди кўриб турибман, бобожон. Йўлим Алвастикўприкка тушганини қаранг, бу ҳам бўлса отанинг бахти. Кўча десангиз зим-зиё,

бирорта одам қораси кўринса-чи! Тоғ оралиғидаги жимлик худди ютаман дейди. Қўргилик деганингизча бор-да, бобожон.

— Ҳа, бирор нарса баҳонаю сабаб-да... Тирикчилик бандасини не кўйларга солмайди, иним. Бировни бировга сабаб қилиб қўйибди худойим. Сиз дуч келмаганингизда кечаси билан ботқоқликда қолиб кетганда қариянинг ҳоли нима бўларди? «Сабабдан — сабаб», деб шунга айтадилар-да. Қани, кўтарингчи... Йўқ, олдин пўстакни гулханга яқинроқ тортсангиз бўлар экан.

— Хўп бўлади, бобожон. Қўп ҳам алангага яқин бўлмагани дурусти дейман, бобожон?

— Узимиз ёнидамиз-ку... Боракалло... Савобга ботади-ган бўлдингиз, иним.

Йигитнинг исми Ҳотам эди. У баданидаги терларини артиб ўзини оловга тоблар экан: «Бай-бай, бормисан, оловжон!» деб қўярди...

— Ҳаммадан ҳам отахон бешикаст оёққа туриб кетсалар бўлгани.

— Иншоолло, оёққа туриб кетадилар. Ҳожат чиқармоқ, кўмаклашмоқ, ўзганинг мушкулини енгил қилмоқ бисёр савоб, дейдилар. Қўп савобли иш қилибсиз, иним,— деди Ҳожи гулхан бағрида бақир-бақир қайнаб турган чўян обдастан тунука чойнакка сув қуя туриб.— Меҳмонимизга ҳозир чой ичирамиз, таомили шундай: то ичига иссиқ кирмагунча танаси исмайди.

— Раҳмат сизга, бобожон. Иссиқ чой ичиб танаси илса, жон кириб кетади. Хайр, мен кетдим, отани сизга, сизни худога топширдим, бобожон.

— Ҳа, йўл бўлгай? Қаёққа шу зим-зиё совуқ тунда?

— Отанинг эшаклари ботқоққа ботиб қолган. Агар тирик бўлса, уни ҳам албатта лойдан чиқариб оламан.

— Ҳаммаси худодан, дейдилар-ку. Худо амр қилмаса, бандасининг оёғига тикан ҳам кирмас эмиш. Мен ҳам сиз билан бирга борай...

— Йўқ-йўқ, бобожон. Бу сиз қиладиган иш эмас, ташқари совуқ... Сиз отага қараб турсангиз, шунинг ўзи катта гап, бу ёғини ўзим...— деди йигит эшик томон йўл олиб.

— Тўхтаг-чи, ҳали отим Ҳотам дедингизми?

— Ҳа. Бирдан сизни ҳам таниб қолдим... Хув бирда, муюлишдаги қайрағоч тагида ўзингизга соч олдирган эдим, сиз ўша Ҳожи сартарош бобомсиз-да, эсингиздами?

— Эсимда, эсимда... Э, мана буни қаранг-а,— деди мулойим жилмайиб Ҳожи.

— Сўғал бошган шўрлик бир кексанинг бошини шудгор қилиб, пахта экканингиз эсимга тушди, бобожон.

Ҳожи сартарош билан Ҳотам қотиб-қотиб кулдилар.

— Ана буни қара-я, Ҳотамбек ўғлим!— деди бир қарияга, бир Ҳотамга қараб Ҳожи.— Ажойиб учрашув бўлди-ку, а! Тақдир тақозосини қара!.. Ҳотамбек ўғлим, ўша сўгал босган, ман шудгор қилиб пахта кўкартирган бош кўринмай кетди, нима бўлди экан, хабаринг бўлмадими?

— Хабарим бўлмади, бобожон.

— Ушандан сўнг бирон ерда кўрмадингми?

— Кўрмадим, бобожон.

— Яна ёлғон айтаётган бўлма?

— Ёлғончи худонинг душмани, бобожон.

— Бора қол! Минбаъд рост турганда ёлғон сўзлама, ўғлим.

— Бобожон!.. Майли, мана, исиниб ҳам олдим... Фотиҳа беринг, бўлмаса.

— Омин, йўлинг бехатар, йўлдошинг ҳақ бўлсин, ўғлим, облоҳу акбар! Эшакни олиб кел-чи, бафуржа гаплашадиган гап бор,— деди эшикни очиб Ҳотамга йўл берар экан Ҳожи.

Ёруғ ҳужрадан қоронғи зулматга чиққан Ҳотам йўлни аниқ кўролмай бир зум туриб қолди. Кўзини қайта-қайта ишқалаб очиб, теварак-атрофга қаради, секин-секин атроф ёришгандек бўлиб, аввал масжид, сўнг боя босиб чиққан зиналари қорайиб кўринди. У Алвастикўприк томон юриб кетди. Совуқ бир қадар бўшашган, изғирин тингандек эди.

Ҳотамнинг бир ташвиши икки бўлгандек — чолнинг ташвиши устига ёлғончи номи дард устига чипқондек туюлди. «Қайтиб кел, бафуржа гаплашамиз... Қизиқ, нима тўғрида гаплашар экан? Бобо билан бир-икки нон-қатиқ бўлмаган бўлсам, Нима учун у мени ёлғончи қилди?» деб хаёл суриб борарди Ҳотам. Тун шу қадар қоронғики, қаршидан биров бурунга чертса ҳам пайқаб бўлмасди. Қатқалоқда туртиниб бораркан: «Ҳмм,— деб қўйди ўзига-ўзи Ҳотам.— Сартарошга ҳув бирда соч олдирган эдим. Ушанда бир қария соч-соқол олдириб ўтирган эди. Наҳотки сочига сўғали қўшилиб қонга беланган чол бояги одам бўлса?»

Ҳотам сартарошхонада Ҳожи билан биринчи бор учрашган пайтини эслади.

Кунларнинг бирида мўйлови энди сабза урган бу йигитча кўчадан ўтиб кета туриб, йўл устида соч-соқол олиб ўтирган сартарошга дуч келди. Сарсон-саргардонликда сочи ўсиб, олдиргани қўли тегмай юрарди. Бу қулай фурсатдан фойдаланиб, йўлдан салом бериб қайтди. Сартарош ўз иши билан банд бўлгани учун йигитчанинг саломига бепарвогина алик олиб қўя қолди.

Бўйнига жигарранг дунги тутилган озғини, кўса соқол, ранг-пар одам курсида ноқушу бетоқат ўтирарди. Авзойидан, устарадан озор чекаётган бўлса-да, тишини тишига қўйиб ўтирганга ўқшарди... Ҳа, дарвоқе, сартарош қар устара тортганда мижоз серажини узун бўйинни ичига тортиб-тортиб қўярди. Бу ҳол устанинг жигига тегибми ёки ўз айбини мижозга тўнкаш баҳоласи биланми, «Болага ўқшаманг-да, эй... чидаш керак, чидаш. Бу сабил соч эмас, миҳ! Бу ҳам майлику-я, соч оралиғига сўгаллар уя қўйиб олишган, Бу бедаво сўгалларнинг урғочилари ҳам бор, она товуқ жўжаларини баерига босиб ётгандек ўнлаб сўгалчаларингизни кўрсангиз эди! Бу азиз бошингиз омон бўлса, бу озорлар ҳали ҳолва сиз бечорага», дея унинг бошига кетма-кет пахта ёпиштирарди.

Сартарош устарани қайраркан, тик туриб қолган йигитчага қараб олди-да:

— Утирсангиз бўларди.. Айтинг-чи, умрингизда пахтазорда бўлганмисиз?— деб қариянинг бошига ишора қилди.

Йигитча «йўқ», деган маънода бош чайқаб қўйди.

— Ғўза аввал шоналаб сўнг гуллайди, шундайми? Шундай. Гулдан кўрак тугадими? Тугади. Кўрак пишиб ёппоқ пахтага айланадими? Айланади... Бобонгизнинг сўғалига ёпишган пахта-лар худди ўшанақа лайкални эслатмаяптими сизга, йигитча?

Ҳотам ерга қараганча жим ўтирарди.

— Бу энди шунчаки гап-да,— деди сартарош ҳамон қўли ншдан, озғин сўздан тўхтамай.— Ваъзи мижозларимга худди яна шунақа қисмат ёр. Бир жиҳатдан буни бахтиёрлик аломати ҳам дейдилар. Кимнинг бошида сўғал кўп бўлса, ўша одам ёнг бахтиёр киши бўлармиш.

— Ундай бўлса, жуда саз, бобом бахтиёр одам эканлар,— деп гап қўшди Ҳотам.

— Қуриб кетсин, безор бўлдим бундай бахтдан! Қани, бўлдингизми, Ҳожим?— деди безовталаниб қария.

— Бунча сабросиз бўлманг, бахт қушларингизнинг қони қотсин! Шунақа-а,— деди чўзиб сартарош.— Ешлик — бебошлик, кексалик — нохушлик, дейдилар. Бу гапда ҳам жон борга ўқшайди. Ростдан ҳам ешлик — бир дайди шамол, ўт-олов. Шундай эмасми, йигитча?

Ҳотамнинг юраги шиг эгиб кетди.

— Шамолни жиловлаб бўладими? Йўқ, албатта. Чархи давроннинг яна бир нижиқлигидан доғман. Йисон умри қарликка тутанган сари унда ноқушлик орта борар экан. Астағфирулло!— деб чуқур уқ тортди сартарош.— Шамолни жиловлаш мушкул, ялло, ешликни ҳеч нарса билан тенглаштириб бўлмас экан. Бу ҳам маъқул гап, нима дедингиз, чирогим?— У шундай

деб нотаниш йигитни суҳбатга тортмоқчи бўлди. Аммо Ҳотам нима деб жавоб қилишни билмай ерга қараганча ўтираверди.

— Нега индамайсииз, ё номаъқулми гапим?

— Маъқул, маъқул,— деб жавоб қилди Ҳотам шоша-пиша.

— Боракалло, боракалло,— деб бош чайқади сартарош.— Ёшлиқнинг нашъу намоси, ман сизга айтсам, йигитча, аччиқ-чучук ўйи, хаёлоти... Ҳа, ҳа, вақти келиб айтарсиз, дарвеш-де-вона бобо бир вақтлар шундай деб алжиган эди, айтгавларни келди, деб. Балки афсус ҳам қиларсиз. Ишонавернинг, ёшлиқка тенглашадиган ноёб-нодир ҳеч нарса йўқ бу дунёда. Шунақа, гофил қолманг дейман-да, чирогим. Ҳамма нарсаани қайтариб бўлади, илло, ёшлиқни қайтариб бўлмайди. Шундай эмасми?

— Балки шундайдир,— деб жавоб қилди Ҳотам.

— Балки дедингизми?.. Ҳа-ҳа, шубҳа қилишга ҳаққинг бор, чирогим. Тойчоқ ҳам тўқнашмасдан йўл танимайди-да. Гап шунда! «Нима учув Ҳожи бува ёшлиқ-қариллик тўғрисида алжиб қолди?» деб ўйлаётгандирсиз? Мана бу қарияни кўриб турибсиз. Худо-худовандо сиз ҳам шу қария ёшига етинг. Пахта шундай бир мўъжизаки, шамоллаб тумов бўлгудек бўлсангиз, озгина тутатиб ҳидланг, дарддан фориғ бўлмасангиз мен кафил. Бирон ерингиз жароҳатланса, бир сиқим пахтани куйдириб, дарҳол косага бостириг. Пахта куйиб сўхта бўлади, сўхтани жароҳатга босинг. Афсуски, сўхтам тугаб қолган эди, кўриб турибсиз, сўхтани эмас, пахтанинг ўзини босдим. Қони таққа тўхтадими — тўхтади. Бу яхши, албатта, аммо бу сабил соч яна ўсади. Ҳафта ўтмай эшакларини «их-их» лаб яна етиб келадилар бобонгиз. Соч олдиригани эмас, сўгалларидан қон чиқартиргани келадилар. Бу ахир тиг!— деди устарасини кўрсатиб сартарош.— Тўғрисини айтсам, бу тиг сўгалга эмас, менинг юрагимга теккандек, қон сўгалдан эмас, менинг юрагимдан оқаётгандек азоб чекаман. Бу қариянинг бўлса, парволари фалак. Мен бу кишига айтаманки: «Ҳой, биродар, менадан ибрат олинг! Соч ўстириб юрибман, худога шукур, диндан чиққанам йўқ-ку», десам, «Мусулмон кишига соч ўстириб юриш шариятга хилоф», дейди бу «донишманд» қария. «Ким берди бу фатовони сизга?» деб сўрайман. «Ким бўларди, худо китобида битилган гап», дейди. «Қайси китобда битган экан худо?» деб сўрайман. «Биламанми?» деб жавоб беради уялмай-нетмай бу одам. Яна: «Нима уялиб, ўғирлик қиляпманми?» деб ўқрайганлари ортиқча. Авоммиз! Нодонмиз, чирогим!— деб куюнарди сартарош.— Жаҳолат, жоҳилмиз десам, ишонавернинг! Жаҳолат— нодонлик биз мусулмонларнинг миямизга уя қуриб олган... У борган сари, мана, бобонгизнинг сўғалига ўхшаб авж олмоқда. Ахир, бирон мутаассиб домла биздан узоқ анани ша-

ҳарда ҳўкиз туғибди, деса, ҳаммамиз ишонаверамиз-ку, ахир! Ҳа, кулманг, чироғим, қўйга ўхшаймиз, қўй ҳам кекирдагига пичоқ тортилганда «Ба!» деб қолади. Нега биз ҳам шундаймиз? Аммо биз қўй эмасмиз-ку! Нега қўл-оёғимизни боғлатиб, кекирдагимизга пичоқ тортгунча қараб турмоғимиз керак? «Вай ҳам гузар!.. Инам мегузарад», деб томошабин бўлиб қолаверамиз. Бу гапнинг маъноси нима, биласизми?

Ҳотам ўшанда «йўқ» деган маънода бош чайқаганини эсларди, сартарошга бирор жавоб қилолмай жим қолганига пушаймон бўлиб, йўлида давом этарди.

— Сиз-бизнинг ота-онамиз бўлганидек, бобо-бобокалонларимиз ҳам бўлган. Сизнинг ота-онангиз ҳаётмилар?

— Йўқ, вафот этганлар,— деб жавоб қилди Ҳотам.

Сартарош «Худо раҳмат қилсин», деб юзига фотиҳа тортиб сўзида давом этди:

— Кўникиб яшашнинг ўзи бир офат! Инсон бошига битган бир бало, бир фалокат! Тақдирга тан бер!.. Ҳар дамига шукур қил!.. Ношукур бўлсанг, худонинг қаҳри келармиш! Бу гапларнинг маъзини чаққанмисиз?— деди қариянинг сўғалига ёпиштирилган пахтани бехосдан қаттиқ тортиб сартарош.

— Уҳ, аста-эй!— деди қария ранжиб.

— Ҳа, хўп, майли, ҳозирча пахтаси тура турсин,— деди узр сўраб сартарош.— Шундай қилиб, адолатсизлик, ҳақорат, ҳатто қиз ва қаллиғингизни... астағфирулло... Ҳа, ҳа, ҳаммасига кўникиб қолганмиз... Топганимиз «Инам мегузарад», нажоткоримиз ҳам, жафокоримиз ҳам ана шу «Инам мегузарад». Мавлоно Низомий деган улуг зот бундай бир ғазал битган эканлар:

«Бандасан-у, шаҳ даъвосин этасан,
Нечук шаҳсан — ёмонлик ўрнатасан».

Тушундингизми, чироғим, сизга айтяпман?

Ҳотам сартарошнинг гапларидан беҳад таъсирланиб, ўйга чўмиб ўтирарди. Бу гапни эшитиб, «Эшитяпман», деб қўйди ва хаёлини йиғиб, қулоқ сола бошлади.

— Гап шоҳ бўлиб олгунча экан, шоҳлик тахтига ўтирдими, ўзининг ҳам бандалигини унутади. Кўнглига нима келса, ўшани қиладиган бўлиб қолади. Фуқаро бўлса, қўйнинг ўзгинаси, хонлар, амирлар истаса ундай қилади, истаса бундай... Сиз-биз гўёки қўй, қўй эса—шоҳларнинг емиши. Дунё шунақа, чироғим. Амирни ҳам, гадони ҳам худо яратган, мана шунинг ўзини тақдир азал дейишади. Сиз шунга ишонасизми, отахон?

— Бошим ишламайди, лунгингизни ола қолсангиз бўларди,— деб жавоб қилди чол безовталаниб.

— Бошим ишласин десангиз, минбаъд соч олдирмайсиз.

— Тавба!— деди қария.

— Ҳа, бир дарвешни сиздирган Нурота тоғлари ораси иккинчисини ҳам сиздирар, қани, туринг, курсини бўшатинг!

Қария ўриндан тураётиб гандираклаб йиқилаёзди, Ҳотам уни суяб қолиб, ўзининг ўрнига ўтқазди-да, устанинг олдидаги курсига ўтирди. Ҳожи сартарош унинг бўйнига лунги солди...

Ҳотам зимистон ва совуқ кечада йўл-йўлакай шуларни ўйлаб бораркан, эшакни тезроқ қутқазиб, Ҳожи билан бафуржа гаплашиб олишни, унинг «ёлғончи» деб айтган гапининг маъносини билиш учун Алвастикўприкка етиб олишга шошиларди...

УЗГА ДЕБ, УЗЛИГИДАН КЕЧИБ...

Тун алламаҳал бўлиб қолди. Лой музлаб тошдек қотган, муз ботқоқ ичида ётган эшак ҳали тирик эди. Ҳотам ҳарчанд уринса ҳам уни жойидан турғизолмади. Еқимсиз изғирин яна эса бошлади, совуқ жон-жонидан ўтиб, юз, қулоқ-бурунни чаёндек чақарди. Ҳотам қандай қилиб бўлса-да, эшакни йўл чеккасига сўдраб олиб чиқишга аҳд қилди. Эшакнинг кейинги иккала оёғидан торта-торта не азоб билан йўл четига олиб чиқди. Жониворнинг қимирлагудек ҳоли қолмаган эди. Ҳотамнинг ўзи ҳам урина-урина ҳолдан тойди. Совуқдан тирноқларининг остига зирқироқ кирди. Совуқ таъсирини кесиш учун гавдасини турли ҳолатга солиб қимирлатар, ер тепиниб сакраб, қўлини қўлига ишқар, нари бориб-бери келарди. Чўзилиб ётган эшакни «Тирикмисан, жонивор?» деб этигининг учи билан туртиб қўярди. Эшакнинг кўзи бир нафас мўлтиллаб, сўнг яна юмиларди.

«Бу кунга тушган бир сенми? Сени-ку эганг устингга юк ортгани етмагандек, ўзи ҳам миниб олади. Бу юк сенга оғирми, енгилми, сўраб ҳам ўтирмайди. Сен, албатта, адолат борми бу инсон зотида, деб хафа бўларсан. Мана, инсон боласининг бири мен, кўраётган куним сеникидан енгил эмас. Дунёга келиб нима роҳат кўрдим? Бир хўжайинга минг одам қул. Буни энди тушундим. От топиб, эшак ейди деган гап бор эди. Аслини олганда, бу мақол сенинг шаънингга айтилган эмас, «Қизим сенга айтман, келиним сен эшит!» дегандек қочирик бир гап. Сенинг номинг эшак бўлгани билан отга ўхшаган меҳнаткаш ҳайвонсан. Мана, мен инсонман, бошим меҳнатдан чиқмайди. Хўжайинлар бири икки бўлмай келадиган камбағалларга бундай дер

экан: «Беш қўл барабар эмас, худо сенларни ундай яратди, бизни бундай. Шунинг учун тақдирга тан бериб юравер». Улар оқни қора, деса, имом-домуллолар тўғри, дейишаркан. Хуллас, хўжайинларнинг жонлари роҳатда. Қарга қарганинг кўзини чўқимайди-да. Билдим, сенинг хўжанг ҳам ўзингга ўхшаган меҳнаткаш экан. Меҳнаткаш меҳнаткашга қайишади, мана мен сенга ҳам, хўжангга ҳам баробар қайишиб турибман. Бой сенга қайишармиди, йўқ! От ким, эшак ким, от топиб, эшак ейди, деган гап кимнинг шаънига айтилган, мана, энди ўзинг билиб олавер. Ноумид шайтон, инсон доим умид билан яшайди. Дунё чархфалакка ўхшар эмиш, бир кун тескари айланиб турган фалак чархи ўнгга айланиб кетса ажаб эмас, деган эди Ҳожи сартарош. Кел, эй, қани, икки ёрти бир бутун, бир зўр берайлик-чи, зора-мора оёққа турсанг. Эшитганман, «Агар отга ўхшаб оёғингга тақа қоқсалар, Етимтоғни кўтарардим», деб мақтанган ўша эшак балким сенга хеш-авлоддир. Ҳа, насл-насабингни эсла! Қани-қани, бир қимирлаб кўр-чи!»—Ҳотам шу сингари гап-сўзлар билан эшакни думидан кўтармоқчи бўлди.

Бироқ ботқоққа бўғзигача ботган жониворни қутқариш осон эмас эди.

— Бўлди энди, дам олганинг етар — ҳаракатда баракат. Яна бир зўр берайлик-чи. Қани-қани, ё пирим мадад!— Йигит бу сафар эшакнинг айилдан ушлаб даст кўтарди. Эшак орқа оёғини ўнглаб олди, тумшугини ерга тираб, олдинги оёқларини ҳам ўнглашга жон-жаҳди билан уринди... Ҳотам бўлса ҳамон: «Ҳа, жонивор!.. Бўшашма!.. Яна... ҳа, оёғингни бос!» деб бақирарди. Эшак ҳаракат қила-қила дармони кетиб яна шилқ этиб йиқилди.

Ҳотам ўйланиб қолди... «Қопни бўри емайди, нима бўлса ҳам тил-жағсиз худонинг махлуқини қутқазай», деган қатъий фикрга келди. Агар чаққон ҳаракат қилмаса аъзойи бадани балчиққа беланган эшакнинг музлаб қолиши турган гап. Бада-ни совимасдан туриб бир амаллаб етаклаш зарур. Жониворнинг юришга мадори йўқ. Лекин унга ҳам жон ширин. Ҳайвон бўлса ҳам шунини билади. Ҳа-ҳа, билмаганда оёққа тургулик ҳоли йўқ эди-ку!

Эшак аллақандай бир куч билан ўридан турди. Узангиси музлаб, қорнига ёпишиб қолган эди, чилгилари тарашадай қотган. У қалтираб-қақшаб бир-икки қадам ташлади, туёғи қатқалоққа тегиб, сирғаниб кетди-ю, бироқ ўзини ўнглаб олди.

— Дадил бўл! Ҳа, жонивор, дадил бўл!— деб далда берган бўлди Ҳотам. Аммо Қорақарга йўлини босиб ўтми осон бўлмади. Қимирлаган қир ошар, дегандек, бора-бора эшакнинг тана-сига қон югуриб, жон кириб қолди, дадил қадам ташлаб жонига

ора кирадиган ерга етиб олиш учун жон-жаҳди билан сирганиб-тойганиб олға интила бошлади.

Ҳотам астойдил ҳаракат қилиб, жадал юрганча масжидга етиб келди. Ҳожи сартарошнинг маслаҳати билан эшакни масжид этагидаги бостирмага киритиб, арқонини узун қилиб боғлади, бурчакка қуруқ ўғиндан қалаб, устига иккита кичик кунданни қўйиб ёт ёқди. Шу йўл билан муздек бостирмани сая бўлса ҳам ялтирди. Қариянинг бу мушкулни ҳам осон қилиб Ҳотамнинг кўнгли бир қадар тинчиган бўлди. Эндиги навбат қондаги буғдойни олиб келиш... У чолнинг ҳалидан хабар олиш баҳонаси билан бир оз исниб олишни мўлжаллаб салом бериб ҳужрага кирди. Ҳожи сартарош унга «Секин!» дегандек имо қилди: чол эндигина тинчиб кўзи уйқуга кетган экан. Ҳотам шарнасиз юриб гулкамга яқин бориб чўкка тушди. Қўлни ганчага чўзиб, бағрини гулкамга берди, иккала кафти билан юз-кўзларини ниқалай бошлади.

— Балли, ўғлим!.. Қўлингизни бирданига иссиққа тутманг, тирноқларингизга зирқирок кирмасин яна,— деб шивирлади Ҳожи сартарош. Ҳотам имо билан қариянинг аҳволини сўради.

— Қария эшагидан ҳам кўра буғдойни тўғрисида кўп қайғурди. «Уйда бир кафт ун йўқ. Буғдойни тегирмонга олиб бориб, унга айирбош қилмоқчи бўлиб бораётганимда, шу балога йўлиқдим», деб кўзига ёш олди,— деди Ҳожи сартарош.

— Ундай бўлса, бу ишни галга солиб бўлмас экан,— деб ўрнидан турди Ҳотам.

— Туи ярим кечадан оғиб кетди, ташқари худонинг газаби, қаҳратон совуқ...

— Бобожон! Бугун-эрта эшак ишга ярамаслиги аниқ. Буғдойни тегирмонга олиб бориб унга айирбошласам-да, қариянинг уйига етказсам, нима маслаҳат берасиз?

— Балли, ўғлим. Қиш қишлигини қилади, «Изғирин қачон тинар экан?» деб ўтирсак бўлмас. Яна йўқ уловга умид боғлаб ўлтиргандан ҳам фойда чиқмайди... Юк оғирлик қилмасмикан?

— Икки худ буғдойни кўтаролмай ўлибманми? Ҳали ҳам ўзимга кучим етади, бобожон... Мен ҳозир Алвастикўприкка яна боргунча тонг ҳам бўзариб қолса ажаб эмас. Буғдойни айирбошлаб, тезда ҳузурингизга қайтиб келай. Узингиз айтмоқчи, икки ёрти бир бутун бўлиб отани хурсанд қилайлик. Отасининг йўлга кўз тикиб ётган гўдакларининг дуосини олайлик.

— Балли, ўғлим.

Умри бўйи икки оғиз бегараз илиқ сўз эшитмаган Ҳотамни Ҳожининг қадеб: «Балли, ўғлим», деб меҳр билан олқашни йигитлик кучига қўн-ғайрат қўшиб юборган эди. Лекин Ҳожининг боғи «Еяғочин» деган ганидан кўнгли ҳамон гани эди.

— Бобожон! Мана, эшакни ҳам олиб келдим. Сиз нимадан дир гумонсираб, менга ёлғончи номини бердингиз. Шунни билсам бўладими?

— Бўлади.

— Нимани ёлғон гапирибман?

Ҳожи мийғида кулиб, тоқчадаги сопол чироқни олди-да, ухлаб ётган қария томон бориб, Ҳотамни имлади. Ҳотам ҳам секин қадам босиб Ҳожининг ёнига бориб тўхтади. Сартарош ухлаб ётган чолнинг юзини чироқ билан ёритиб:

— Кўр!— деб имлади.

Ҳотам энгашиб қаради.

— Кўрдингми?

— Ҳа,— деди Ҳотам.

— Танидингми?.. Кимга ўхшайди? Бошида пахта кўкартирган чол шу эмасми?.. Мана, сўгалларини томоша қил-чи,— деди Ҳожи чолнинг яланг бошидаги ҳисобсиз сўгалларни кўрсатиб.

— Э-ҳа!— дея қаҳ-қаҳ уриб юборди Ҳотам.

Қария чўчиб кўзларини очди, атрофга аланг-жаланг қарадию яна оҳиста юмди...

ҲАМХОНА — ҒАМХОНАЛАР

Фалокатга учраган Жабборқул лайлак воқеаси бир сабаб бўлдию дарбадарликда кун кечираётган Ҳотам Ҳожи сартарош билан ҳамхона бўлиб қолди. Бундай қараганда, Ҳожи сартарошнинг ўзи ҳам Деҳибаланд масжидада осмондан тушгандек пайдо бўлган эди. Дарвеш қиёфасидаги бу одам ким, у қаердан пайдо бўлди, бу билан жиддийроқ қизиқиб кўрган бирор киши бўлмади. Фақат Қарим тоштарошнинг: «Бу одамни бизга худо етказди, гапи сўзи бамаъни, ҳалол-покиза киши кўринади, раҳматли Оймат сўфимиз ўрнини шу босгудек бўлса, марҳумнинг арвоҳи шод бўлади», деган сўзи деҳибаландликларга маъқул тушиб, дарбадар Ҳожи масжид ҳужрасида хонанишин бўлиб қолганди.

Бу икки дарбадарни яқинлаштирган иккинчи муҳим сабаб Ҳотамнинг йўлидан гўри яқин бўлиб қолган бир қарияни елкасида кўтариб, ярим тунда ҳужрага кириб келиши ва худонинг ғазабни бўлган аёз қутуриб ётганда унга кўрсатган муруввати йигитга нисбатан Ҳожида беқиёс меҳр-муҳаббат уйғотган эди. Сабабдан сабаб, балчиқдан иморат, деганларидек, ана шу сабабларга кўра иккала дарбадар ҳамхона бўлиб қолишди.

Кунлар бир-бирини қувлаб-қувалаб гамгин ўтарди. Ҳотам бўлса бекорчиликдан кунини кеч қилолмай зерикади. Юраги сиқилади, гўё Деҳибаланд унга торлик қилаётгандек... Ой-кунлар ўтган сари йигитча тана-тўш қўйиб, бўйига бўй, кучига куч қўшилиб, жони танасига сиғмайдиган навқирон ёшда униб-ўсмоқда эди. Қиш — ўчоғи тор, тур, уйингга бор, деганларидек, у қурум босган ҳужрада Ҳожи сартарош билан танчада тўнка тутатиб, жинчиरोқ ёруғида «Чор дарвеш», «Ҳожа Ҳофиз», «Минг бир кеча» китобларини эшитиб, зерикарли қиш кунларини санаб ўтказарди.

Ана шундай узун қиш кечаларининг бирида Ҳожи Ҳотамга савод ўргатмоқ ниятида эканини айтди...

Ҳотам ота ўрнида оталик қилаётган бу дилкаш қариянинг таклифини қувона-қувона қарши олди. Қувонч билан бирга қалбида кучли ҳадик ҳам пайдо бўлган эди: «Мен умрида қалам-қоғоз ушламаган оми бир йигит бўлсам... Қайдам, Ҳожи бувамнинг ишончини оқлай олармиканман? Ёки эплаёлмай шарманда бўлармиканман? Йўғ-э! «Астойдил йиғласанг, сўқир кўздан ёш чиқур», дейдилар, зора...»

У ана шундай ташвиш-таҳлика билан Ҳожидан хат-савод ўргана бошлади. Йигит сандал ёнида ўтирганча устози тахтачага ёзиб берган ҳарфларни қунт билан такрорлар, тун бўйи бу машғулотдан зерикмас эди: «Алиф, бе, те, се...»

Тез кунда у ҳарф таниб қолди.

Ҳотам Ҳожининг юмушларига қарашиб юрарди; масжид ҳовлисини супуриб-сидириб, қорларни курарди. Ҳожи қиш кунлари ўз ҳужрасида мижозларининг соч-соқолларини олиб, маъракаларга бориб кунни кеч қиларди. Ҳотам бўлса, ўз одати-га кўра бекор ўтиролмасди. Соч олдириш учун келган мижозларнинг бўйнига дарҳол лунги солиб, сочини сув билан ишқалаб ивита бошларди. Унинг кучли, бақувват бармоқлари ҳаш-паш дегунча тикандек қаттиқ сочларни ҳам ипакдек юмшатиб қўярди. Соч қанча майин бўлса, устара шунча беозор юради-да. Шу боисдан Ҳожи сартарош мижозлар сочига устара солар экан, «Балли, ўғлим Ҳотамбек, қўлинг дард кўрмасин!» деб дуо қиларди.

Лекин бу ғарибона тирикчилик Ҳотам учун кўнгилсиз, зерикарли эди. У гоҳо ўзича: «Хўш, Ҳожи бободан сартарошликни ҳам ўрганиб оларман. Икки қўчқорнинг боши бир қозонда қайнамас, деганларидек, бир қишлоққа икки сартарош ортиқлик қилиб қолмасмикин?» деб ўйларди.

Ҳотамда рўй бера бошлаган бу кайфиятни зийрак сартарош сезиб юрарди. У ўзига-ўзи: «Йигит зерикиб қолди, аини ўйнаб-куладиган пайти. Эй, дариғ, қани у кулги, қани у кўнгилхуш-

лик?.. Уэига муносиб бирон юмуш топилса, баали ўша билан овора бўлиб овуниб қолармиди? Қани у машгулот, қани у овунчоқ бўлгудек юмуш!.. Бу ерларда ким кўп — бекорчи кўп. Ери, кишт-коря осмонга қараган — ёмғир бўлса, ҳосил унади, йўқса, деҳқон донига куяди. Бир томонга қарасанг, ям-яшил арлаю бугдойзор. Оби раҳматга тўйиб ял-ял торланади, бўлиқ-бўлиқ бошоқларини кўтара олмай поячаларини ер бағирлаб ётади, бир томонда минг-минг кўй-кўзлар, эчкию мол-қоллар маърашиб, қир-адирларда мириқиб ўтлаб юрибди.. Бир томонда-чи? Жабборкул лайлаклар... Икки пуд дон учун, бир кафт ун учун зор қақшайди. Ҳотам-чи? Шод-хуррамлик ўрнига гам-андух. Чорвадор бойга чўпонлик хизматими?.. Буига ҳам етишмоқ амримаҳол. Биронта мулкдор деҳқон ёки чорвадор бойга хизматкорликка тузоқ қўйиб ҳам иши юришмай юрган бечоралар оёми бу қишлоқларда? Қорин қаппайтириш учун иш ҳам топилди дейлик, хўш, у ишдан бирон рўшнолик кўрган ким бор ўзи? Иил — ўн икки ой тер тўкиб, жонини жабборга бериб меҳнат қилганларнинг қайси бири рўшнолик кўрдими, Ҳотам кўрсин! Меҳнат аҳли хор бўлди. «Оҳ», деса ўлкаси кўринади бенаво-бечораларнинг. Еши қирққа етиб ҳам бўйдоқликда қариётган йиғитлар оёми бу ерларда!» — дея кўзини бир нуқтага тикиб, пешонасини тириштириб хаёл суриб ўтирган пайтда бир қария салом бериб кириб келди.

— Соч-соқолни тартибга солиш лозим бўлиб қолди, усто, — дея мурожат қилди у сартарошга.

— Бажоқидил, марҳамат қилиб ўтиринг! — дея жой кўреатди Ҳожи обдастадан қўлини юва туриб. Сочинқа қўлини арта-арта янги нотаниш мижозга зимдан назар ташлагач, тахлаб қўйилган лунгини олиб ҳавода силкиб қоқди, сўнг мижознинг бўйига боғлаб гарданига тутиб қўйди. Офтобадан кафтига бир қултум сув қўйиб мижоз сочинга сачратди, икнала панжаси билан сочни ивитиб-уқалаб юмшата бошлади.

— Сочингиз ипакдек майин, ортиқча ивитишга ҳам ҳожат йўқ экан, — дея устарасини қайрай бошлади Ҳожи.

— Қаранг-а, — деб мулоим жилмайди чол, — бир вақтлар ўзингизга ўхшаган сартарошлар: «Сочингиз тикандек қаттиқ, юмшатиш ундан қаттиқ, устаранинг даминин қайтаради», деб шижоат қилишарди. Энди бўлса... Қаранг, усто, одам билан бирга соч ҳам, аъзолар ҳам қариб, киши омонатдек бўлиб қолар экан.

— Ҳа, дунёда қаримайдиган ҳеч нарса йўқ, ҳар бир мавжудотга санаб берилган умр бор. Одам-ку одам, ҳатто доғ-тошлар ҳам умрини ўтаб, бора-бора емирилар экан. Аслида кўзма бўлган бу дунё киши туғилиб ақлини тавий бошлаши билан

унинг кўзига янгидек бўлиб кўринади. Аслини олганда, янгиси бунёд бўлади, эскиси бора-бора маҳв этилаверади. Сиз-биз қариб дунёдан ўтамиз, янги чақалоқ туғилиб, йўқолган ўринларни тўлдириб бораверади. Уша дилингизни оғритган сартарош тикандек сочингиздан шикоят қилмаса ҳам бўлар экан.

— Одам ҳар хил бўлганидек, устолар ҳам ҳар хил бўлар экан-да, ҳожим. Қўлингиз дард кўрмасин,— деб устани дуо қилган бўлди қария.

— Раҳмат, желиб туринг... Чой ичиб чақчақлашамиз,— Ҳожининг қоғири қозпққа осди.

— Танишиб олдик, яхши бўлди... қозоқи отни емга ўргатса тўрвани тешади, деган гап бор. Чойингизга ўрганиб қолиб, хирапашша бўлиб қолмай яна,— деб кулиб қўйди янги мижоз.

— Эй-эй, нега ундай дейсиз, одам одамга фанимат. Ҳозир чой қайнайди, чақчақлашамиз,— дея чўян обдастага сув қуй бошлади Ҳожининг. Янги мижоз унинг қўлини ушлаб узр сўради:

— Чақчақлашани қочмас, усто. Дил сўзимни айтсам, кўпдан бери сиз билан танишини орзусида юрардим. Қаранг, вақт-соати бугун экан. Менинг ҳам касбим сартарош,— деб ўзини танитди қария.

— Жуда саз, ҳамкасб эканамиз.— Ҳожининг у билан шу чоқча таниш бўлмаганидан хиёл ўқинди.

Қария сўз орасида унга орқаворатдан Додхудо деган бир одамни таништиради. У киши мажруҳ бўлгани сабабли ўн йилдан бери унинг уйига қатнаб соч-соқолини олиши, сўнгги чоқларда қариллик асорати билан кўзи нурсизланиб, қўли қалтираб, устара панд бераётганидан афсусланиб гапирди. Сўнгги бир йил ичида мижозлар камайиб қолгани, айниқса, Додхудонинг: «Нега қўлингиз қалтирайдиган бўлиб қолди, усто?» деган саволлари устага сартарошлик ҳунарига хотима бериш кераклигига шама бўлиб туюлди. Шу боисдан агар розилик бергудек бўлса, Ҳожининг ўз ўрнига Додхудо хизматига тавсия этиш умидида келганини ҳам тортипа-тортипа айтди.

Ҳожининг Додхудонинг сирдан бўлса-да, өз-моз биларди. Имом Қасан, Имом Хусан масжидада намозхонлар Додхудога иззат-иқром кўрсатишлари унинг эътиборини тортган эди. Бундан ташқари, Додхудо ҳудожўй одам. Ҳозир мармаридан масжидга устулар ясатиш инятида эмиш, деган мишмишларни эшитганида, бу Додхудо дегани билан яқиндан бир танишмоқ керак экан, деган орзу ҳам Ҳожининг дилидан ўтган эди. Қария устанинг тавсияси Ҳожининг орзусига бир мададдек бўлди-да, «Хайр, савоб иш экан, сиз бошлаган ишни давом эттириб, сизни хурсанд қилолсам, шунинг ўзи менга катта мукофот», деб тапни қосқа қилди.

Шундай қилиб, Ҳожи сартарош Деҳибаланддан яна бир мижоз орттирди. Ҳожининг барча мижозлари соч-соқол тузатиш учун унинг ҳужрасига қатнасалар, Ҳожи янги мижози Додхудо-никига қатнайдиган бўлиб қолди. У ҳар жума кuni эрта билан Додхудонинг ҳузурига бориб, соч-соқолини тарашлаб қайтар эди. Шу орада Ҳожи Додхудо билан яхшигина танишиб олди. Додхудо ўзини ўта художўй, тақводор қилиб кўрсатарди-ю, қилмишлари гапига тўғри келмасди. Буни сезган Ҳожи баъзан сўз орасида Додхудо кузатган мақсадга андак таҳлил бериб, тузатиш киритмоқчи бўлганда, Додхудо ўз фикрини ёқлаб туриб оларди.

Шунда Ҳожи:

— Ақл билан нафсининг бири сув бўлса, бири — олов. Ақл кишини бир томонга бошлаганда, нафс иккинчи томонга тортса-ю, нафс ғолиб келаверса, охири бахайр бўлмайди,— деб уқтирарди.

— Сиз айтаётган гапларга Додхудо амал қилмаяпти, деб ўйламанг, эшон ҳожим. Худо раҳмат қилгур отам савоб деб, масжид бино қилиб кетдилар. Сиз айтган ақл йўлидан бориб савоб деб, мен ҳам мажруҳ ҳолимга қарамай намози жумани жамоат билан бирга ўқийман, рўза тутаман, қурбонлик қиламан, закот бераман,— деб писанда қиларди Додхудо.

Ҳожи сартарош мийиғида кулиб узра сўрарди-да, шарият нуқтаи назарини тушунтира кетарди:

— Намоз ўқиш сиз билганча савоб эмас, ҳар бир мусулмон учун беш вақт намоз фарз. Отангиз масжид солиб кетган эканлар, буни савоб деса бўлади. Ариқ қазиб ёки дарё устига кўприк солдирсангиз, бу ҳам савоб, чунки у ариқдан халқ сув ичади, ер суғоради, кўприқдан йўловчилар ўтади. Ҳовуз қаздириб, сув қуйсангиз бу ҳам савоб — агар бу ишингиздан эл-юртга манфаат етса.

— Хизматингиз менга маъқул тушиб қолди,— дея гапни бошқа ёққа бурган эди ўша кuni Додхудо,— мана, ўзингиз аҳволимни кўриб турибсиз, ўтирсам туролмайман, турсам ўтиролмайман. Эрта-кеч бирон ёрдамчи керак менга. Ҳар ҳафта жума намозига олиб бориб, олиб келадиган хизматкорим бор эди, умри қисқа экан, яқинда қазо қилди, жойи жаннатда бўлсин.

Ҳожи: «Худо раҳмат қилсин», деб юзига фотиҳа тортди.

— Бирон кишининг ёрдამисиз, кўриб турибсиз, масжидга бориб жамоатга қатнаша олмайман. Бу шундоғ бир бедаво дард эканки, на отга мина оламан, на аравага. Сиз, Ҳожим, энди бир иш қилсангиз, ўлгунимча унутмаган бўлардим. Биронга мусулмони қобил топилса, ҳар жума кuni мени масжидга

олиб бориб, олиб келса. Бир томони, ўзингиз айтгандек савоб, бир томони уни ҳам қуруқ қўймасдим.

Ҳожи бир оз ўйланиб туриб деди:

— Топилармикан шундай одам?.. Топилиб қолар, ким кўп — бекорчи кўп.

— Ҳар қандай бекорчининг кераги йўқ-да менга, ҳожим,— дея зардаомуз гап қилди Додхудо. Бир зум тин олиб мулойимлик билан деди:— Ўзингиздан қолар гап йўқ, ўзингизга ўхшаган одамохун, инсоф-диёнатли, худонинг бир мусулмон бандаси бўлса...

— Тушунаман, сизга ўтир, десангиз ўтирадиган, тур, десангиз турадиган худонинг содда бандаси керак... Ким билсин яна, ўзи билан бир сўзлашиб кўрсам қалай бўлар экан?

— Ўзи билан?.. Ўзи ким?— деб жонланиб сўради Додхудо. Ҳожидан садо чиқавермагач, қўшимча қилди:— Очиқроқ айтсангиз-чи, ким ўзи у?

— Шу кунларда қишлоғимизда бир йигит пайдо бўлди, феъл-атвори менга ёқиб қолди. Бир ҳужрада истиқомат қиламиз. Унинг фикри ёди бирон кишининг оғирини енгил, мушкулени осон қилиш. Ешим шунга етиб бунақа ҳотамни кўрмадим. Оти ҳам ўзига ярашиғлик — исми ҳам Ҳотам. Шу йигит билан сўзлашиб кўрсам, худойим дилига раҳм солиб, зора рози бўлса.

— Еши нечада?— дея қизиқиб сўради мажруҳ.

— Ҳали ёш, бўз бола. Аммо тоғни урса толқон қилгудек кучи бор. Айтиб кўрай, кўнса бирга олиб келай ёки ўзини оғборай. Сўзлашиб кўрсангиз қалай бўлар экан?

— Майли, сўзлашсам бўлади. Авваламбор сизга маъқул бўлса, менга маъқул бўлгани шу,— деди Додхудо Ҳожини ўзига яқин тутган бўлиб.— Насиб бўлса, келаси намозга борсам яхши бўларди... Шунгача шу иш битса...

— Яхши, мен сўзлашиб сизга жавобини айтурман. Энди менга рухсат, хуш қолинг,— дея ўрнидан турди Ҳожи.

— Эшон ҳожим, анови кўрпача қаватини кўтаринг-чи,— деди илтифот билан Додхудо.

Ҳожи «Нима гап?» дегандек ҳайрон бўлиб унга тикилди.

— Ҳа-ҳа, мен айтганини қилаверинг,— дея аввалги гапини такрорлади Додхудо, Ҳожи кўрпача қаватини кўтарган эди, битта бухори тангага кўзи тушди.

— Олинг, қўлингиз қуруқ бўлмасин.

Ҳожи бош чайқаб, қаддини ростлади:

— Мен сизга холис хизмат қиламан, худога шукур, оч эмасман, қўлимга қараб ютоқиб турган гўдақларим ҳам йўқ. Пулни бошимга урмаганими? Хайр, насиб бўлса Ҳотамни балки ўзим етаклаб келурман.

Ҳожи чиқиб кетиши билан Додхудо ўзича вайсай бошлади: «Қизиқ бўлди-ку, пулни хуш кўрмайдиган одам ҳам бўлар экан-да, а! Тавба, тавба!.. Оч эмасми. Пулни бошига урмас эмиш! Вей, девона! — дерди у кула-кула. Анчагача куялдан ўзини тўктата олмади, ёноқларига оқиб тушган кўз ёшлари ғашини келтирди, куялликда турган рўмолни зўр-базўр ўнг қўлига олиб, кўз ёшларини артди. — Пулни бошига урмас эмиш. Тавба, тавба! Одамлар борки ўзини сеплаб, пулни сизлашади. Оч эмас эмиш. Шарпачнаёҳ дин-ислом ҳомийси соҳибн даврон шайху-лислому қозикалонлар очинди сенга! Пулни кўрсатсанг жон кироди, янгариб кетади ушшлар ҳам. У дунёю бу дунё раҳматли отам: «Пуя отани боладан, болани отадан ажратади», дер эканлар, ўлакнинг ҳам, тирикнинг ҳам обрўи пул. Ҳожи сарта-реш донишмундай юраман, қора нонга қорним тўқ, бас, менга пуя нима қожат, деб ўйласа керак. Қаятабин, хомхаёл! Исоқ жон иситмасиз бўлмайди. Кинининг ётиши бор, туриши бор. Мана, мен, пулни, давлатим бўлмаганда, куде билади, балки азияқачон қор-зорликда ном-нишомсиз ўлиб кетармидим. Атро-фимда парвона бўлиб юрганларга мен эмас, пулни — давлатим керак. Ер-сувим, кўш ҳўкизим, чорвадаги молларим керак. Пуни бўлгани учун отам раҳматли масжид соддилар. Қазоси етиб дунёдан ўтди, у зоти барзқот энди йўқлар. Аммо ибодатга йўл олган мусулмонлар Маматбой масжидига боряпмиз, деб ҳамду сано айтаётган отам номини тилга оладилар. Мана, пул нималарга қодир. Мана, сизга пулнинг қудрати. Қазоси етиб Ҳожи сарта-реш ўлди, ким уни эсга олади? Оти ўзи билан туяроққа кўми-лади. Каир, майли, ҳар кимнинг билгани ўзига».

Додхудо ўз-ўзига сўзлаб телиқди... Ўй ўйлаб, кўзи уйқуга кетганини ўзи ҳам сезмай қолди...

ТАВАЛЛУД

Бухоро амирлигининг шарқий чегараси Нуротани ўз ичига олиб, бир чеккаси Туркистон губернаторлигининг Жиззах музо-фоти ерларига тутаниб кетарди. Нуротанининг узоқ қишлоқларидан бири — Деҳибаланд яқинида чорвадор Маматбой яшар эди. Бу атрофда биронта ҳам давлатманд ва амалдорлар муфуз ва зътибор жиҳатидан Маматбойнинг олдига тушолмас эди. Ҳеч бир сиёсий ва иқтисодий маслаҳат Маматбойсиз битмаганидек, Маматбой беш қўшмагунча амалга ҳам оширилмасди. Бу атроф қишлоқлардан катта-кичик амалдорларни ўтказиб турганидан ҳам шу Маматбой эди.

Маматбой бадавлат чорвадор эди. Унинг ҳисобсиз қўй-йилқилари Англамас ва Қўшқудуқ яйловларида, қир-адирларга туташ серўт даштларда боқилар, қўйлари кўнлаб, йилқилари қулунлаб, давлати кун сайин оштиб-тошиб борарди.

Маматбой икки марта уйланди, икки хотиндан ҳам фарзанд кўрмади. Шу жиҳатдан унинг кўнгли яримта бўлиб, ҳаёти кемтик эди. Айниқса, устунларини мрамрдан йўндириб ўзи солдирган Имом Ҳасан, Имом Ҳусан масжидига намози жумани ўқигани борган чоғларида маҳалла-кўй, элу юртда номи «Камол жинни» деб юритиладиган бир дарвеш одам гавжум жойда ҳозиру назир бўлиб, машҳур бир қўшиғини айта бошлаганда унинг юрак-юрағи эзилиб кетар эди. Камол лашкар ҳам бошқа овлоқ ерларда бошқа қўшиқларни айтса-да, аини Маматбой келган заҳоти мана шу ашулани бошларди:

Фарзанди борини оти бор, оти-и,
Унда ота зоти бор, зоти-и.
Фарзанд деган бир гул бўлур,
Гул шоҳида булбул бўлур...

Камол лашкар бу қўшиқни қироат билан айтарди. Буни эшитган Маматбойнинг бутун вужуди бўшаниб, кўзларига тирқираб ёш келар эди. Уни қуршаб келаётганлар тасалли беришарди: «Бу бир худонинг жинни бандаси, шунинг гали нимаю ўзи нима?»— дейишса, баъзи кўнгли яқин кишилари айбни хотинларга тўнкаб, учинчи бир қизга уйланишга маслаҳат берардилар. Ҳар қалай, қиз боланинг боши — палақмон тоши, деганларича бор-да, бўлмаса Бухоро қайдаю Нурога қайда? Тақдир тақозосими (йўғ-а, ҳаммадан ҳам бурун гул бўлса, чамгалда шўрва, ҳа!), бир ошнаси орада воєнта-сабабчи бўлдию Бухорон шариф яқинидаги даҳа қозисининг қизи учинчи хотин бўлиб Нурогага узатилди. Маматбой осонгина уч хотинлик бўлди-қолди.

Янги келин тақдирига ҳаммадан кўпроқ қизиққан иккала кундош бўлди. Улар кун санаб, ёш кундошларида зоҳир бўлаётган ҳар бир ташқи-ички аломатларни синчковлик билан кузатиб боришарди. Унинг тўлишган юзларида катта-катта, тараф доғдуғлар пайдо бўла бошлади. Ниқоҳ кунига уч ой тўлар-тўлмас ёш кундош аччиқ анорга бошқоронги бўлиб қолди. Шодлиги дунёга сизмаган Маматбой ўшанда аччиқ анос излагиб Шаҳрисабзга одам юборган эди. Маматбойнинг бу қувончлари иккала бахтсиз кундошнинг юрагига ўчмас аламдан ўт ёқарди. Кундошларидаги гайирликни сезган ҳомиладор келинчақ эрини хабардор қилди. Тадбирдор Маматбой рўй бериши эҳтимол бўлган хавф-хатарнинг тезлик билан олдини олди, ўша кунлик оғирроқ ҳоли-

нини кўзи ёригунча қайнатасиникига олиб бориб қўйди. Уша кундан бошлаб Маматбойнинг бир оёғи Бухорода, бир оёғи Нуротада, бўзчининг мокиси бўлиб қолди. Эшак минганнинг оёғи тинмас, қўш хотинликнинг қулоғи. Еш хотин ҳузур билан бирга Маматбойга сон-саноксиз ташвиш ҳам олиб келган эди. Бир эмас, икки кундош кирса ҳам, чиқса ҳам эрларини чаёндек чақишарди. Айниқса, катта кундош ҳеч чидай олмасди. Истиқболларида рўшнолик кўринмаган иккала кундошнинг қилмаган кирдикор, илм-амали қолмаган эди; Нурота авлиёга атаб бухори тангадан етти донасини ўз бошларидан ўгириб қўйишди, азайимхонларга ўқитиб, қайта-қайта иссиқ-совуқ қилдиришди. Қочган ҳам худо дейди, қувган ҳам, деганларидек, ҳар иккала кундош тил бириктириб, «Ётиб қолгунча отиб қол», қабилида баъзан ошқора, баъзан зимдан иш кўриб юрдилар.

— Никоҳ кечасига бугун роса олти ою тўққиз кун бўлди. Бошқоронғи бўлган кунни ҳисобга кирса, яна уч ойларда Бухородан чопар келса ажаб эмас. Суюнчисини ҳозирдан ҳозирлайверинг,— дер эди иккинчи хотин Холпошша кундоши Қимматпошшога тегажаклик қилиб.

— Худонинг берган ҳафтаси эржонингиз қўйингизда, кулиб кириб, кулиб чиқадилар. Сиз суюнмай нега мен суюнар эканман. Туғолмай ўлса суюнмасмидим ўша тоғ ошиб кетган сой-келдини!

— Қўйинг, бировга ўлим тилагунча ўзингизга умр тиланг, айланай,— дерди Холпошша.

— Бундай умрдан ўлган яхши! Қаро ерга кирган яхши!

— Ундай деманг, зора-мора азиз-авлиёлар бизни ҳам ёрлақасалар, зора-мора биз ҳам тирноқ кўриб юзимиз ёруғ бўлса,— деб кўзига ёш оларди Холпошша.

— Азиз-авлиёлар ёрлақагудек бўлса, шу кунгача ёрлақамасмиди?— дерди чимирилиб Қимматпошшо.

— Йўқ, йўқ, айланай! Ҳали ҳам... Ҳа, ҳа, биров айтган экан, хомсан — пишарсан, бу дамингдан тушарсан, деб...

— Сиз умид қилган ёруғ кунни балким тушимизда кўрармиз. Болалик уй бозор, боласиз уй мозор. Тушунсангиз-чи, ахир, бахтсизлигимизни. Тирноқ кўрмасдан, ўн гулимиздан бир гулимиз очилмай қарияпмиз. Чироғимиз ўчса ўчадики, қайта ёнмайди.

— Ноумид шайтон, балки..

— Хомтама бўлманг, бундан сўнг ой чиқса ҳам бухороликка, кун чиқса ҳам бухороликка! Рўшнолик йўқ бундан сўнг бизга! Мотамсаро бу дунёда ёғ ичида яйрамасам бошимга ураманми бу давлатини, исқотига қўйилсин давлати!— деб ҳўнграб уйдан ташқарига отилди Қимматпошшо.

— Яна нима йиғи-сиғи, болаларинг ўлиб, бағриларинг куйдими!— Айвондан Маматбойнинг ғазабнок овози эшитилди.

Қимматпошшо сингари «дод» солган бўлмаса ҳам, карқулоқ девор ичида ғам-аламга ботиб юрак-бағри ўртанган Холпошшанинг ҳам иккала кўзи жиққа ёш эди... «Болаларинг ўлиб бағриларинг куйдими», дейди-я! Қошки эди болам бўлиб ўлса, бағрим куйса, рози эдим!— дерди у аламини ичига сиғдиролмай.— Худо берганни худо оларди, тақдирга тан бериб эрим олдида, элим олдида юзим ёруғ бўларди. Қим туғмаган, кимнинг боласи ўлмаган? Тақдирга тан бермай илож қанча. Қани эди, бегона бўлса ҳам, асранди қилиб олсам ҳам, эмчак сути бермасам ҳам, илик бериб катта қилардим. Менинг ҳам «Она, ая, буви» дейдиган овунчоқларим бўларди... Эй, яратган эгам, аёл зотига раво кўрган зурриётни нега мен ғарибга раво кўрмадинг? Таъна-маломатлар жон-жонимдан ўтиб кетди. Икки гапнинг бирида бефарзандлигим юзимга солинади, тилим қисқлигини билиб илондек чақади, заҳар солади, номард. Номим туғмасга чиқди. Кундошим нега туғмади?.. У бечора ҳам худодан кўради. Бу доғни ювиб бўлармикин?.. Қандай қилиб?.. Бу чиндан ҳам давосиз дард, ким ёрдам қила олади менга? Қимдан шифо, кимдан нажот топсам бўлар экан?! Талоқ хати сўрасам-чи?.. Талоқ ҳам қилди, сўнг нима?.. Қимга керак туғмас аёл?.. Мевасиз дарахт ўтинга ярайди. Утинман, ўтин!.. Ундай десам, эримиз Маматбой ҳам мевасиз дарахт эди. Бухоролик жонига ора кирди, бахтини очди. Шошмай турсин ҳали у! Бу куртак гулга кириши, гул ғўрага айланиши, шира олиши... Бу орада неча-неча хатарлар бор... Туғиш — аёл киши учун ўлиб-ўлиб тирилиш... Туғиб ёки туғолмай ўлиб кетган аёллар оз бўлганми?.. Мен кундошим Қимматпошшога ўхшаб бухороликка асло ўлим тиламайман. У шўрликда нима айб, нима гуноҳ? Эсон-омон кўзи ёрса, суюнганим бўлсин. Худо ҳаққи, суюнаман... Тўхта, тўхта,— деди у бармоқларини бирма-бир санаб,— янглишмасам, кундошимнинг кўзи ёришига ҳали икки ойдан кўпроқ вақт бор... У ҳам мендек кунларни санаб ўтказаятгандир... Сабр қилиб турай-чи, ой қаерда қўниш берар экан?» Холпошша ўзига-ўзи ана шундай тасалли бериб қайғусини бир оз унутарди.

Орадан икки кун ўтгач, ҳеч кутилмаган ҳодиса рўй берди: кенжа хотин Шамсиқамарнинг кўзи ёригани тўғрисида Бухородан хушxabар келди. Бу хушxabарни Шамсиқамарнинг укаси, ўн етти ёшлардаги йигитча олиб келган эди. Учакишгандек, ўша кунни Маматбой уйда йўқ, қўшни қишлоқлик бойнинг суннат тўйига кетган эди.

— Хўжайидан суюнчини ўзим оладиган бўлдим, насиб қилса,— деди йўлга отламоқчи бўлиб Соҳиб саркор.

У яқка миҳда қантариб қўйилган отга миниб йўлга тушди.. Бухородан келган қушхобарин ҳаммадан ҳам кўра Қимматпошино ҳам қилолмади. У югурганча кундоши олдига чиқди-да, лабини буриб сўради:

— Хушхобарин эшитдингизми?

— Эшитдим.

— Суюндимизми?

— Нима эди?

— Айтми-чи, суюндимизми, йўқми?

— Суюндим. Сиз-чи?— дея саволя берди Холлошша.

— Сиз суюнганда, мен суюнсам нима бўпти,— деди Қимматпошино сарак-сарак қилиб бош тибратар экан.— Ордоша қоғури мунча тиллаки бўлмасал..

Бухоролик кундонининг муддатидан бурун кўз ёриши Қимматпошинога айинқаса дасгак бўлди.

— Шунақа, бесақт қилқирган кўрозининг боши кесилди. Уяг бўлса ҳам хонаси келди, айтаман, котнин билан яқинлик қилинига оқиз бир имом-донла ҳар кунин наҳорда azon намози-га чиқиб аламиндан ҳаммига иллат қилар экан. Шунга ўхшаш эржонингизининг ҳам мана эди мислари чиқди. Бу ҳам етма-гандек, ўтпаки ўтга, сувники сувга, дегандек, бировининг пушти-камаридаги бўлган ҳароми бола Маматбойга меросқўр бўлиб қолади. Бундан кабарлари бормикин эржонингизининг?

— Нега мунча «эржонингиз»лаб қолдингиз? Нега эди менинг эржонинг бўларкан, сизиники эмас?— деб қийғирқаран қилди Холлошша.

— Бухороликдан ортган салқит ҳузурини мен эмас, сиз кўр-насиб. Хофа бўлманг, кундонжон, гадо аравласа тўрвасига зарар. Ҳар қалай кунингизга араб турибди-ку.. Уни-буни қўйинг, сойбелди кундонингизининг нискоқ кечасига шеча ой, шеча кун бўлди?

— Самамадим. Сизга ўқнаб эшик тирққишидан мўрашаганини йўқ.

— Ҳа, илон билан чаёи чаққан эди ўша шеча оқзини ҳам,— деди Қимматпошино кўзларини чақчайтириб.

— Эсимда йўқ.

— Эсингиздан акрабсиз. Мен биламан,— деди кундонини атай можарого чорлаб Қимматпошино.

— Билсангиз бўпти.

— Биламан. Ойма-ойига саккиз ой, кунма-кунига ҳисоблам-ганда, етти ою тўрт кун бўлди. Кеча тунқдан бўлса, етти юмуд кун. Росмана чақалоқни она неча ой қорнида кўтаралад?

— Биламанми?

— Мен биламан. Тўққиз ой, тўққиз кун, тўққиз соат, тўққиз дақиқа кўтаради. Бухоролик ойимчангизнинг эржонингиз билан кўшилганига бугун роса етти ою тўрт кун бўлди. Чала, ғирт чала, бир парчагина эт, қандай қилиб чақалоқ бўлсин у, а? Қози поччамнинг онаси ўйнаган қизи ишқодан икки ой бурун биронта жазмани билан ўйнашиб қўйган, тегса-тегмаса учот бўлиб кетган, ҳа. Қорнидаги зорманда ҳам ўшандан. Ҳароми!.. Қизларнинг исқот қолгур қорни қаппаймасдан бурун эл маломатидан қўрқиб, қози поччам ўлгур зормандаларини палақмон тош ўрнига, палағда тухум қилиб Нуротага отганлари энди ойдинлашиб қолди. Шундай эмасми, Холпошшахон?

— Қайдам...

— Қайдамга бало борми! Аёлнинг боши — оллонинг тоши, дейдилар. Улмасак кўрармиз, кимнинг пушти ловилмаган чўғу кимнинг пушти қиш чилласи, зимистон!— дея бешиктерватдай бош тебратди Қимматпошшо.

Қимматпошшо қадди-қомати келишган, ўттиз беш ёшларга кирган, юзи қаттиқ, шаддод аёл эди. У кийинишга, зеб-зийнатга ўч, кўзига сурма, қошига ўсма қўйишдан зерикмасди. Ўсма, сурма қўйишнинг боиси шу эдики, у оқ тан, тўлтин ойдек ошноқ юзли бўлса ҳам, сочи, қоши ва киприги сарғишга мойил бўлгани учун бўяб, қора қош, қора соч кундоши Холпошшага ҳасад қилиб ўзига оро бериб юрарди.

Холпошшанинг табиасти эса Қимматпошшонинг тескариси эди. Холпошша лўппи юз, чўлпон кўз, қора-кўнгир соч, қайрилма қош, ўнг ёноғида мошдек холи бор, камгап, камсуқум, йиғирма беш ёшлардаги хўшбичим жувон эди.

Қимматпошшо у тўдадан-бу тўдага ўтиб, оёғи қўйган товукдек зир югурарди. У нима қилиб бўлса ҳам бухоролик кундошини бадном қилиб, эри Маматбойдан қасос олиш, тилини қисиш пайида эди.

— Қизиқ, етти ойда кўзи ёриси,— деб ёқасини ушларди у,— бераман деган қулига, чиқазиб қўяр йўлига. Йўлдан топилгандек бўлди-қолди зорқогур... Бир балоси бўлмаса, шудгорда қўйруқ на қилсин! Қўйруқда бир гап бор, у бежиз эмас, деган экан, шунга ўхшаб...

— Эй, бой отам келдилар!—деб қичқирди ҳовлидан кимдир. Йўлакда Маматбой кўринди. Қимматпошшонинг оғзидаги бўғзида қолди.

Қимматпошшо тарқатган гапга ишонган хотин-халажлар Соҳиб сарқор етказган хабарни Маматбой қандай қабул қилди экан, деб ўйлашар эди. Лекин уларнинг ташвиши беҳуда чиқди, чунки Соҳиб сарқор йўлга отланган чоғда Бухородан хабар

олиб келган чопар йигит унга бир мактуб узатиб: «Суюнчи сўрашдан олдин шу хатни поччамга берасиз», деб тайинлаган эди. Маматбой хатга кўз югуртирар экан, бир ранги ўчиб, бир илжайиб, ниҳоят: «Чаласини берган худойим бутунини ҳам берар. Бўпти, шунисига ҳам шукур», деб отига қамчи босган эди.

Маматбой ҳовлига кириши билан Фозилжон поччасининг истиқболига югурди, салом бериб: «Ўғил муборак бўлсин, поччажон. Дадам отчопар билан муборакбод қилиб салом йўлладилар»,— деди.

— Саломат бўлсинлар. Мактубларини олдим. Қози отамга невара, ўзларига жиянча муборак бўлсин. Опангизнинг соғлиғи қалай?— деди бир қадар ғамгинлик билан Маматбой.

— Яхши. Худога шукур, соғлиқлари яхши, жиянчам ҳам хйла тетик,— деди қизариб Фозилжон.

— Хайрият, берганига шукур. Етказганига шукур,— деб қўйди Маматбой. У одамлар орасидан кимнидир қидириб, уй эшиги орқасидан мўралаб турган катта хотини Қимматпошпога кўзи тушди, хотини ўзини панага олди. Эрнинг юраги шиг этиб кетди. Ранги ўзгариб, кайфи қочди... «Бу кунги шодлигим кундошлар учун аза... Бутун умрга етадиган бўлди бу аза,— деб кўнглидан ўтказди Маматбой...— Худога шукур, эл маломатидан қутулдим. Фарзанд кўрдим. Энди тилим узун, иккала кундошнинг тили аксинча, қисқа бўлди. Шамсиқамар мени оқлади. Айб буларда эканлиги, мана, исбот бўлди. Ҳа, яхши бўлсалар — ошларини, ёмон бўлсалар — бошларини... Узларидан ўнкаласин энди!..»

— Кимни чақиряпсиз, хўжайин?— деди Соҳиб саркор унга яқинлашиб.

— Эй, сен шу ердамисан? Бери кел!— деди Маматбой.

— Шу ердан, хўжайин. Қадами қутлуғ келсин Давлатёрнинг.

— Айтганинг келсин. Давлатёр?.. Бу нима деганинг?..

— Давлатёр — ўғилча, фарзандингиз, хўжайин.

— Ҳа, ҳа, яхши ўйлабсан. Яхши ният — ярим давлат, дейдилар. Давлатимга давлат қўшди худойим. Бебаҳо бойлик Давлатёр. Раҳмат сенга, саркор... Аммо биринчи фарзандга исм бериш удумимизга кўра чақалоқнинг бобоси ёки момосининг қаққи. Бухоролик қози бобо нима десалар ўша. Сиз нима дедингиз, тоғажони?— деди эндигина мўйлови сабза урган қайнисига мурожаат қилиб Маматбой.

— Қози дадам жиянчамга доя момо киндик кесаётган чоғдаёқ от қўйган эканлар.

— Эшитсак бўладими?— деб бир қайнисига, бир атрофини ўраб олган хизматкор-мулозимларга қаради Маматбой.

Тоғача поччасидан ҳам закий экан, бутун вужудини қулоқ қилиб турганларни бир фурсат мунтазир этиб, сўнг тантанавор оҳангда:

— Жиянчамнинг отлари Додхудо!— деб юборди.

— Додхудо. Давлатёр... Бири биридан улуғ. Аммо Додхудо ундан ҳам улуғ. Дарҳақиқат, бу фарзандни худо берди менга. Умри-ризқи билан бергани чин бўлсин. Қанисиз, Додхудо?

Ҳамма хушҳол кулди.

— Узр, хўжайин,— деди Соҳиб саркор.— Додхудоингиз ҳали Бухорои шарифдалар, фотиҳа берсангиз, йўлга чиқамиз. Еки Додхудонинг ўзлари салом бериб эшикдан кириб келгунарларича сабр қилиб турасизми?

Барча хандон уриб кулиб юборди.

— Йўғ-эй, барвақтроқ келгани маъқул. Отасиз бебош бўлиб кетмасин яна.

— Ҳа, ўғилча-ку баҳона, янгамни соғинганларини яширяптилар, хўжайин,— деди Соҳиб саркор мутойиба қилиб.

Яна гуррос кулги кўтарилди.

— Ҳа, саркорга текин ҳангама бўлса,— деди жиддий оҳангда Маматбой.— Соҳиб!

— Лаббай, хўжайин?

— Отхонага югур! Етаклаб чиқ!

— Қайси бирини, хўжайин?

— Дулдулни яхши ният билан Додхудога атаган эдим. Қора бургутни етаклаб чиқа қол, тоғача миниб кетсинлар су-юнчисига.

Соҳиб саркор югурганча отхонага кириб кетди. Ҳамманинг нигоҳи ўша тарафда. Бир вақт Соҳиб саркор арқонини калта ушлаб, пешонаси оппоқ қашқа, зулукдай тимқора отни етаклаб чиқди. От олдинги оёқларини юқори кўтариб сапчиганча пишқириб кишнади. Арқон бўшаса-ю, у булутга сакраса, юлдуз-ни кўзлаб учса... Соҳиб саркор от жилловини паства тортди, тулпорнинг кўзларидан ўт чақнар, ўйноқлаб кишнади. Майин туқлари офтобда тўсдай, бахмалдай ялтирар эди...

Додхудонинг таваллуди шу тахлит ташвиш, тантана, бировга қувонч, бировларга ғам-алам келтириш билан нишонланган эди.

НАЙРАНГ

Шамсиқамар тўғрисида Қимматношшо тарқатган маломат тўғри чиқмади, гарчи унинг ой-кунини дақиқалаб санаб юрган ҳисоби тўғри бўлса-да, «Болани ўйнашдан орттирган», деган

гапи ёлгон чиқди. Бола вақтидан бурун — етти ойлигида, чала туғилган эди. Тадбиркор қози бобо Бухоро телмакдўзларига она қорнидек юмшоқ ва иссиқ мослама ясатди ва унга болани ётқизиб тажрибали доя момо ва табиблар назоратида чала чақалоқ Додхудони боқтира бошлади. Соат, кунлар ўта бориб, бола жонланиб, ҳатто она кўкрагидан оғизланадиган бўлиб қолди. Орадан уч ойлар чамаси вақт ўтгач, Додхудо расмана туғилган чақалоқ тусига кириб қолган эди. Маматбой Нурота билан Бухоро оралигида бўзчининг моқсидек қатнай бериб чарчади. Қайнатаси қози бобо ва унинг онласига миннатдорчилик билдириб, хотини Шамсиқамар билан ўғилчаси Додхудони Нуротага кўчириб кетишни илтимос қилди. Бу илтимос қанчалик ўринли бўлмасин, қози бобога унча маъқул тушмади, «Чақалоқ ҳали мурғак, шошилманг, нича суяги қотсин, сўнг бир гап бўлар», деган мазмунда жавоб қилиб, ҳар хил баҳоналарни пеш қилди. Шу тариқа важ-қорсонга солиб ярим йил ўтиб кетди. Қайнатаси шошмаганидек, хотини Шамсиқамарнинг ҳам қўш кундош билан «ади-бади» айтишиб гул юзини заъфарон қилишга, ширин ошига оғу қўшишга хоҳиши йўқ эди. «Болангиз ҳали ёш. Келиб-келиб турибсиз-ку... Шуниси маъқул эмасми, нима қиласиз мени Нуротага олиб бориб, ширин ошингизга заҳар қўшиб?» деган сўзни айтишга ҳам ботина олган эди Шамсиқамар.

Маматбой икки ўт орасида қолди. Нурота тупроғидаги шунча ер, чорва, уй-рўзгор, давлатини ташлаб Бухорога бориб истиқомат қилиш ҳеч бир вайдан унга маъқул гап эмас эди. Нима қилиб бўлса ҳам бир баҳона топиш, қози бобони юмшатиб ва хотини Шамсиқамарни олиб келиш учун розм-ризалик ундириш зарур эди. «Сиз-биз» билан бошланган иш «сан-ман»га бормаслиги керак, деган мулоҳаза билан Маматбой эҳтиёткорлик йўлини тутарди. Бўлмаса: «Қози ота! Қизингиз менинг хасмин, мен қаерда бўлсам, хасмин ўша ерда бўлмоғи керак. Қозисиз, сизга ўргатадиган йўриғи йўқ, шарнат ҳам менинг томонимдалигини биласиз!» дейишга ҳаққи бор эди. Лекин у бундай қилмади. Нуроталик «оғзи ботир» ҳамтовоқлари билан кенгашиб қайнатаси қози бобо ва унга яқин казо-казолардан бир неча кишини Нуротага меҳмонга чорлади. Қозининг оёғи остига қўчқор сўйилди, дастурхон ёзиб қуюқ-суюқ лаззатли таомлар тортилди. Расм-русмлар бажо келтирилди. Меҳмон ва мезбонлар қози бобони набира билан, Маматбойни фарзанд билан қутлашиб Додхудога узоқ умр, хизр баракали давлат тиладилар. Сўнг Маматбой қайнатасига кимхоб тўн, унга ҳамроҳ бўлиб келган меҳмонларга банорас тўнлар кийгизиб, бир-бирларини муборакбод қилишди.

Ана шундан сўнг Маматбой кўнгига тутиб қўйган мўдао-
сига орзу-ҳавас сифатини бериб:

— Алҳамдулиллоҳ,— дея сўз бошлади,— оллога шукурлар бўлсинки, эзгу тилак, мурод-мақсадларимиз ҳосил бўлди. Сиз жаноб ҳазратлари — қози отамиз набиралик, камина фақирлари фарзандлик бўлди. Оллонинг бу улуг инояти учун дил-дилиман қувониб, шукронаси учун беш вақт намозда дуои жонини қиламан. Яна фарзандлик бурчимиз бўлурки, бобомиз ҳазратлари хоҳиш билдириб, саъй қилсалар, набиралари Додхудо шарафи, пойқадамига нехлик тилаб дастурхон ёзсам, элга ош берсам, деган ниятим бор... Яна бир эзгу сир-асрорим бор эди, жаноб қиблагҳимиз розилик берсалар, каминани камтарни фарзандларини бахтиёр қилган бўлардилар: арз фарзандлик будирки... фақат эзгу сир-асроримни ошкор этишга саъй қилгудек бўлсалар...

Қози меҳмонларга, меҳмонлар қозига ер тагидан қараб олиб ҳам ун чиқармагач, Маматбой ўрнидан туриб икки қўли кўксига: «Арз-ҳал қилишга ижозат сўрайман», деди бош эгиб.

— Хўш-хўш, бажонидил, жон қулогимиз сизда, писарим?— деди оғир тин олиб қози.

— Қуллуқ,— деди бош эгиб Маматбой, сўнгра негадир бир лаҳза жим қолди. Оғир кутишлардан сиқилган кўкрагини тўлдириб нафас олгач, деди:— Алҳамдулиллоҳ... Бу дунёга ҳамма ҳам омонат... Бисмиллоҳир раҳмонир раҳим, куним битиб дунёдан ўтганимда, шукурлар бўлсинки, энди чирогим ўчмайди. Қози отам набиралари Додхудо хонадонимиз чирогини ёқиб, ўз-ўзидан кўпайиб, авлод-аждодимиз давом этаверади.

— Иншооллоҳ,— деб қўйди қози. Меҳмонлар унинг сўзини такрорлаб, Додхудога узоқ умр тиладилар.

— Дунё моли дунёга қолар экан. Падари бузрукворимиз қози ҳазратлари оқ фотиҳа берсалар, набиралари Додхудо қадамини шарафлаб Ҳозгон мармаридан бир масжиди жомеъ бунёд қилсам... Дилимдаги эзгу сир-асрорим будур.

Шу лайтгача шаршонхотир ўтирган қози бирданига жонлашиб: «Омин, мурод-мақсадингизга етинг, писарим!» деб юборди. Мезбонлар ҳам қозига тилакдонлик кўрсатиб: «Савоби азим— улуг савоб», дея Маматбой ҳимматига тасаннолар айтиб, оқ фотиҳа берган бўлдилар.

— Қуллуқ, қуллуқ,— дея бош эгиб таъзим қила бошлади Маматбой.— Қози отамнинг рози-ризояяклари, оқ фотиҳалари, фақирул-ҳақирнинг орзу-ҳаваси ушалди ҳисоб, жанобларининг аам-иродалари нечоғли кўнгидакушник ва бахтиёрлик бўлди каминана...

Тўлиб-тошиб меҳмондўстлик ва бисёр ширинсуханлик кўрсатаётган Маматбой меҳмонлар назарида Ҳотамтойдан кўра ҳам ҳимматлироқ кўриниб кетди. Унинг басавлат қомати, ширмойи нондек сермағиз оқ юзи, бўртиб чиққан дўнг қовоғи устидаги ўсиқ қора қоши, ҳали бирорта ҳам оқ оралаб қиров тушмаган хушбичим мўйлови ва чўзиқ иягига мослаб қайчиланган ораста қоп-қора соқоли, думалоқ тарвуздек бошига ўралган кулранг пешовар салласи, товус тус товланиб турган ранго-ранг парча гулли зарварақ кенг тўни тўладан келган қоматига шу қадар ярашган эдики, Маматбой меҳмонлар кўзига яна ҳам салобатли, яна ҳам кўркам ва саховатли бўлиб кўринди.

Барчанинг нигоҳи қозида, у нима деса, шу бўлар эди... Узун сукунатдан сўнг бухоролик қози бирданига фотиҳага қўл очди. У даврадагиларга маккорона назар ташлаб: «Омин!» деб қичқирди. «Омин!» дея такрорлашди бошқалар ҳам. Қози эшитилар-эшитилмас оҳангда араб-форс тилларида аралаш-қуралаш қилиб нималарнидир шивирлади-да:

— Худоё худовандо ниятингиз йўлдош бўлиб, мармар масжиди жомеъ бунёд қилинг, мурод-мақсадингизга етинг, бошингиз тўйдан, эзгу, савоб ишлардан чиқмасин, хайр-эҳсонларингиз даргоҳида қабул бўлсин. Лофато илло Али лосайфи илло зулфиқор, ҳар балою ҳар қазо пеш ояд дафн кун парвардигор. Оллоҳу акбар!— деди.

— Оллоҳу акбар!— дея йиғилганлар қайната-куёвни муборакбод қилишди.

— Муборак бўлсин!

— Муборак бўлсин!

— Қуллуқ.

— Қуллуқ!

Маматбой асл муддаосига шу найранг билан эришадиган бўлди. Тўйни кечиктирмай шу ҳафтанинг ўзида бошлашга қарор қилинди. Таажжубланидиган ери йўқ. «Пул бўлса чангалда шўрва», деб шундайларга қарата айтилмаганмикан?..

Тўй тараддуди бошланиб кетди... «Етса — молим, етмаса — жоним, худо берган Додхудо учун ҳеч нарсани аяманглар!» дея тайинлади мулозимларига Маматбой. Тўй ошига ва кўпқариулоққа меҳмонлар чақириб, Бухоро ва Нурота атрофидаги шаҳар-қишлоқларга таклифнома билан хабарчилар юборди.

Бундай вақтларда, маълумки, «узунқулоқ» гапларнинг хизмати катта бўлади... Айниқса Нурота номи зиёратгоҳ сифатида яқин қишлоқларгагина эмас, узоқ-узоқда яшовчи элатлар орасида ҳам маълум ва машҳур, уни машҳур қилган нарсани шифобахш булоғи эди. Узоқ-яқиндами, катта-кичикми, қиш-ёздами,

ишқилиб, кимники қугурган ит қопган бўлса, зудлик билан албатта Нуротага қараб йўл олишарди. У ердаги шайхларга назрниёз ва садақалар улашиб рози-ризо қилишар, «олло шифо берсин», мазмунида фотиҳа олгач, булоқ сувида чўмилиб, хавф-хатардан фориг бўлиб, қоронғи диллари ёришиб, кўнгиллари равшан тортиб, яна изларига қайтардилар.

Маматбойнинг тўйи ҳақидаги хабар ён-атрофдаги қишлоқларда икки-уч кишига етказилса бас — бундай вақтларда «узунқулоқ» бир гапга ўн гап қўшилиб, оғиздан-оғизга, қулоқдан-қулоққа тарқалиб, кўрибсизки, рост ёлғон бўлиб, ёлғон ростга айланиб кетиши аниқ эди. «Нима гап?», «Нима бўларди, Нуротадан Маматбой деган бир бой бутун Бухоро музофотига тўй бераётганмиш...», «Ҳа, мен ҳам эшитдим, ўша бой қозикалоннинг қизига уйланиб (эшитяпсизми, қишлоқ қозиси «узунқулоқ» ёрдамида қозикалонга айланиб кетди), кўчқордек ўғил кўрган экан...», «Ҳа-да, икки бор уйланиб ҳам фарзанд кўрмаган бой учинчи хотиндан фарзанд кўрибди...», «Шуни айт-а, ҳали у бой-ку, агар мен бўлганимда тўнимни сотиб зиёфат берган бўлардим...», «Кўй, кун салқин, тўнинг керак бўлади, жўра...», «Тонг отса, Нуротани сўроқлаб йўлга чиқамиз-а?..» «Бўлмасам-чи...», «Ҳой-ҳой! Гапга қулоқ сол! Тўйга борсанг, тўнингга қарайдилар, деган гап бор. Бундай, кийиниб, башангроқ бўлиб олинглар!», «Тўғри айтади, яна Шоҳ Машрабга ўхшаб «е, тўним», бўлиб ўтирмайлик...», «Тўйга борсанг тўйиб бор, ёмонлигингни қўйиб бор, деган гап ҳам бор-ку... кулги бўлиб ўтирма, яна!..» «Борамиз, жўра, сайил ҳам сайил, саргардон ҳам...», «Ҳа, парво қилма, шоҳга ҳам, гадога ҳам тўй эшиги очиқ...», «От-эшакликлар кўчада қолмас, ахир...», «Йўқ-йўқ, аксинча, ўзингга бир ҳафталик озуқа, от-эшагингга бир ҳафталик емиш...» «Эй, яхши айтдинг, шу баҳона билан эшагим ҳам сийланиб қолар экан...» «Ҳа-ҳа, эшитмагансанми, эгасини сийлаган итига ҳам суяк ташлайди», деган гапни...»

Ана шундай қилиб, Маматбойнинг тўйи тўғрисидаги хабар «узунқулоқ» ёрдамида бекорчи хангаматалабларга баҳона бўлиб, гуррос-гуррос одамлар Нуротага қараб келаверди. Булар орасида машҳур улоқчи чавандозлар ҳам бор эди, уларга: «Фалон жойда улоқ — кўпқари бўлармиш», деган хабар етса бўлди, ўша ерга учиб етишадилар.

Улоқчи чавандозларнинг кўпчилигида ўзи боқиб юрган чопқир от бўлмас эди. Улар ўзга отбозларнинг кўпқари учун боқилиб парваришланиб юрган отларини миниб чопишар, бу одат тусига кириб кетган эди.

Улоқ-кўпқари ҳам кураш сингари қозоқ, қирғиз, ўзбек, тожик халқларининг қадим-қадимдан давом этиб келаётган мардона

Ўйинларининг бир туридир. Кўпқарида қатнашадиган отларнинг аксарияти отбозларники бўлади. Улар кўпқарида соврин олиш учун, «Совриний ким олди — фалончйиний оти ёки хоназоти олди», деган ном оттиришга ишқибоз эдилар. Фақат шундай мақсадни кўзда тутиб наслдор, қимматбаҳо отлар зотидаан танлаб, «қўлбола» хоназот боқиб, ўргатиб, уч ёшга тўлгач, улоқ-кўпқарига солиб, чавандозларга чоптириб елиб кўришарди. Биронининг бахти кўлиб, оти улоқбоз чиқиб қолса, биров сарф-харажатга куйиб, меҳнати зое кетарди, улоққа ярамагани учун отини аравага қўшиб, қора меҳнатга ишлатиб юборар эди.

Улоқчи отларнинг асосан икки тоифаси машҳур: биринчиси қорабайир зотидан бўлиб, бичими йўгон, белни бақувват, кўкракдор, сағриси кенг, тўда тортишувида чавандоз нолвонига бирдан-бир кўмакдош. Галабанинг ярми деярли шу отга боғлиқ. Иккинчи тоифа улоқчи отларнинг жуссаси хипча, бўйдор, оёқ ва бўйни узун, кийикдек енгил, шамолдек учқур, қувласа ёвига етиб, қочса етказмайдиган чопқир зот эди. Тўдакаш от наслини қорабайир деб атасалар, чопқир от наслини туркман оти, деб ҳам юритадилар.

Шундай қилиб, кўпқари — улоқ ишқибозлари чор-атрофдан отларини ўйнатиб, «Қайдасан, Нурота!» дея тўйхонани сўроқлаб келавердилар.

Маматбой узоқ-яқиндан казо-казолар билан бирга машҳур чавандозларни ҳам териб-териб, номма-ном таклиф қилган эди. Меҳмонлар келиб қўнадиган алоҳида-алоҳида маҳсуе хоналарда жойлар белгилаб, уларни кутиб олиб, куюқ-сууюқ таомлар тартиб мезбонлик бурчини бажарувчи мутасаддилар ажратиб қўйилган эди.

Кеч куз ўз маромида ёшини яшаб, умрини охири қилган, деҳқонлар дала-даштдаги ҳосилларини, боғбонлар ширин-шарбат меваларини йиғиб, саранжом-саришта қилиб олган кезлар эди. Ези билан одамга файз бағишлаб турган ям-яшил ўтлоқлар сомондек саргайган, дарахтлар шоҳидан ўзилиб турган сарғиш барглари ериш қошлаб ётарди. Тоғ оралиғида, яйловларда, тоғлар бағрида ўтлаб юрган гала-гала қўй-эчки, йилқи, қорамоллар узоқ-узоқлардан кўзга ташланиб туради.

Бухоро, Конимех, Зирабулоқ, Ромитан ва Нурота атрофидан тўйга таклиф этилган меҳмонлар дала-даштда, тоғлар оралиғида эрта бовшданган қиш изғиринидан сақлавиш учун почапўстин, тулкипўстин, чакмон ва пахтали тўнларга ўралиб олиб, эндигина бойлоқдан чиқиб совитилган улоқчи отларини гижинглатиб келишарди. Бойлоқда дилгир бўлиб ётган асов-маст отлар кенг далада ўзларини эркин сезиб, жиловини бўшатувга маҳтал; шаталоқ отиб чопа кетса, қани, тўхтатиб кўринг-чи! Улар пўлат

сўлиқларини чайнаб олға интилар, эгалари юганларини сиякиб-силкиб тортишар, қамчи кўтарилгудек бўлса, баттар дувр олиб, суриб кетишарди. Шунда отлиқлар жиловни бўшатиб:

«Ҳа, жонивор, кўрсат ҳунарингни!» дея қичқиришиб, ким-ўзарга от қўйганча шипшийдан тўл сукунанини бузиб боришарди. Шу тариқа гала-гала бўлишиб тўйхонага кириб келишарди. Меҳмонлар ўз даражасига қараб кутилар, иззат-ҳурмат кўрсатилар эди.

Деҳибалани Деҳибаланд бўлиб бундай катта маърака кўрмаган. Бу тўй таътанаси ҳали бир ярим ёшга ҳам тўлмаган Додқудоннинг дунёга келиш шарафига бағишланган эди.

Одатда айлақининг кетинига эмас, келишига қарайдилар. Шунга ўхшаб, Бухоролик қозининг ҳизи Шамсиқамарнинг Нуротадан отасиникига сафар қилиши кундошларидан ўзгага унча қизиқ туюлмаган эди. Мама энди, кенжа кундошнинг Бухородан Нуротага қайтиши элат ва яқин-йироқ қариндош-уруғлар учун анча-мунча қизиқниш уйғотган бўлса-да, кундошлар учун бешқачароқ таъсир кучига, руҳий тушқунлик, ички азоб, пинҳоний ғазаб ва ҳасадга сабаб бўлаётгани сир эмас эди. Айниқса, Қимматпошишо бёғи қўйган товукдек тивирчилаб қолган эди.

Тўйхонада эркакларни кутадиган мутасаддилар кўп. Ҳамма мутасаддиларга Соҳиб саркор бошчилик қиларди. Аммо аёлларни кутишга келганда тўйхона тўрт оёқлаб оқсади. Бош хотин Қимматпошишо рашк-ҳасад ўтида ёниб, ўзини бутунлай йўқотиб қўйганди. У шу хонадоннинг бош бекаси эканига қарамасдан ўзини четга олди, келган-кетганлар билан иши бўлмади. Маматбойнинг ўртанча хотини Холношиша эса, аксинча, кундош эканлигини сездирмади. У тўйга келган аёлларга: «Хуш кўрдик, хуш келибсизлар», деб шарвона бўлди, Шамсиқамар билан бирга олиб-югуриб меҳмон кутди.

Тўйда уйни тўлдириб ўтирган меҳмон аёллар оқкўнги Холпошишадаги кўнгиличанликни кўриб, ҳар бири ўзича фол очиб, бичиб-тўқий бошлади:

— Шуни айтинг-а, бўлмаса, иккаласи ҳам одам фарзанди, бири сув, бири олов!

— Катта кундош қайнаса қони қўшилмас, ичиқора, бадфеъл экан...

— Қаранглар-а, ё тавбангдан кетай, кенжа кундош бир қоп ёнғоқ — шаллар-шулдуур. Дунёни сув босса тўпингига чиқмайди-ган хилидан экан.

— Оқила аёл шундай бўлади, ўргилай. Қандай қилсин, куни учун кун тугади-да.

— Ҳа, сиздай аразласа, тўрвасига зиён. Уртанча кундошнинг оёқ босишидан бухоролик билан тия топишадиганга ўхшаб қол-

ди... Қимматлошшо «Чиқ, байтал!» бўлиб қолади ҳали. Бир кун эмас бир кун: «Ойшабону билиб айтган экан», деб юрарсизлар...

— Эринг севди — элинг севди. Бекорга айтилмаган бу гап, рост айтасиз, Ойшабону!

— Ҳа, рост айтасиз, ўргилай, ой чиқса ҳам бухороликка, кун чиқса ҳам бухороликка бўлади, деяверинг.

— Эшак минганнинг оёғи тинмас, кўп хотинликнинг қулоғи. Подадан олдин чанг чиқаравермасанглар-чи.

— Тўғри айтасиз, эгачи. Олдинги савдо савдо, кейингиси гавғо... Ҳар бандани кўз очиб кўрганидан совитмасин худойим.

— Бас қилинглар энди! Тўйга келганмисизлар, ғийбатгами? Бундоқ яйраб-яшнаб кўнгил очадиган гаплардан гаплашиб ўтирсаларинг бўлмайди! — деди оппоқ соч, қизилмағиз юзли, емиш баҳор юзини кўрган нуроний Ойшабону. — Ҳаммаларингнинг ҳам қизларинг, ўғилларинг, невараларинг бор. Бирингиз қиз чиқариб, бирингиз келин тушиарсиз. Бирни кўриб фикр қил, бирни кўриб шукур қил. Ёқа ушлаб, тавба, денглари..

Мўътабар онанинг бу танбеҳига биронта аёл сўз қайтармади, аксинча, «Опоқойимнинг сўзлари ўзини билганга сабоқ, ҳар ким қисматида борини кўради, яхши-яхши гаплардан гаплашиб, дастурхондаги ноз-неъматлардан олиб ўтиринглари», деб, бир-бирларига илтифот кўрсатиб, чой қуйиб, чой узатишиб ўтиришди.

Тўй маслаҳат ошида келишилган битим бўйича давом этарди. Тўйни жумадан жумагача — бир ҳафта давом эттиришга, эл оши учун бир йўла тўрт қозон қуриш, беш луд гуручга мўлжалланган ҳар бир қозон учун ёғ, гўшт, сабзи, пиёз, зарчўва, мурч, кишмиш каби масаллиқлар ҳозирланиб, беш-олти бўрдоқи қўй, бузоқ ва сўқимга боқилган отлар сўйилган эди. Соатма-соат тўй дастурхонини иссиқ нон билан таъминлаб туриш учун махсус новвойлар чорлаб, тўртта тандир қурилган эди. Нон юзига сепиш учун бир лудга яқин оқ кунжут ва седана ҳозирлаб новвойлар ихтиёрига топширилди.

Тўй бошланиб кетди. Тўрт қозонга дамланадиган наҳорги ош учун Нурота атроф қишлоқларида пазандаликда ном қозонган ошпазлар чақирилган. Тўрттала қозон учун тўрт ошпаз масаллиқларни ўлчаб олишди, сон ва сифат жиҳатидан масаллиқлар бир хил бўлиши шарт қилиб қўйилган эди. Ошпазлар ўртасидаги бу «сир-савдо»дан хабардор бўлган одамлар ўзаро шивир-шивир қилишарди:

— Ошнинг лаззатли бўлиши аввал-охир масаллиққа боғлиқ. Эшитмаганмисизлар, опамнинг қозонига маза киритган поччамнинг ёғи билан гўшти, деган гапни.

— Эшитишга эшитганмиз-у, поччанинг яхши масаллигидан¹ бемаза палов пиширган ношуд опаларни ҳам кўрганмиз.

— Бириси ошни тагига олдирса...

— Ҳа-ҳа, бошқаси тузини паст ё баланд қилиб...

— Униси ҳам майлику-я, гуручининг бирисини пишириб, бирисини хом қилиб қўйиши-чи?

— Ҳа, ҳа, бир қайнови ичида, деб ўшандақа опаларга айтганлар-да!

— Туз-суви жойида бўлиб, қирмоч олдиришга пазанда опалар-чи?

— Ҳой-ҳой! Нега опаларга осилиб қолдиларинг?! Ўзи йўқнинг кўзи йўқ-да, а?.. Тўй ошини опалар эмас, поччалар пиширадилар-ку!

— Шунини айтмоқчиман-да, бухоролик опамнинг қозонлари албатта лаззатли бўлади, ишонаверинглар.

Йигитлар хандон уриб кулишди. Учакишгандек ҳаво бирдан айниб, куз изғирини елиб қолди.

Ошпазлар тун яримдан оққанда ўчоққа олов ёқишди. Тўрт ўчоққа ёқилган олов алангаси бурала-бурала кўкка ўрлаб қоронғи кечани ёритиб юборди. Тонг ёришганда икки қозон ош дамланиб, сузишга тайёр қилиб қўйилди. Яна иккита қозондаги ош ҳам бирин-кетин тайёрланди.

Маматбойнинг ҳовлиси Нуротанинг осмони сингари кенг, атрофи девор. Қўштавақали дарвозадан кираверишда — рўпарадаги кунчиқишга қаратиб солинган қатор уйларга, уй олдидаги айвонларга наматлар солиниб, кўрпачалар тўшалган, ноз-неъмат тўла дастурхонлар меҳмонларга мунтазир.

Кеча оқшом келиб жойлашиб олган меҳмонлардан ташқари яқин-йироқдан от-эшак миниб келаётганларни катталардан бурун болалар чопа бориб қарши олишарди.

— Амакижон, отингизни ман миниб турай,— деб югандан тутади бир йўла уч-тўрт усти юпун бола.

— От асов, болам. Э, совқотиб қолибсизлар-ку...

— Совқотганим йўқ, манга беринг, миниб тураман. Чоптирмайман. Хўп, денг, амакижон.

— Манга беринг, ушлаб тураман. Чоптирмайман... жон амакижон!

Болалар отликлар йўлини пойлашади, улар тўйхонага яқинлашиши билан истиқболларига чиқиб от жиловини тутишади. Кўнгилчанроқ одамлар болалар бошини силаб:

— Майли, мина қол, ўғлим, лекин чоптира кўрма. Йиқитиб бирон ерингни майиб қилмасин яна,— деб болани отга мийдириб ҳам қўйишарди. Баъзи бир кўнгли қаттиқроқлар эса болани жеркиб, отини қозиқларнинг бирига боғлар экан:

— Яна ечиб ми́на кўрмангларки, отим бадфеъл-а, тишлаб-тепадиган одати бор,— дея уқтириб, от узангисини эгар қошига илиб наҳорги ошга кириб кетарди...

Кўштавақали катта дарвозанинг ўнг ва сўл қанотида қатор-қатор саф тортиб, қўл қовуштирган мезбонлар «Хуш келиб-ош!» дея меҳмондўстлик навозишлари кўрсатиб туришарди.

Ошни тайёр бўлган ошпаз қизил юз, сарғиш қош, кўк кўз, қирра бурун, иккала жағи ва нягида сийрак соқоли бор хуш-феъл кўса эди. У улкан қозон қулогига тақаб солинган қалин кўрмача устига ўтириб олиб, Соҳиб саркордан фотиҳа олгач, ошни бузди. Дастаси бир газдан узун, икки қадоқ гуруч масаланин жо бўладиган катта капгир билан ошни ағдариб, яқлит-яхлит сөн-биқин гўштларини темир чангакка санчиб-санчиб қозондан олиб тоғорага сола бошлар экан, ошнинг хуш бўйи кенг ҳовлига таралиб, меҳмон ва мезбонлар иштақасини қарнай қилиб юборди.

Ошпазнинг икки ёрдамчиси ўчоқнинг ўнг томонида, ошпазга ёндаш ўтириб олиб ҳил-ҳил бўлиб пишган гўштни расамади билан тўграб лаганларга сузилаган ош устига қўйишга тайёр-ларди.

Ошпаз ошни ёбдон аралаштириб сузишга ҳозирлагач, юз-кўзидаги терларини оллоқ белбоғи билан артиб, жойлашиб ўтириб олгач, «Қани, узатинг!» дея товоқ тутиб турган ёрдамчидан товоқни олди ва «Бисмиллоҳир раҳмонир раҳим!» деб бир капгир ошни қозондан олиб биринчи товоққа солди... Худди шу товоқ иккинчи одам қўлига ўтиб, ош устига гўшт ва икки тўграм қази қўйилиб учинчи кишига узатилди. Шу тариқа товоқлар қўлма-қўл узатилиб, дастурхон атрофида тизилиб ўтирган меҳмонларга тортила бошланди.

Тўйга келувчиларнинг кети узилмас эди. Ярим соатлар чамаси иккинчи қозондан ош сузиб тарқатила бошланди. Уч соатлар чамаси вақт ичида тўрт қозон палов тарқатилиб, икки мингга яқин одам ундан тановул қилиб, Маматбой давлатига давлат, бир ярим яшар Додхудога боқий умр тилаб тарқалишди.

КУЛҚАРИ

Наҳорги ош тарқаб, энди навбат кўнкари сайяига етган эди. Эртаси куни нонуштадан сўнг чавандозлар, томошабинлар Кўнкарихона номи билан машҳур бўлган яйловга йўл олдилар. Кўнкари овозини Нурота водийсида эшитмаган катта-кичик эркак зоти қолмаган эди. Айниқса, Қармана музофотдан Оқ-

тоғ этаги ёқалаб чумолидек ўрлаб келаётган томошабинлар сон-саноқсиз эди. Қорақарға тоғ ораллиги қиру жарликларидан келиш кўпқари ишқибозлари учун осон эмасди. Оқтепа, Чашма, Гадойтопмас, Самара ва ўнларча бошқа қишлоқлардан отлиқ, эшаклик, пиёда, ҳатто туяга мингашиб келаётган томошабинлар, уловсиз пиёдалар бемяннат оёқларига куч бериб, Кўпқарихона сари интилишарди. Қиш ҳавоси, ёқимсиз шамол эсиб турарди. Пойабзали, уст-боши бутунлар орасида усти юпун, эски кавуш ва тоштовон кийганлар ҳам бор. Салла ва телпаксиз ишқибозлар қулоқларини белбоғлари билан ўраб, нзғиринда дийдирашганча келишарди.

Чавандоз паҳлавонлар улоқчи отларини шайлаб, улоқ жомасини кийиб олиб кун чиқиши биланоқ Кўпқарихонага етиб боргандилар: «Ё донғим чиқади, ё чангим!» Улоқчи от эгалари ва чавандозлар кунни кеча тўйхонада уирашиб, хомаки бўлса ҳам, ҳаракат режалари тузишиб олган эдилар. Бу режа шундан иборат эдики, ҳар қайси қишлоқ ёки тўда ўз шухрати учун курашар эди. Улоқча отлар танлаб, кишининг отини қайси чавандоз миниши, от чарчаганда қайси от билан алмаштирилиши, тўдага қайси отин солиб, тўда олишуви шаронтида чавандоз чавандозга қай хилда кўмаклашиб, рақиблардан ўзлари ва отларини қандай ҳимоя қилиш сингари ҳамкорлик тadbирлари ҳақида пинҳона келишиб олган эдилар. Мана, ўша Кўпқарихона — отчопар дашт. Теп-текис чўлнинг ўртасида чортахт. «Чортахт» дегани ерга мустаҳкам ўрнатилган бақувват тўрт устун устига қурилган баланд сўри. Сўри атрофи отлиқлар билан тўла. Чортахт устида тўйбошилар, соврин берувчи тўёначилар. Карнайчи, сурнайчи, ноғора ва донрадастлар даладаштин бошларига кўтариб, ўз санъатларини намойиш қилдилар.

Теварак-атрофдаги минг-минг томошабинлар нигоҳи чортахтда, чортахт томон интилаётган чавандоз сувориларда.

Сур қоракўл телпак кийиб, белларини маҳкам боғлаб олган қизил тўнли икки норғул йигит, боши олиниб, тўрттала оёғи тиззасидан кесиб ташланган, бири кўк, бири қизил бузоқий зўр билан кўтариб чортахт лабига келтириб қўйишди. Юзларча чавандозлар отларини қамчилаб чортахтга яқинроқ боришга ҳаракат қилишар, олдиндаги суворилар орқадагиларнинг йўлларини тўсиб, олға сурилишига йўл бермасдилар.

Томошабинлар орасида турли табақа одамлари, турли-туман гап-сўз, шовқин-сурон... Биронгаси Маматбойни кўкларга кўтариб мақтаса, бошқаси ерга уриб сўкинарди:

— Қизталоқ, хўп битиб кетган экан-да, а! Кеча камиди икки минг одамга ош тарқатди. Нурота Нурота бўлиб бу кунги-

дек кўпкарини кўрмаган. Бухоро, Самарқанд музофотидан тортиб — бирон шаҳар-қишлоқ чавандози қолмабди-я!

— Бай-бай... отларни айтмайсанми, ошно, қўйиб берса, осмонга учгиси бор, жониворлар.

— Анави жийрон қашқани кўряпсанми, жиловга тугқич бермайди-я!.. Эгасига раҳмат, хўпам совитибдим, кийикни қувласа етади, нима дедиларинг?

— Отларнинг хилма-хиллигини айтсангиз-чи. Пахтадек оқ, зулукдек тимқора.

— Хўв анави саманни кўрсанг-чи... бир-биридан кўркам.

— Қизил жийрон ёмонми?

— Анави, кулранг дўнон ҳаммасидан ҳам чиройли.

— Чавкар отни биринчи кўришим... Ҳаммаси ҳам бири биридан сулув. Қани энди, менинг ҳам шундай отим бўлса эди.

— Орзуга айб йўқ, ошнам, кўнгил нималар тусамайди.

— Кўнгил осмондаги ойни олиб бер, дейди. Маматбой бор ерда санга-манга йўл бўлсин!— дея ўз пешонасига шапалоқ солди бир йигит.

— Пешоналаримиз шўр, пешонамиз, жўражон.

— Ҳой-ҳой, ҳасад қилманглар, ҳасад ёмон нарса, жўралар! Ҳасад қилгунча, ҳавас қилинглар. Таассуб қилсаларинг-чи, худонинг минг марҳамати бор, ёрлақайман деса, бир от нима деган гап? Пешонада нима бўлса, шу,— дейди саллалик бошқа томошабин.

— Худо ҳам берганга бераркан-ов... Борнинг юзи ёруғ, йўқнинг юзи чориқ, жўражон.

— Ҳа, тўғри гап, берганга икки-икки, бермаганга...

Томошабинлар қаҳ-қаҳ уриб кулишди. Қимдир кулги аралаш сўз қотди:

— Ҳой, ҳой, бўладиган гапни қилсаларинг-чи! Қамбағалнинг бир тўйгани — чала бой бўлгани. Тўғрими, йўқми?

— Уроқдан ҳам тўғри,— деди ҳамсуҳбати тагдор гап қилиб. Яна қаҳ-қаҳ уриб кулишди.

— Сўхтаси совуқнинг гапини қаранглар, Маматбойнинг қазии-қарталиқ наҳори паловини еб, яна... Шунга айтадилар-да, тўйдирганнинг бўғзига... деб.

Яна кулги кўтарилди.

— Айтмадимми бу қорин бандасининг бўлак қайғуси йўқ деб!

Яна қаҳқаҳа кўтарилди.

— Кулинглари! Кулаверинглари! Кулгидан айирмасин! Қамбағал учун кулги ҳам ярим давлат.

— Ҳикматли гап қилдинг, жўражон,— деди даврадагилардан бири.

— Улма, бормисан, жўра.

— Тўғри-да, кулги юракдаги ғам-андухни ҳайдайди. Ғам — умрнинг эгови.

— Улма, жўра, кўпқари ҳам текин томоша. Як нафас ҳузур — давлати Сулаймон.

— Ҳой-ҳой, гапни тўхтатинглар! Чортахтдагилар бир нарса деяпти, эшитайлик! — деб хитоб қилди қатордагилардан бири.

Шовқин-сурон тўхтаб, саҳрога бир зум жимлик чўккандек бўлди. Томошабинларнинг қулоғи динг...

Устида тулки почапўстин, бошида симобранг салла, икки бети қип-қизил, қора соқол, хушмўйлов, ўрта яшар басавлат бир одам чортахт устида тик туриб сувори чавандоз ва томошачиларга қарата нутқ ирод қила бошлади:

— Ассалому алайкум, азиз меҳмонлар!

Кенг дара томондан «Ассалому-у-у алайку-у-у-м!» деган акс садо янгради.

— Барчангизни хуш кўрдик, биродарлар! Олло таоло мусулмон бандаларни ҳар қачон хушвақтичогликдан ажратмасин! Омин!

Дара томондан қайтаётган чўзиқ акс садонинг янграшидан томошабинлар гўё сеҳрлангандек, тахта бўлиб қолган эдилар.

— Мулла Маматбой савоб деб, раият учун Ғозгон мармаридан масжид бино қилишга фотиҳа олдилар. Нурота водийсининг узоқ-яқин қишлоқ аҳолиси, жамики аҳли мусулмон жамоа бўлишиб мармар масжидида намози жума ўқишадиган кунлари узоқ эмас, худо хоҳласа. Дуо қилайлик, Маматбойнинг дини ислом, шарияти Мустафо йўлидаги хайрли ишлари амалга ошсин! Хайр-эҳсонлари яратганининг даргоҳида қабул бўлғай. Омин!

— Омин!.. — Гулдурос акс садо дарада яна янграб такрорланди.

— Мулло Маматбой яқин-йироқдан, дини исломнинг белиқуввати Бухорои шарифдан дейсизми, курраи замин сайқали Самарқанд музофоти ҳамда Шарқий Бухоро заминидан дейсизми, қўноқлар чорлаб, тўкин дастурхон қилиб, тўй бериб, сайил қилиб, томоша кўрсатмоқдалар. Бу лутф-эҳсон, ҳотамҳимматликнинг боиси барчангизга маълум ва қуёшдан ҳам равшан бўлса-да, илло умидвордирманки, на меҳмонлар ва на томошабинлар орасида ғофиллар бўлмаса керак, иншооллоҳ... Яна махфий қолмасинки, лутф-карами кенг қодири ламязал олло марҳамати билан мулло Маматбой фарзанд кўрдилар. Дуо қилайлик, фарзандлари қобил; қадами қутлуғ ҳелғай. Омин!

«О-мин!» садоси яна дашт узра янграб кетди.

— Мулла Маматбой оллонинг марҳаматига шукур қилиб, Фарзандларига Додхудо исми бердилар. Додхудо — худо берди, демасдир. Дуо қилайлик, мусулмон биродарлар, Додхудони худо бергани чин бўлсин. Некқадам, умри узоқ, ризқи фароғ, падари бузруқвори мулла Маматбой давлатидан ҳам давлати бисёр фузуи, давлатманд бўлсин. О-мин-н!

Минг-минглаб томошабинлар «омни»идан тоғлар билан туташ дарада акс садо гулдураб такрорланади эди.

— Акун, биродарлар, азиз чавандоз паҳлавонлар!— дея чортахт олдини ўраб олган сувориларга мурожаат қилди нечаўстинлик тўйбоши.— Бу кунги тўй кўпкарининг шарт-шароитини ман гуфти-гўй қилиб сўзлай, сизлар, акун, яхшилаб кулоқ беринг! Ҳар бир чавандоз паҳлавон ман баён қилган шарт-шароитларга сўз қайтармасдан, қайтариб айтмай, акун, амал қилгайлар. Ана ўшанда томоша томоша бўлади, маза қиласиз. Сиз хурсанд, биз хурсанд, олло таоло хурсанд, ҳамма хурсанд. Шу тақлид мулла Маматбой ва биз каминан камтариин тўйбошилар бошини кўкка етказгайсизлар, иншооля,— дея қулоч ёзиб иккала қўли билан осмонни кўрсатди.

Бу сўзлар асосан чавандозларга тааллуқли бўлса ҳам, лекин уларнинг шовқини-суронини босишнинг иложи бўлмади. Шов-шув, шовқини-сурон еру кўкни босиб кетгудек эди. Сачраб-сапчиётган, пишқираётган, асабий кишнаб сакраётган тулпорлардан кўтарилаётган оқ-кўкиш ҳовур, чапг-тўзон билан омихталашиб, осмонга ўрлар эди. Бир чавандознинг тулпори ортига тисланса, яна бириники бошини хўроздай кўтариб осмонга сакрамоқчи бўлар, қизишиб кетган улоқчи ҳали кўпқари бошланмасиданоқ: «Чух-эй, ҳаром қотгур, ҳалитданоқ тайсаллайсан-а», деса, яна бир чавандоз: «Ҳа, де, Қоракўзим, обрўйим сенга боғлиғ-а!» дея бедовини эркаларди. Яна бири отини ниқтаб, даврани ёриб ўтишга ҳаракат қиларди. Урҳо-ур, тарафкашлик ҳали кўпқари бошланмасданоқ сезилиб турарди. Шунинг учун ҳам уларни тинчитиш имкони йўқ эди. Чунки ҳар бир чавандоз чортахтга яқинроқ боришга уринар, улоқ ташланган заҳотиёқ олиб олиб, тақимига босиш учун қулай маррани эгаллаш мақсадида суворилар биров-бировини сиқиб, четга суриб, от жилловини силкиб, узангиларини от биқинига ниқтаганча: «Ҳа-ҳа, жонивор, ҳа!» дея чувиллашиб сурон кўтара бошлаган эдилар.

Бу шарт-шароитга кўра, биринчи кун учун бир бия, бир туя, бир буқа соғрини қўйилганди. Дастлабки биринчи, иккинчи давра учун иккита ёшига етган тана ташлашиб, кимки уни тўдадан юлиб ўн газ масофага олиб бориб ташласа, тана ўша чавандозники бўлади.

Улоқнинг ундан ҳам қизиқроғи учинчи даврадан бошланади. Бу шундан иборатки, бия, туя, буқалар соврин учун ўртага ташланади. Тўдага бузоқ эмас, така ташланади. Улоқ ташланган, кимки тўдадан юлиб чиқиб, бир чақирим масофага тикилган алам — яловга элтиб ташласа, қўйилган соврин ўша чавандозники бўлади.

Ана, улоқ бошланишига ҳам вақт етди. Сур телпак кийиб, белини қизил тўни устидан боғлаб олган икки порғул йигит бош-оёғи кесилган оқ такани ҳавода ҳалинчак қилиб тебрата бошладилар. Даврадаги бор чавандоз қамчиларини тишлаб, қўлларини чортахтга узатганча отларни «чуҳ-чуҳ»лаб олға интилди:

— Бу ёққа...

— Ман бу ёқда...

— Ташла, болангдан ўргилай!— дея тиширчилаб бақирниша бошладилар.

Йигитлар такани яна бир силкитиб «Оллоҳу акбар!» деб тўдага отдилар.

Така тўда ўртасидаги сурмаранг от минган чавандознинг кучегига бориб тушди. Сувори чаққонлик билан такага бағрини бериб, «Чув, жонивор!» дея отини қамчилади. Ушлаб суворилар олдан, ёнбошдан, орқадан қўл чўзиб, оч бўридек сурмаранг отга ташланиб, такани юлқилай бошладилар. Улоқни бағрига босиб олган чавандоз ёлғиз эмас эди, олдиндаги бир чавандоз сурмаранг от жилловини ушлаб етаклади. Унг-сўлдаги суворилар сурмаранг отни ўраб олиб, бошқа чавандозларни яқинлаштирмас, орқадаги бир чавандоз ҳайҳайлаб улоқдор сурмаранг от сағрисиغا қамчи босарди. Юзларча от ва чавандозлар қуршовида қолган сурмаранг қорабайир боши билан рақибларини туртиб, забардаст кўкраги билан тўдани ёриб ўтишга интиларди.

Рақиблар ҳам қараб турмади. Улар тўрт томондан отга ёпирилиб, йўлини тўсар, қўл чўзишиб, ҳайҳайлашиб отларини қамчилаганча жон-жаҳдлари билан ҳаракат қилишарди. Шу пайт сурмаранг қора байир жилвдор чавандоз ёрдамида ўзини ўнглаб олиб, куч тўплаб олға қараб сапчиди... Яғринига кетмакет тушаётган қамчи зарбидан озор чекибми, ёки бўлмаса, ҳар қалай, ғайрати жўш урибми, қулоқ чимириб, кўзларида ўт чақнаб, ҳансираганча оёқларини ерга миҳдек қадаб: «Қимирлатиб кўринглар-чи! Ҳаммангни қулатиб, ўзимга йўл очмасам, зоти зурриётимга лаънат!» дегандек, рақиблар қуршовида қаттиқ кишнаб юборди-да, бир-икки силкиниб, чайқала-чайқала тўдани ёриб, олға уча кетди.

Томошабинлар қийқиришиб, сурмаранг от минган чавандозга далда бериб зафар тилашарди:

— Босимбек полвон; бос! Бўшашма! Бойчиборга мадад бер! «Ҳа!» де, қандингни ур, полвон!

— Ҳа-да, буни етти иқлимга номи кетган Босимбек полвон дейдилар! Қўлига теккан улоқни тортиб оладиган чавандоз ҳали онадан туғилган эмас.

— Тўғри, ҳали-вери туғилмайди ҳам.

— Шундайку-я... Аммо бугунги улоқ бошқача, рақиблар кўп. Босимбекка осон бўлмас.

— Сен айтмасанг ҳам биламиз, шер билан шерлар олишяпти.

— Ана, топдинг!

— Уғилбола гап!

— Бир Босимбек минг чавандоз қуршовида... Отасига раҳмат-э!

— Уни қаранглар: жийрон қашқа отга қаранглар, кулрангга кўндаланг туриб, ғов бўлишини томоша қилинглар.

— Ҳой, ҳой, номард, йўлини тўсма, зўр бўлсанг улоққа тар-маш, тортиш! Тортиб олиб, қойил қил!

— Тортиб олиб бўпти. Босимбекнинг панжалари пўлатдан, қўли омбир...— дея бақирди бошқа бир томошабин.

— Сўкинманглар, оғайнилар. Буни кўпкари дейдилар. Чидаганга чиқарган. Қочган ҳам худо дейди, қувган ҳам, улоқ ҳам шунга ўхшаш гап-да.

— Рост гап. Ёлғиз отнинг чанги чиқмас, деб бекор айтмаганлар-да.

— Тўғри, ҳимоячилар бўлмаса, бирлашиб ҳаракат қилишмаса, ҳали бир Босимбек экан-ку, ўнта Босимбек бўлса ҳам ҳеч иш қилолмайди. Ҳимоячилар бўлмаганда, рақиблар аллақачон Бойчибор билан Босимбекнинг ўзини улоқ қилиб юборишарди. Анави саман, чавқар, жийронларни кўряпсизларми? Шулар Босимбекка ёрдамлашяпти.

— Ҳа, улар бу ерга тил бириктириб келишган.

— Бўлмасам-чи, даврадагиларнинг ҳаммасини шериги бор, бу ерга келишдан олдин тил бириктиришган.

— Ҳа, тўртов-бешов бўлишиб ҳаракат қилишмаса, бундай катта кўпкаридан обрў олиш қийин.

— Худо хоҳласа, обрў бугун ҳам Босимбекники бўлади.

— Кўрамиз, рақиблар ҳам қараб турмас.

Оломон қичқира бошлади:

— Ўзим айтганим келади, жўражон, бу гал ҳам обрў Босимбекники!

— Сурмаранг жонивор ҳаракат қилмаса, Босимбек нима ҳам қила оларди?

— Бекорларни айтибсиз!

— Узинг бекор айтибсан!

— Ҳой, ҳой, талашмай томоша қилсаларинг-чи! Қарс икки қўлдан чиқади.

— Ана бу ўғилбола гап, жўражон! Отни боққан эгасига раҳмат.

Оломон қийқириб кулади.

Дарҳақиқат, манаман деган юзларча қорабайир отлар, шамолдан тез учадиган чопқир туркман зотли дўнон-ғўнонлар, тажрибали чавандоз паҳлавонлар даврасида талаша-тортиша куч ишлатиб, ҳунар кўрсатиб, сурмаранг от билан Босимбек паҳлавон қуршовдан чиқиб олишга муваффақ бўлди. Бу ҳали ғалаба эмас, учдан икки ҳиссаси эди. Энди Босимбек бағрига босиб олган улоқни ҳеч кимга тутқазмасдан, оти эса рақибларига етказмасдан ўн беш газ ерга олиб бориб ташлаши лозим. Бу айтишга осон гап, иккала қўллари бўш аламзада чавандозлар, салт-сувай қорабайир отлар томошабинларга ўхшаб қараб турмайдилар-ку, ахир. Рақиблардан биронтасининг қўли улоққа етгудек бўлса борми, шу заҳотиёқ ўзга чавандозлар ўргимчакдек ўраб олади. Орият — ўлимдан кучли, орада орият-ғайирлик бор, наинки инсонда, бу хусусият ҳайвонда ҳам бўлади, шунинг учун сурмаранг от қора терга ботиб, хийла толиқиб қолишига қарамай, бир томондан томошабинларнинг хайрихоҳ қичқириқлари, иккинчи томондан Босимбек паҳлавоннинг: «Ҳа, жонивор, бўшашма!» деган ҳайқириғи далда бўлди чамаси, у охириги кучини тўплаб, уч-тўрт силтаб олға интилиш билан улоқни маррага етказди. Улоқ ерга иргитилар экан, ўқдек учиб бораётган от таққа тўхтади, ерда ётган танадан ҳурккандек пишқирди-да, орқага ўзини ташлаб суворисини суриб кетди.

Минг-минг томошабинлар ғолибларни олқишлаб қичқиришарди. Ҳа, ғалаба соҳибларини ҳар қанча олқишласа оз, чунки от билан сувори ақл бовар қилмайдиган мушкул вазифани бу гал ҳам дўндириб амалга оширдилар, томошабинларгина эмас, ҳатто юзларча рақиблар ҳам уларнинг жасоратига қойил қолган эди.

Шундай қилиб, биринчи давра ғолиби Босимбек бўлди. Навбат иккинчи давра кўпкарисига келди. Чавандозлар чарчаган отларни эгаларига топшира бошладилар. Ҳориб-толиб, қора терга ботиб чиққан бу отларнинг қоринбоғи бўшатилиб, ҳар бирининг эгаси ёки отбоқар сайиси четга олиб чиқиб совита бошлади. Энди улар тери қотиб, ўзига келмагунча қайтиб даврага киритилмайди.

Иккинчи давра соврини учун шайланиб турган отлар ўз чавандозларини кутишарди. Чавандозлар от танлаганларидек,

от эгалари ҳам чавандоз танлашарди. Ҳар бир отбоз ўз отини номдор чавандозга миндиришни орзу қиларди. Ҳар қайси улоқчи от кўпқари даврасида улоқ тортишиб омилкор бўлиб қолишига қарамасдан, агар чавандоз кўпқари сирларини эгаллаб, тагидаги отнинг феъл-атворини тушуниб иш тутмаса, ютқазиб қўйиши ҳеч гапмас. От билан чавандоз бир-бирини тушуниб ҳаракат қилиши керак. Гарчи улоқ кўрган от тил-жағисиз бўлса-да, нима қилаётганини, нима қилиши кераклигини чавандозчалик билмаса-да, ҳар қалай, ички бир ҳис-туйғу билан ҳаракат қилади.

Кўпқари баёнчисининг шарт-шароитига кўра, иккинчи давра совринига буқа қўйиларкан. Баёнчи боя бундай деб писанда қилган эди:

«Ҳотаҳиммат Маматбой иккинчи давра совринига ўз йилқиларидаги зотдор наслдан бир бия, учинчи давра совринига бир нортау қўядилар. Мана, марди майдон, мардларки бор кўрсатсинлар ўзларини! Отбознинг оти, чавандознинг номи эл-юртга тарқалсин. Бу ёғи музофоти Самарқанд, у ёғи Бухорои шариф, қолаверса, мулки амирул муслиминга шоён бўлсин, шуҳратлари етти иқлимга ёйилсин, иншооллоҳ...»

«Иншооллоҳ!»— дея баёнчига жўровоз бўлишган эди те-варак-атрофдагилар.

Чортахт устида ўша сур қоракўл телпаклик норғул йигитлар яна кўришни берди. Улар катта кўк такани баланд кўтарганча силкита бошлашди. Чавандозлар от суришиб, «Чух! Чух!» лашиб чортахтга интилишар, норғул йигитлар қўлида ҳалинчак бўлиб ҳавода у ёқдан бу ёққа бориб-келаётган улоқдан кўз узмай, қўл чўзишиб:

— Ман бу ёқда...

— Ташла!— деб бақириб-чақирришарди.

Мушук тирик сичқонни қандай ўйнатса, норғул йигитлар чавандозлар билан шундай ўйин қиларди: «Ол!» деб улоқни ирғитган бўларди-ю, ирғитмасдан яна ерга қўйиб, юз-кўзларидаги терни артган бўлиб, қийғирқараш қилиб чавандозларни кузатар, ҳадеганда улоқни ирғитмасдан, суворилар юрагига ўт ёқарди.

Сабри тоқ бўлган томошабинлар:

— Илҳақ қилиб нима қиласан!

— Ташлайдиган бўлсанг, ташла-да, томоша бўлсин!— деб тўрт томондан қичқирришарди.

Йигитлар серкани даст кўтариб ўнг қанотга ирғитмоқчи бўлишди-ю, қайтариб, чап қанотга улоқтиришди.

Улоқ Қора чавандоз қўлига тушди. У одати бўйича улоқни тақимига босиб, отга қамчи урди.

Атрофда қийқириқ бошланди:

— Қандингни ур, Қора чавандоз!

— Омадингни тилаймиз!

— Соврин Қора чавандозники бўлади.

— «Худо хоҳласа», дегин.

— «Ҳа!» де полвои!.. «Ҳа!» де, жонингдан, «Ҳа!» де!

Қора чавандоз ҳам ёлғиз эмас эди. Унинг қаватида йўлбарс-сиёқ беш чавандоз, улар рақиблар йўлини тўсиб яқинлаштирмасдилар. Қора чавандознинг шерикларидан бири улоқни от жиловидан ушлаб тортар, от жиловидан Қора чавандоз қўлини бўшатиб, ҳужумкор рақиблардан улоқни ҳимоя қилишга имкон туғдириш, отни етаклаб тўдадан олиб чиқиб кетиш учун шундай қилишарди. Қора чавандознинг қўлига улоқ етиши биланоқ чаққон ҳаракат қилиб, уни чилвирлаб эгари қошига ўради ва тақимлаб олди. Энди рақибларнинг қўли улоққа етгани билан тортиб олиш унча ҳам осон эмас, бордию улоқни от тўдани ёриб ташқарига чиққанда, рақиблари зўр бўлса, улоққа қўли етиб тортиша бориб, ўз рақибини от-поти билан ағдариб улоқни олиб кетган пайтлар бўлган. Ҳозир рақиблар учун бирдан-бир йўл Қора чавандозни ўраб олиш, тўдадан чиқиб кетишига имкон бермаслик эди.

Рақиблар кўплашиб шундай қилдилар ҳам. Улоқни тақимга босиб олган Қора чавандоз тўлқинли денгизда қалқиб турган пўкакка ўхшаб кетарди. Чавандозлар, отлар қора терга ботган, қайнаб турган қозондан чиқаётгандек тўдадан осмонга ҳовур кўтаришарди. Қора чавандоз рақиблар қуршовида ўзини бепарво ва мағрур тутарди. Отини ва ўзини ортиқ уринтирмай пайт пойлар, қатордаги норлари ҳимоясига ишониб олға интилиб борарди.

Улоқни отлар тўдаси сурила-сурила чортахтдан анча узоқлашиб қолганди. Минг-минглаб томошабинлар нигоҳи улоқни чавандозлар тўдасида, бахтиёрлик бу гал кимга насиб қилади, бу ҳали ҳеч кимга маълум эмас. Улоқ Қора чавандозда бўлгани билан у денгизда фарқ бўлаётган киши аҳволида эди. Ўзининг эр билсанг, ўзгани шер бил!.. Бу тўдада шерлар оз эмас.

— Нега бу даврада Босимбек кўринмайди?— дея қизқиқиб ёнидаги ҳамроҳига савол берди бир томошабин.

— Босимбек биринчи совринни олгунча кўп уринди, чарчаган бўлса дам олаётгандир,— жавоб қилди шериги.

— Йўқ,— деди чўзиб савол берган одам.— Билиб қўйинг: одатда ҳақиқий чавандоз чарчаш нималигини билмайди. Қизик устида ҳатто қўл-оёғи синган ёки бирон аъзосига қаттиқ шикаст етган чоғда ҳам улоқ чопиб юрган чавандозларни кўрганман.

— Бўлмаган гап.

— Бўлган гап.

— Ҳой, биродар, оталаринг темирчими, машмашани уйга бориб қилинглар. Томоша қилайлик,— деди газабнок бошқа бир томошабин.

— Ким кўзингни боглаб қўйди, томоша қилавермайсанми, жўра!

Бирдан қийқириқ бошланиб кетди. Қора чавандознинг оти тўдани ёриб чиқди. Юзларча чавандозлар отларини қамчилаб, Қора чавандоз йўлини тўсиш, улоқни тортиб олиш учун қувлай кетдилар. Қора чавандоз негадир ўз ҳимоячиларидан ажралган ҳолда от қўйиб борарди. Тўдада уриниб толиққан пешонаси қашқа қорабайир ҳансираб, ўпкаси бўғзига тикилса ҳам, орият учун зўрға-зўрға чопаётганга ўхшарди. Шамолдан тез учадиган туркман отлари қорабайир изидан қувлаб борарди. Қувлаб бораётганлар орасида Босимбек кўриниб қолди, бўлди қийқириқ-бўлди қийқириқ, қийқириқдан қулоқлар қоматга келди.

Босимбек қувиб бориб қорабайирнинг ўнг томонига кириб олди. Соврин марраси яқинлашиб қолганди. Қора чавандоз улоқни чилвирдан ажратиб маррага етай деганда, Босимбекнинг қўли улоққа етиб қолди. Қора чавандоз улоқни чап томонга олиб, отига қамчи босди. Чавандозлар соврин маррасини қолдириб саҳронинг кунчиқар томонига от қўйишиб кетдилар. Босимбек оч бўридек улоққа ёпишди. Чап оёқ узангисини оти сағрисиغا чиқазиб, ўнг узангига оёғини тираб эгар устига ётиб олиб улоқ тортишиб борарди иккала номдор паҳлавон. Ўнг ва чапдан, орқадан от қўйиб бораётган чавандозлар қўл чўзишиб улоқни юлиб олиш пайида. Қора чавандознинг оти Босимбекнинг отидан ортда қола боргани учунми, ҳар қалай, улоқ Қора чавандоз қўлидан чиқиб кетди. Улоқни юлиб олган Босимбек дарҳол ўзини ўнглаб, эгарга ўтириб олди-да, орқа-олдига аланг-жаланг назар ташлаб от жиловини сўлга бурди ва отига қамчи босди. Юзларча чавандозлар от қўйишиб қийқиришиб борарди. Нима ҳам бўлиб, йўлда турган бир отлиқ Босимбекка влашди ва от қўйиб бориб улоққа қўл чўзди. Улоқдор от билан қадам-бақадам шамолдек учиб бораётган Бургут лақабли от суворисига Босимбек улоқни узатди. Маррага етиш учун атиги беш-олти аршин масофа қолганда Бургут мункиб йиқилди, сувори от тағида қолди, от бир-икки типирчилаб сакраб ўрнидан турди ва «пирҳ-пирҳ» қилиб ҳуркканча кенг отчопар майдонида гир айлана кетди...

Отдан йиқилган сувори қимир этмай ерда ётарди. Отчопарни ўраб олган томошабинлар ҳам бахтсизлик рўй берган жой томон тўсатдан чопа кетдилар. Қий-чув бошланди. Чавандоз-

лар ҳайқиришиб Босимбекка дағдаға қила бошладилар. Босимбек эса ранг-қути ўчган ҳолда жим турарди.

— Босимбекка нега ёпишасизлар, мусулмонлар, унда айб йўқ. Одамгарчилик андишасига бориб Маматбойни хурсанд қилиш мақсадида ҳотамлик қилди-ку у!

— Ҳотамлик эмиш!— дейди фиғони фалакка ўртаниб бошқа бир одам,— мана, оқибати!

— Тарқалинглар!.. Бу ерда Босимбекнинг айби йўқ. У эмас, бу эмас, тақдир...

— Тўй азага айланди..

— Қим бўлди экан йиқилган?— деган савол оғиздан-оғизга ўтиб борарди.

Чортахт атрофида турган икки арава Захтсизлик рўй берган томонга шошилиб йўл олди.

— Қим бўларди, тўй эгаси Маматбой дейишяпти,— деди бош чайқаб бир томошабин.

— Маматбой?!

— Оббо... Кўргилик... Тўй эгаси бўла туриб, чавандозлар орасида Маматбой нима қилиб юрибди?

— Бой ҳам улоқбоз эди, улоқбоз бўлгани учун ҳам тўй баҳона, яқин-йироқ музофотлардан чавандозлар чорлади. Совринларини эшитдинглар-ку — бия, туя...

— Совринлари бошига етди... Худо раҳмат қилсин...

— Тарқалинглар! Томоша тамом, биродарлар!— деган хитоб оғиздан-оғизга кўчиб турди.

— Кетдик.

Шу пайт бирдан:

— Марҳумнинг ҳаққига дуо қилинглар, худо раҳмат қилсин!— деган хитоб эшитилди.

— Худо раҳмат қилсин!— деган овозлар тоғ оралиқларида, дараларда кўрқинчли акс-садо бериб янгради.

Қор учқуллаб, ҳаво совий бошлади. Одамлар тарқалишга тушди. Сал ўтмай қор жадаллади. Суворилар отларини гоҳ йўрттириб, гоҳ чоптириб бийдай дашту саҳрода ҳар томонга қараб тарқалиб кетдилар. Айниқса, пиёдаларга қийин бўлди. Шамол кучайиб, изғирин турди. Даштни қалин қор қопламоқда эди. Уст-боши юпуилар қор аралаш лой кечиб, бошларини тўнларни, белбоғлари билан ўраб, юзларини изғириндан пана қилиб борардилар.

— Тўй азага айланади, деб ким ўйлаган эди?

— Нимасини айтасиз? Кўргилик, дейдилар буни, кўргилик...

— Эски чориқ билан шунча жойга келишни сен билан менга ким кўювди?!

— Биз-ку амал-тақал қилиб етиб олармиз-а, тўй эгасига ёмон бўлди. Ажал ҳайдамаса, Босимбекнинг йўлини тўсиб, улоққа тармашармиди?

— Босимбек одамгарчилик қилиб улоқни узатмаганда, балки ўлмасмиди?

— Ундай дема, тақдир, ажал, болам,— деб ёши олтмишлардан ошган серсоқол қария гапга аралашди.— Бировнинг қазо-си ўтдан, бировники сувдан. Маматбойники улоқдан экан... Ётган ажал, кун битган. Худо раҳмат қилсин,— деди у юзига фотиҳа тортиб.— Улоқни шайтон чиқарган, тавба! Ким билсин, Маматбойнинг бу иши балким худога хуш келмагандир...

— Гапингиз рост бўлса, улоқни томоша қилган сиз, биз ҳам гуноҳкор бўпмиз-да, ота?— деб лўкма ташлади бошқа йўловчи.

Қария индамади.

— Худонинг хоҳламагани шу-да, совуққа қотадиган бўлдики. Эсон-омон уй-уйимизга етиб олсак эди...

— Семизликни қўй кўтаради, одамзод эмас,— деб яна сўз бошлади чўзиб қария.— Раҳматлининг нимасидир худога ёқиб фарзанд кўрди. Хўб, ўғил кўрибсан, шунинга шукур қилсанг бўлмасмиди! Давлатнинг ошиб-тошиб кетган экан, ариқ чиқар, эл баҳра олсин. Муҳтожларга қайиш, савоби тексин.

— Қайси давлатманд камбағалга қайишибдики, Маматбой қайишсин? Уйлаб гапиряпсизми, ота?

— Омади гапни айтдим-да, иним.

— Сув қаттиқ ерда туради, отахон, камбағалдан юлмаса, Маматбой бой бўлармиди? Ҳаммамиз бир худога бандамиз, дейишади улар яна. Нега биров тўқ, биров оч?

Орага жимлик чўкди. Қор бўрони кўз очирмас эди.

— Тўғри гап тошни ёрармиш. Ҳақ гапирдинг, балли, ўғлим... Гапираман десам, гап кўп... Бор бўлсанг кўролмайди, йўқ бўлсанг беролмайди... Халқимизда шундай нақл ҳам бор-да. Илло, сиз билан биз кўролмасликдан эмас, ҳасад ёмон нарса, камбағал халқ адолатга ташна. Аммо, қани у адолат? Ҳамманинг ҳам орзу-ҳавас кўргиси келади... Илло, унга ҳар ким ҳам етиша олавермас экан-да. Гапни қовласанг, гап чиқаверади. Қўй энди, болам, ўлгани тинч қўяйлик. Усиз ҳам тўйи азага айланди, ким билсин, арвоҳи атрофимизда черқираб юргандир... Пачора, Маматбойнинг айтгани эмас, худонинг хоҳлагани бўлди. Қапоат арзон, болам.

— Чндаганга чиқарган, демоқчисиз-да. Қапоатни камбағал зотига чиқарган худойим. Ноумид шайтон, ажаб эмаски, бир кун эмас, бир кун бизга ҳам толе кулиб боқса.

— Ажаб эмас, ажаб эмас... Ҳой, манга қаранглар, Қора чавандоз оғзидаги ошини олдириб қўйгани қизиқ бўлди-ми-а?— дея гапни бошқа ёққа бурди қария.

— Ҳа, Босимбек полвон омади келган чавандоз экан. Аммо Бургут эгасининг бошига етди.

— Соврин кимга ҳукм қилинса экан?

— Соврин Босимбек полвонники бўлади.

— Босимбек совринни олмайди.

— Олади.

— Олмайди.

— Қим олади бўлмаса, Қора чавандозми?

— Қора чавандоз улоқни олдириб қўйди, ҳаққи йўқ. Босимбекнинг соврини бия ҳам, чавандозларга насиб қилмаган буқа билан туя ҳам Маматбойнинг исқотига қўйилса керак. Нима дедингиз, отахон?

Қария сукут сақлади.

— Тавба-тавба, тақдирнинг бундоқ чигал ўйинлари бўлар экан, банди гофил бўлмаса...

— Еш бўлсанг ҳам хийла сўзамол экансан, болам. Сўраганинг айби йўқ, қайси элдан бўласан?

— Қўрғондан бўламан.

— Э-ҳей, Жуманбулбул билан ҳамқишлоқман дегин?

— Ҳа.

— Жуманбулбулга мабодо товинлигинг¹ йўқми?

— Бор-да...— деди йигит гурурланиброқ.

— Сўзамоллигингдан англагандим.

— Ўзингиз қайси қишлоқдан бўласиз?

— Қўштамғали бўламан, болам.

— Хайр, отахон, биз бу ёққа. Емон куннинг охиригисин шу бўлсин.

— Айтганинг келсин. Емон куннинг юзи тескари бўлсин,— дея қария ўз қишлоғига йўл олди.

Томошабинлар кўпқаридан хурсанд бўлишмади, аксинча, кўнгиллари қозон қурумидек қора бўлиб, уй-уйларига қайтишди.

Кечга бориб бўрон кўтарилди. Изғирин оч бўридек улиб, ер бетини қоплаган қорларни ялаб-юлқаб учирар, палахса-палахса кўчириб чуқур ва сойларга тикиб шиббалар эди...

¹ Товинлигинг — қариндошлигинг (*шва*).

Кунн кеча у қишлоқдан бу қишлоққа от чопиб, узапгига оёғини тираб, эгар устида гоз турганча: «Эшитмаганлар эшитсин, эшитганлар ёр-биродарларига хабар қилсин, эртан-мертан ёп-пасига Маматбойникига наҳори ошга-ҳа-оо!!!» деб элни тўйга чорлаган жарчилар, хабарчилару сўфилар орадан бир кун ҳам ўтиб-ўтмай, «Маматбой қазо қилибди, салоти жанозага-ҳо-ов!» деган совуқ хабарни қишлоқма-қишлоқ тарқатиб юрарди. Бу нохуш хабарни эшитган кишилар: «Тавба, бу қандай кўргилик?!» дея ёқа ушлашиб, «Бола шумқадам бўпти, пешонасига сизмабди, оллонинг иши, худо раҳмат қилсин», деб қўя қолардилар.

Ким бўлмасин, қариндош-уруғдан тортиб етти ёт бегонагача ҳар қандай зарур ишини қолдириб, жанозага етиб бориш тоғлик-чўллик мусулмонлар учун ҳам муқаддас бурч саналарди.

Умрида Маматбой остонасини ҳатлаб ўтиш у ёқда турсин, истиқомат қиладиган ерини билмаган юз-юзлаб отлик ва пиёдалар марҳум қўрғонига олиб борадиган тоғ оралиғидаги ёлғиз-оёқ йўллардан, дашту чўллардан таъзияга йўл олишган эди. Қор босган йўлларда, саҳрою даштларда отлиғу пиёдаларнинг излари тушиб қолган. Эшик олди, ҳовли, айвон ва уйлар таъзиячилар билан лиқ тўлган. Ҳамма ерда Маматбойнинг бевақт ўлими тўғрисида дув-дув гап. Одамлар бир-бирларини саволга тутишар, ҳатто таъзияга келиб, жаноза ўқилишини кутиб ўтирганларнинг гурунги ҳам шу фожиадан нарига ўтмай қолган эди.

— Мулла Тожибой! Сопна-соғ юрган Маматбойнинг ўлимига ростдан ҳам улоқ сабаб бўлдимикин?

— Ҳа, шундай дейишади. Илло, кўзи билан кўрганлар билмаса, бизга ўхшаб кўрмаганлар...

Шу пайт даврага кириб келган қўштамғалик қарияга мулозамат кўрсатиб, тўрдаги кўрпачага ўтқаздилар.

— Қор катта тушди-да,— деди қария даврадагилар эътиборини ташқарида ёғаётган паға-паға қорга тортиб.

— Бу ҳам худонинг раҳмати. Чорвага емиш, элга нон,— деб қўйди кимдир.

— Шундай, шундай,— дея маъқуллашди бошқалар.

— Қиш ўлдирма, ёз ўлдир, оч ўлдирма, тўқ ўлдир... Тақдирини қаранглар-а, ўлим қиш-ёзни сўрамасдан келаверади.

— Шундай қилиб, бу ердагилардан биронтамиз ҳам кўп-карнга бормаган эканмиз-да, а?— дея узилиб қолган гапни давом эттириш учун атай луқма ташлади таъзиячилардан бири.

— Нега, мен кўпкарисида бўлгандим, шундоққина кўз олдим-да улоқ тортиша бориб, оти мункиб йиқилди. От ўрнидан туриб кетди-ю, Маматбой ер тишлаганча қимир этмай қолаверди. От йиқилганда бўйни от тагида қолиб, шакар томири узилиб кетган экан. Бундан ташқари, от кўкрагини эзиб юборибди. Томошабинлар гур этиб қуршаб олишди. Оғзидан қон келиб ётган экан...— Қария ўз бўйинини кўрсатиб:— Нақ одамнинг жони шу шакар томирида бўларкан-да, а?— деди.

— Тавба-тавба! Улоқ бериб, яна ўзи улоққа тармашармиди, ажал қувламаса,— дейишди ўтирганлар ёқа ушлашиб.

— Улоқ баҳона. Етган ажал. Бандамиз. Ёзиғлиги шу экан...

— Норасидаси етим қолди,— дея таъкидлади қария,— у балоғат ёшига етиб, ота давлатига эгаллик қиламан, дегунча дунёни неча бор тўлғоқ тутати... Орада чақиртиканаклар ҳам бор, ҳали бир эмас, уч тул не ҳангомалар кўрсатар экан?

— Жуда ҳам тул қолмас, уларнинг ҳам меросхўрлари бўлса керак, ҳар қалай, тешик мунчоқ ерда қолган эмас,— деб даврадагиларни кулдириди қўрғончалик йигит.

Шу пайт остона олдида сўфи пайдо бўлди. Қария худди уни кутиб тургандек:

— Сўфи! Кириб, гап бор,— деб қолди. Ёши қирқ бешларнинг нари-берисида, қалин бароқ қоши кўзлари устини қоплаган, юзи ширмой кулчадек қип-қизил, барвастақомат сўфи ичкари кирди, қўл қовуштириб салом берди-да, «Хуш кўрдик», дея таъзим бажо келтириб уйдагиларни назаридан ўтказди.

— Сўфи, жаноза нега мунча кечикяпти?

— Сўраманг,— деган маънода афсуслангандек боён чайқалди сўфи.

— Узоқ-ёвуқдан одам кутилаётгани йўқми, мабодо?

— Йўқ, йўқ!— деди бош чайқаб сўфи.— Қариндош-уруғ, кўнгил яқинлар келиб бўлишди.

— Ундай бўлса, жаноза бунчалик кечиктирилишининг боиси нима?

— Чамамда, домлалар келишолмаётган бўлсалар керак.

— Келишолмаётган, деганингиз нимаси? Нимага келишолмайди?

Сўфи жилмайиб елка қисди.

— Айтиб, яширмай, ростини айтаверинг. Бу ердагилар бегона эмас, ўз-ўзимиз.

Сўфи чуқур ўйга толган эди. Унинг пешонасидаги ажинлар қалинлашиб, лаб-лунжи осилди... Қария бўлса қисташини қўймасди.

— Сўфи, гапиринг, махтал қилманг ҳаммани.

— Ҳа, ростдан ҳам, одамлар махтал бўлиб қолишди,— деб гап қўшди таъзиячилардан бири.

— Шивир-шивирларга қараганда, ростми-ёлғонми, худо биледи яна.. Жаноза ўқиш икки домла-имом ўрталарида талашга ўхшайди,— деди орқа-олдига қараб-қараб сўфи. Афтидан, «уй ўзимники дема, девор орқасида одам бор», деган мақолга амал қилибми, ҳар қалай, у эҳтиёткорликни назардан қолғирмай шипшитиб гапирарди.

— Рост бўлсамикин шу гап?— дея ёқасини ушлади қария ва «Ё тавба!» деб қўйди.

— Шамол бўлмаса, дарахт шохи қимирламайди. Сўфнинг гапларида жон бор,— деди қўрғончалик йигит.

— Ҳа, улар ана, қаватингиздаги уйда ўтиришибди. Муросага кела олмаётганга ўхшайдилар,— дея изоҳ берди сўфи.

— «Муросага кела олмаётганга ўхшайди», дейсизми? Тавба. қизиқ гап-ку, а?— деди мийғида кулиб қария.

— Узр, мен чиқай бўлмаса,— деб эшикка юзланди сўфи.

— Майли, майли, хизматдан қолманг, сўфи. Омин, оллоҳу акбар,— дея ўрнидан турди қария,— қани, бу уйда қамалиб ўтиришдан фойда йўқ.— У ташқарига йўл олди. Бошқалар қария билан изма-из чиқишди.

Ташқарида қор қалин. Қорнинг оғирлигидан дов-дарахтларнинг шохлари тарвақайлаб эгилган. Еш-яланлар ҳовли юзасидаги қорни кураб, тўда-тўда қилиб уймоқда. Қор аралаш изғирин шамол чимчилаб, ачитиб эсаётганига қарамасдан, ҳовли юзи, хоналар, дарвоза олди, кўча одамга лиқ тўла эди.

Қария турнақатор саф торган таъзиячиларга назар ташлаб, хонага туташ уй эшиги ёнида тикка турган одамлар тўпига бориб қўшилди. Дарҳақиқат, сўфи айтганидай, хонадагиларнинг гап-сўзлари эшик ёнидаги одамларга бемалол эшитилиб турарди. Қария очиқ эшикдан хона ичига секин назар ташладню казо-казоларга кўзи тушди. Ичкарида унга яқиндан танниш икки имом ва зукко кийинган нотаниш уч киши тутақиб сўз талашарди:

— Мен сизга ўхшаб мерос талашганим йўқ, тақсир, киши ҳаққига чангал солмоқ, мол-мардумхўрликнинг ўзгинаси!

— Эй, гаплари галати-ку тақсиримнинг!— деди қўшни масжид имоми,— мен ҳам мерос талашаётганим йўқ. Бу масжиднинг биринчи имоми мен эдим. Шундай экан, жанозага сиз эмас, мен ўтишим ҳам фарз, ҳам қарз.

— Узи келган ёр-ёр, ўзи кетган ёр-ёр.. Сиз ўз ихтиёрингиз билан кетмадингиз Имом Ҳасан, Имом Ҳусан масжидидан. Сизнинг ковишингизни тўғрилаб, «Марҳамат қилинг, тақсирим», деган эдилар.

— Нима, нима?! Яна бир қайтариб айтсинлар-чи, қулоғимга ғализроқ туюлмадими,а?— деди қулоғини тутиб Урганжий домла.

— Шунақа, тақсир, тўғри гап туққанингизга ҳам ёқмайди.

— Тоғ ошиб кеган сойкелдисиз! Ёқмадими бу гап сизга! Киши ҳаққига чангал урган ғаламиссиз. Бу гап ҳам ёқмадими сизга?

— Ҳой, нима бўлди сизларга, тақсирлар, уят-ку ахир,— деди Соҳиб саркор.

— Эй, бу одамда уят борми, агар уят бўлганда, ўз масжидидаги жанозасини ташлаб, бегона қавм жанозасига бурнини тикиб ўтирармиди?

— Бу ер менга бегона эмас, тоғ ошиб келганим йўқ бу элга! Туғишган топншади, ётга бало ёпишади, тақсир. Кўзингизни очинг!— деб дағдаға қилди Урганжий.

— Қўрқитмоқчимилар тақсирим мени? Тоғ ошиб келганиман таъна қилдилар. Эшитдиларинг, гувоҳсизлар. Мен Бухорои шарифда қозикалон мадрасасида таълим олган салкам мударрис даражасидаги оллий зотман. Сиз бўлсангиз—чаламулло. Шарнат, тариқатдан гап очсам, шармандангиз чиқади... Хўб, қани айтинг-чи, худои таолонинг нечта оти бор?

— Худои таолонинг минг бир оти бор,— деб ҳозиржавоблик қилди Урганжий домла.

— Хўб, яхши, офарин сизга. Қани, ўша минг бир муборак номи шарифларига ҳамд-сано қўшиб, бир-бир баён қилиб беринг-чи! Баъдаз, майли, ман сизга тан берай. Бу кунги жаноза имомлигини ҳам сизга топширай.

— Бўпти, сананг.

— Марҳамат.

— Аъзу биллоҳимина шайтонур ражим, бисмиллоҳир раҳмонир раҳим... Ё жаббор.

— Бир.

— Ё ҳаллоқ.

— Икки.

— Ё жалил.

— Уч.

— Ё ҳалил.

— Тўрт.

— Ё карим.

— Беш

— Ё...

— Тўхтанг, тўхтанглар, тақсирлар,— деди сабр-тоқати туғаб Соҳиб саркор,— бир минг бир юз от... Буни домла Урганжий бир-бир айтадилар, сиз бир-бир санайсиз, шундайми?

— Шундай,— деб жавоб қилди иккала домла.

— Бўлган экан!— деди бош чайқаб Соҳиб саркор...— Жаноза нима бўлади? Таъзияга келганлар совуқда шафтоли қоқи бўлишди. Қариялар масжидда кута-кута бўлганча бўлишдилар... Хайр, мақсадларинг...

— Гапингиз ҳақ... Мен турдим. Тобуткашларга айтинг, жаноза масжидда ўқилади.

— Тўхтанг, тақсир, жаноза имомлиги менинг ҳаққим,— деди Урганжий домла рақиби йўлини тўсиб.

— Йўлимни тўсманг! Кўпам ҳаддингиздан ошманг. Савобни уволга айланторманг, тақсир, масжидингизга боринг, қавмларингиз, ўлик-тириклар сизни кутиб совуқда қоқ бўлишди.

— Маматбойнинг жанозасини ўқиб, сўнг бораман. Гап шу. Қани, йўл бошланг, Соҳиб саркор.

Урганжий домла эшикка йўл олган эди, Соҳиб саркор: «Тўхтанг, тақсир!» деб унинг йўлини тўсди.

— Тақсирлар, мақсадларингизни тушундим,— деди у.— Маматбойнинг содиқ хизматкорлариман. Давлатига давлат қўшсам қўшдимки, камайтадим. Одамлар бор — ўндан тўққизни уради, мен Маматбойнинг бирига тўққиз қўшиб, ўн қилдим. Қазоси етибди, бандалик, худо раҳмат қилсин. Исқотига бир эмас, икки жонлик қўяман. Бири бия, бири туя. Иккала имом тортишиб шарманда бўлманглар, деб шундай қиламан. Туяни бирингиз, бияни бирингиз олинг-да, жанозани тезлатинг.

Шу пайтгача кўзларидан ғазаб, юзларидан нафрат ёғилиб турган очофат Урганжий:

— Бияси менга,— деб юборди.

— Майли, майли, бия сизга бўла қолсин. Туя сизга, домла,— деди саркор.

— Биз рози,— деб қўйди имом.

Исқотга ажратилган моллар иккала имом ўртасидаги ганимлик, тамагирликка барҳам берди-қўйди. Шу оннинг ўзида улар: «Тақсир, сиздан бўлсин!», «Йўқ, йўқ, ўзларидан бўла қолсин», дейишиб, мулозамат қуюқлашиб кетган эди. Энди жаноза имомлигига Мулла Урганжий ўтадими, Асрий домлами, фарқсиз бўлиб қолган эди.

Ўвлида узоқ туриб қолган тобут, тобуткашлар кучи билан ердан узилганда, бир гала хотин-халажнинг қий-чув йиғиси эшитилди, холос. Марҳумнинг учала хотини «Тўрам!..» «Вой, тўрам!»лаб йиғлаганда, кенжа хотини Шамсиқамар қарсақ чалиб фарёд кўтарди, «Додхудони кимга ташлаб кетдингиз!», «Додхудо энди кимни дада дейди, ким унинг бошини силаб эркалайди, тўрам!» деб ўзини уриб, юзини юларди. Ёш жувоннинг фарёди юракларни ларзага келтирарди.

Фалакнинг гардиши билан Маматбой дунёга қандай келгани кўпчиликка аён бўлмаса ҳам, қирқ саккиз ёшида ҳаёт шами сўнггани ҳаммага аён бўлиб қолди.

Нурота Нурота бўлиб ҳалигача кўрмаган бундай тўй-томоша Додхудоннинг туғилиш шарафи учун эди. Улоқ кўпқари ҳам Додхудо шарафига, соврин учун қўйилган туя, бия, буқалар ҳам Додхудо шарафига эди. Лекин совринга қўйилган бия, буқа тўй эгасининг исқотига буюриши ҳеч кимнинг хаёлига ҳам келмаган эди. Шунақа, ўлим элчисиз келади. Маматбойнинг жасади «жойи ростони»га қўйилиб, қабристондан қайтаётган тобуткашлар йўл-йўлакай сўзлашиб борншарди:

— Ота кетди чин дунёга, ўғил қолди сеҳргар дунёга.

— Ёши ҳали иккига ҳам тўлмаган Додхудоннинг бошида не ҳангомалар бор, ким билсин?

— Ҳеч ким? Яратгандан бўлак ҳеч ким!— деб жавоб қилди қария.

— Бир шўрлик айтган экан: «Отамнинг ўлишини билганимда, бир товоқ кепакка алишардим», деб.

— Додхудоннинг сал ақли етганда эди, балки, астағфирулло!— деди бошқа бир тобуткаш.

— Ҳозирча фол очмай туринг, худо умр берса, кўрармиз. Додхудо ҳам пешонасига ёзилганини кўрар...

МЕРОСХУРЛАР

Қуриб кетсин кундошлар

Кунда уруш бошлайди...

Халқ қўшиғи

Қорлар ёғилди, излар босилди, деганларидек, Маматбойнинг фожиали ўлими тезда унутилиб кетди. Маматбойни кўмиб келишган куниёқ кундошлар ўртасида пинҳона бошланган ички кураш унинг йигирмаси ўтмасданоқ ошқора тус олиб кетди. Кўпни кўрган иккала кундош энди очиқчасига бухоролик Шамсиқамарни ўтирса ўпоқ, турса сўпоқ дейдиган бўлиб қолдилар. Илгари Маматбойни рашк қилиб жанжал кўтарадиган кундошларга энди ундан қолган мерос давлатни бўлиб олиш қайғуси тушиб қолган эди...

Кун аста-секин илиб, қорлар эрий бошлади. Бўғотларда табиатнинг баҳордан дарак берувчи майни сабзаранг элчилари пайдо бўлиб, кундан-кунга яшилланиб борарди. Гарновлардан биллур қатраларидек томчилар товланиб, чак-чак этиб томиб турар, қуёшнинг илиқ нурларида анвойи жилоланиб кўзни қа-

маштирар эди. Нурота тоғларининг юксак чўққиларидан қорлар сурилиб, ўнғирларда, қуёшга чапроқ ёнбағирларда хира кўрғошиндек кўзга ташланиб турарди. Ҳаммаёқда табиий, илоҳий бир жонланиш. Олам яшил зумрад рангга чулғаниб бормоқда эди...

Бироқ Маматбойнинг уйдаги жонланиш, уйғониш бутунлай бошқача эди. Бу уйдагилар табиатнинг бу бетакрор инъомидан завқланиш ўрнига, марҳум эрдан қолган беҳисоб мол-мулк дардида қунига жанжал қилишар эди. Айниқса, Маматбойнинг кўз очиб кўрган сатанг хотини Қимматпошшо арзимаган гапни баҳона қилиб Шамсиқамарни чимчилаб олар, кун бермас, нафақат бухоролик рақибасига, балки иккинчи кундоши Холпошшага ҳам човут соладиган бўлиб қолган эди.

— Қурибгина кеткур сойкелди!— деб қарғарди у.— Менинг арслондек Маматбойим сенинг бахтсиз етимчанг деб ўлиб кетди. Сен шумоёқ бўлмаганингда у кўз олдимда шердек ўйнаб-кулиб юрармиди!

Қимматпошшо кўз ёши тўкиб ўзини эрининг бирдан-бир вафодор ёри қилиб кўрсатар, баъзан уввос солиб уйни бошига ҳам кўтарарди.

Аслида шарм-ҳаёсиз, сатанг бу аёл эрининг қирқи ўтган куннинг эртасигаёқ пинҳоний ўйнаши Соҳиб саркорнинг қўйнига илондек ўрмалаб кириб олган эди. Энди ўйин-кулги хуфия эмас — у Соҳиб саркорнинг расмана никоҳидаги хотини бўлиб олган эди. Маматбойнинг уйи Соҳиб саркорнинг хизмат учу келиб-кетадиган жойи эмас, балки ўз хонадони бўлиб қолди. Соҳиб саркор билан Қимматпошшо сатанг атай шундай қилишган эди. Шу йўл билан Шамсиқамарни бу уйдан бездириб, қувиб чиқариш, ўзлари эса бу даргоҳнинг ҳукмдори бўлиб олмоқ учун замин ҳозирламоқчи эдилар. Додхудо билан Шамсиқамарга меросдан заррача ҳам бермай, таҳини бузмай ўз қўлларида сақлаб қолмоқчи эдилар.

Маматбойнинг адиру қирларда ўтлаб юрган сон-саноксиз сурувлари, сигир-бузоқ, йилқилари, ер-сув ва ҳоказолари Соҳиб саркорга беш бармоқдай маълум эди. Саркор ишбоши эди. Ҳатто Маматбой билмаган нарсаларни Соҳиб саркор аниқ ва пухта биларди. Ана шу сабабларга кўра ҳам мерос тақсимоти Соҳиб саркорнинг виждонигагина ҳавола эди. Отасининг ўлимидан кейин қолган асосий меросхўр Додхудо ҳали гўдак. Бухоролик Шамсиқамар эса рўзғорининг аччиқ-чучугини татиб кўрмаган, унча-мунча нарсанинг фарқига тушуниб етиб, корафта бўлиб улгурмаган эди. У тулкидек айёр, бўридек олғир сатанг кундоши Қимматпошшонинг олдида ип ҳам эшолмасди. Қимматпошшо эшикдан кирганда ҳам, чиққанда ҳам Шамсиқамарга

ичинг қилар, «Уруғингга қирғин кегур, қайси гўрдан келнинг, ҳаромидан бўлган ҳаромингни пеш қиласанми», дея ниш урғани-урган эди. Қанчалик беозор бўлмасин, Шамсиқамар ҳам чидаб туrolмасди. У ҳам: «Яна иссиққина кўрпага кириб, эр топиб олдингиз-ку, тагин нима дейсиз!» деб қоларди. Бунга жавобан Қимматпошшо: «Ҳа, яшшамагур! Тилинг ҳам чиқиб қопти! Нимангга кериласан? Ҳаромидан орттирган шўртумшугинггами?! Қўлингдан келса, сен ҳам тегиб ол-чи! Ажаб қиппан, хўп қиппан!» деб уни зор-зор қақшатарди. Фақат кейинги пайтларда иккинчи кундош Холпошшагина камгап бўлиб, бўлар-бўлмасга аралашавермасди. У: «Елғиз худодан кўрдим! Оллонинг иродаси, унга қарши борган одам мусулмон эмас, тақдирга тан бердим», деб иложи борича можаролардан ўзини четга тортар эди... У меросдан ҳам кўра, энди тинчгина ҳаёт кечиришни афзал билиб қолган эди. Беш вақт намозини қанда қилмай, ҳар дамига шукур қилиб, хилватнишин бўлиб олган эди.

Шамсиқамарнинг кўзига ҳеч нарса кўринмас эди. Шу мерос тезроқ тақсим қилина қолса... Уғлини берсалар, бас! Нурутасини елкасининг чуқури кўрсин! Улар бўлса ўлиб бўлди бу Қимматпошшонинг дастидан. Кенжа бева тун бўйи мишжа қоқмай худога нола қилиб чиқарди. Баъзан эса:

— Кундошликка ўт кетсин! Мени дадам молдай қилиб, икки кундош устига сотмаганда бундай сир-савдолар бўлмасмиди. Қиз бўлиб туғилмай мен ўлай, илоёл!— дея хўнг-хўнг йиғлар, кечалари юз-кўзлари, болиши шалаббо бўлиб чиқар эди.

Маматбойнинг давлати бир тилсимот бўлса, унинг калити Соҳиб саркорда. У, ҳар ҳолда, элу юртдан ҳайиқиб, бир оз бўлса-да, андиша қилар, Қимматпошшонинг эртаю кеч мерос туғрисидаги аврашларига қарамай, ишни пайсалга солиб келар эди. У қандай қилиб бўлса ҳам, Додхудога тегадиган меросни ўз қўлида сақлаб қолиш фикрида эди. Қимматпошшо эса туну кун унинг жон-қолига қўймай жаврарди:

— Тушунсангиз-чи, нодон эркак! Додхудо ғирт ҳароми! Унинг меросга сира ҳам дахли йўқ. У икки дунёда ҳам мерос-хўр бўла олмайди! Ахир у Маматбойнинг пуштикамаридан бўлмаган бўлса, қандай қилиб меросхўр бўлсин? Нега бунин бил-би туриб билмаганга оласиз?

Шунда Соҳиб саркорнинг ҳам жаҳли чиқиб кетарди:

— Хап турсанг-чи, сочи узун, ноқис ақл, аҳмоқ! Нуқул қаёқдаги гапларни гапирасан! Мен нима хаёлдаю сен нима деб чулдирайсан! Додхудо Маматбойнинг пуштикамаридан бўлганми-йўқми, бу менга қоронги, лекин шуни биламанки, шу ўғил деб у бутун элу юртга тўю томоша берди, бунин етти қавм биллади! Ишин хамирдан қил суғургандек қилиб бажармоқ ло-

зим...— дер эди-да, Қимматпошшони қучоқлаб бағрига тортарди...

Шундан кейингина Қимматпошшонинг попуғи бир оз босилиб қолгандай бўларди-ю, бироқ эртаси куни яна шу ماشмашани бошлар эди.

Соҳиб саркор сатанг Қимматпошшо даъвосини ич-ичидан қанчалик қўллаб-қувватламасин, ҳақиқат панд бериб қўйишидан кўрқиб, яна ётиғи билан тушунтира бошлар эди:

— Иштаҳани бунча ҳам карнай қилаверманг, пошшом, сиз билган ишни мен ҳам яхши биламан. Орада «чала туғилган» деган гап бор. Бунни марҳум бойнинг ўзи ҳам тан олиб тўй берди, етган ажал экан, тўй азага айланди, худо раҳмат қилсин...

— Худо раҳмат қилгур, эмиш, ким билсин, балки ҳароми болага тўй бергани худога ҳам ёқмагандир...

— Тавба денг, гапимни бўлманг, пошшо, ош еган эл бунга жонли гувоҳ. Сиз айтган даъво билан элга мурожаат қилсак, тавба, деб айтмай, оғзимиздаги ошдан ҳам айрилиб, обрўйимиз бир чақа бўлиб қолади. Ақл билан иш тутиб, ўйлашайлик. Додхудо ҳали гўдак. Меросининг васийлигини ўзимга сўрасамми, деган фикрдаман... Қани, ҳаракат қилиб кўрай-чи. Шамсиқамарни бездиравермай, нафасингизни ичингизга ютиб турунг. Бўлмаса, у ҳам, ўзим васий бўламан, деб оёғини тираб туриб олиши мумкин... Шундай қилсак Нуротадан қўзғатиш шунча енгил кўчади...

Шу маслаҳат билан улар эл-юрт оқсоқолларини чақиришди. Маматбойнинг давлатини меросхўрларга бўлиш учун тўп-ланган эътиборли одамлар даврасида Соҳиб саркор йиғламсираб деди:

— Худо раҳмат қилиб, гўринг тўла нур бўлгур хўжайиним Маматбой, ўзларингизга маълум, бор-будини менга ишониб топширган эди. Жойинг жаннатда бўлгур!.. Мана, йигирма-ўттиз йилдирки, пири бадавлат бой билан нону қатиқман. Шунча йил хизматларида бўлиб сиз оғзимиз сенга бормади. Феъли кенг, дарёи азим эдилар. Ҳалол хизмат қилдим. Бундан сўгин ҳам арвоқларини юз-хотир қилиб, марҳумга содиқ қоламан. Баъзи бир қинғир қўлларга ўхшаб, бой нонини туя қилиб, ўндан тўққизини ўмармадим. Аксинча, бирларини икки, ўнларини йигирма қилдим... Бундан сўгин ҳам Маматбойнинг сағирлари Додхудобой баччанинг молларининг туёғига туёқ қўшиб ҳалол хизмат қилмоқ ниятимдир. Қози отам раво кўрсалар, Додхудога васийлик қилиб, ота арвоқини шод қилиб, чироғини ўчирмай, Додхудо ҳаққига хиёнат этмай камарбаста бўлсам, деган ўйдаман. Қолган гап сизларда. Мен биламан, кимки сағир ҳаққига хиёнат қилса, косаси оқармайди, у дунёсидан ҳам, бу дунёсидан ҳам айрилади. Арвоқнинг юз-хотири, худо ҳозир, биллон азим рост

гапим шу!— У шундай деб кўзларига ёш олди. Қози бобо гоят таъсирланиб:

— Боракалло!— деб юборди.

Шу бир оғиз сўз Соҳиб саркорга билдирилган катта ишонч эди. Бу орага на бир киши кира олди, на бир оғиз гап қўша олди. Васийликка шарият қозиси бош қўшиб, Додхудога тегишли мерос бўйича онаси Шамсиқамарнинг номини қўшиб хат-муҳр қилиб топширди. Қизи, невараси Додхудони олиб, амлок рўзгорини туяларга ортиб қози бобо Бухорога қараб йўл олди...

Шамсиқамар, Додхудо, қози бобо ва уларнинг карвонлари йўлга чиққанда ҳаво очиқ, баҳорнинг ёқимли шабадаси эсиб турарди. Қир-адирлар устида ёнбошлаб ётган илиққина қуёшнинг тафти ҳузур бағишларди. Дов-дарахтлар куртаклаган, офтобрўя ерларда кўм-кўк майсалар уна бошлаган. Кенг дашт тарафларнинг сийнасига илиқлик ўтиб, оқ-кўкиш ҳовур кўтарилар, ложувард осмонда тўрғайлар сайрар, осмон ҳукмдорлари — бургутлар тоғ чўққилари устида парвоз қилар эдилар.

Улар туяларнинг зил-залварли юришига қараб, жангур-жунгур бир оҳангга тебраниб Имом Ҳасан, Имом Ҳусан масжидидан ўтганларида қуёш ўзини тоғлар панасига олиб, қоронғилик туша бошлади. «Бекор йўлга чиқдик, бемаҳалга қоладиганга ўхшаймиз», деган фикр ўтди қози бобонинг кўнглидан. Бироқ, яна орқага қайтишни лозим топмади. «Худо паноҳ берса, ҳар балою-қазодан омон сақлагай», деб ўйлади. Улар тоғлар орасидаги сўқмоқ йўллардан ўтиб боришар экан, Шамсиқамарнинг ҳам юрагини ваҳима қоплай бошлади. Кўзига ҳар хил инсу жинслар кўрина бошлади. Додхудони бағрига босганча: «Э яратган эгам, қўзинчоғимни паноҳингда асра», дея пичирлар эди. Қози бобо эса Бухорога етиб борса, меросдан теккан бу давлат билан музофотнинг энг бой одамларидан бири бўлиб қолишни ўйлаб борарди. Шу топда унинг кўзига чала туғилиб ҳали оёқ-қўлини расмана ишлатолмайдиган нимжон невараси Додхудо мутлақо кўринмас эди...

Тун қоронғисида туртина-сурина Алвастикўприкка етиб келганларида бир зумда баҳорнинг кутилмаган булутлари тоғлар тепасини бутунлай чулғаб олиб, чақмоқ чақа бошлади. Чақмоқ бир зум чарс-чурс қилиб оламни ёритганда, чор-атроф ниҳоятда қўрқинчли бир кўкиш тусга кирарди. Онда-сонда босиқлик билан момақалди роқ гулдурай бошлади. Момақалди роқ ҳар гулдураганда гўё тоғлар силкинар, катта-катта ёмғир томчилари шатир-шутир қилиб қамчидек савалаб ўтарди, гулдурак тинганда яна майда томчиларга айланарди. Улар Алвастикўприкдан ўта бошлаганларида шариллатиб жала қуйиб берди. «Ё халлоқ, ўзинг паноҳингда асрагайсан!» деб хитоб

қиларди қози бобо. «Мол-дунёсини ергиналар ютсин!» дея алам билан пичирлади Шамсиқамар Додхудони жонҳолатда бағрига босаркан. Ҳадемай қудратли момақалдироқ шундоққина тепаларида портлади. Чақмоқ яланғоч қиличини сермаб ўтди. Мол-ҳоллар маърашар, туялар аланг-жаланг бўлиб бўкирар, отлар аянчли кишнар эди. Ҳар момақалдироқ гулдураганда чўчиб кетган Додхудо худди бўзлаётган қўйдай маъюс товуш чиқариб, бўйнини онасининг сийнасига тикарди, бақириб йиғлашга мадори йўқ эди. Уст-бошлари буткул шалаббо бўлиб кетди. Шамсиқамар Додхудони қанчалик ўраб-асрамасин, барибир табиатнинг бу ногаҳоний офатидан гўдак қаттиқ лат еган эди... Ҳарна қилиб бўлса-да, бу қўрқинчли дарани босиб ўтиб Бухорога етиб борган заҳотларийёқ бутун диққат-эътиборлари Додхудода бўлди: қаратмаган табибларию қилмаган илму амаллари қолмади. Барибир бўлмади: ўзи табиатан илиги пуч Додхудо шол касалига бутунлай гирифтор бўлиб қолган эди...

ТУЗОҚ

Ҳожи билан Ҳотам Додхудонинг ёнғоқ дарахтидан қилинган жимжимадор қўшгавақали дарвозасидан бирин-кетин кириб келдилар. Ичкаридан рухсат бўлгач, ҳовлининг тўридаги бойвачча ётган хона томон юра бошладилар.

Кенг боғ. Боғ этагида узундан-узоқ сомонхона, оғилхона бўлиб, чап томон қирга туташиб кетган эди. Унг томонда ошхона, тандир-ўчоқ ва унга туташ омбор жойлашган. Боғ қулф уриб гулга кирган, чор-атроф ям-яшил тусда. Омбор бўғотида мусичалар ўзларини офтобрўяга олиб мудрашарди. Қир тарафдан оқ булутлар кўпириб тошмоқда. Осмон кўм-кўк, тиниқ...

Ҳотамнинг кўзи тандир ёнида нима биландир машғул бўлаётган қизга тушиб қолди. Қизнинг нигоҳи бир лаҳза чақмоқдек ялтираб, шу ондаёқ яширинди. Ҳотам бир лаҳза қотиб қолди. Ҳожи бир-икки қадам илгарилаб кетган эди. У тўхтаб, орқасига қайрилиб қаради-да:

— Келавер, ўғлим, уялма,— деб қўйди.

Ҳотам ҳушини йиғиштириб, Ҳожига етиб олди...

Одатдагидек, бу гал ҳам Додхудо: «Келаверинглар!» деб қичқирди. Ҳожи сартарош билан Ҳотам ичкари хонага киришди. Салом-алиқдан сўнг ўтириб, фотиҳа ўқидилар:

— Худо шифо берсин, оллоҳу акбар!

— Хуш кўрдик, ҳожим.

— Вақтихушлик бўлсин.

— Хуш келибсиз, иним.

— Хушвақт бўлинг, амаки,— деб иккала қўлини кўксига қўйди Ҳотам.

— Инимнинг исми шарифлари ким эди?— дея меҳмонга бошдан-оёқ разм солиб сўради Додхудо.

— Ҳотам, Ҳотамбек,— деди гурур билан Ҳожи.— Исми ўзига муносиб, мана, бемалол сўзлашиб олинг, деб ўзини эргаштириб келавердим.

— Хуш кўрдик. Қўп маъқул иш қилибсиз. Мен учун ўзингиз сўзлашгандирсиз, ахир, эшон Ҳожим?— деб йигитга зимдан кўз қирини ташлаб олди Додхудо.

Ҳа, кунларнинг бирида Ҳотам билан сартарош орасида шундай гап бўлиб ўтган эди:

— Ўғлим, Ҳотамжон, яна бир савобли иш чиқиб қолди, билмадим, сенга маъқул бўлармикин бу хизмат?

— Буважон, биласиз-ку, Ҳотамнингиз савоб деса, ўзини томдан ташлайдиганлардан, сизга маъқул бўлган хизмат наҳотки менга маъқул бўлмаса?

— Балли, ўғлим... Аммо хизматда ҳам хизмат бор, мен топиб келган хизмат етти ухлаб тушингга ҳам кирмаган бўлса-чи?— деган эди елкасига тушиб турган сочларини панжаси билан тараганча Ҳожи.

— Тушимга кирмаган хизматни бегона эмас, сиз раво кўрган экансиз, қўлимдан келадиган иш бўлса, бажонидил, бажармоғим шарт,— деб жавоб қилган эди Ҳотам.

— Қўлингдан келишга келадику-я, одам қилган ишни одам қилади, албатта. Қўл-оёқсиз бир мажруҳ одам бор, оти Додхудо экан, биз истиқомат қилиб турган масжид билан ҳужрани солдирган бойнинг ўғли эмиш. Уни яқин кунларгача бир одам опичлаб, ҳар ҳафтада масжидга намози жумани ўқишга олиб келиб, яна олиб кетар экан. Уша одам қазоси етиб оламдан ўтибди. Худо раҳмат қилсин. Ана шу марҳум бажарган хизматни энди сен қилиб кўрсанг, савоб иш бўлармиди?— деган эди сартарош Ҳотамга тикилиб.

Мана энди, Ҳотам билан Ҳожи Додхудо ҳузурда. Сартарош ўз ваъдасининг устидан чиқиб, Ҳотам билан Додхудони учраштирди-да, мулойим жилмайиб:

— Бу ёғини энди ўзларингиз келишиб оларсизлар, деган умиддаман,— деди.

— Маъқул. Сўраганнинг айби йўқ, иним, қайси эл, қайси юртнинг фарзанди бўласан?— деб савол берди Додхудо.

Ҳотам шу кунгача ўтмишини ҳеч кимга айтган эмас, фақат Ҳожи сартарош сўраганда «Тоғликман» деб қўя қолган эди. Додхудога ҳам худди шундай жавоб берди.

— Тоғликлар оққўнгил бўлишади... Маъкул йнгит кўри-
нади Ҳотамбек. Волида, падар ҳаётмилар?..— деб яна савол
берди Додхудо.

— Қазо қилганлар.

— Жойлари жаннатда бўлсин. Инно лилло ваалайкум рож-
нуна...— Додхудога қўшилиб меҳмонлар ҳам фотиҳа қилди-
лар.— Ини-оғалар бўлса керак?

Ҳотам «Йўқ» деган маънода бош чайқади.

— Умринг узоқ бўлсин, иним, тоғ беҳад баҳаво жой, нечук
уни тарк қилиб, масжид ҳужрасини макон этдинг?

— Нон-насиб экан, — деб ўнг қўлини кўксига қўйганча таъ-
зим билан жавоб қилди Ҳотам.

— Банданинг боши — оллонинг тоши. Худо нимани раво кўр-
са, ўша бўлади. Нон-насиб деганинг шу, иним.

Додхудо кўзини юмиб жим қолди.

«Хасталик ёмон-да, уззукун ётавериб толиққан бечора. Қа-
сали оғир, қани энди, қўлимдан келсаю даволаб, дарддан фо-
риғ бўлишга ёрдам қилсам», — деб ўйларди Ҳотам.

— Уйланишга хоҳишинг қалай?— деб томдан тараша туш-
гандай савол берди Додхудо.

Ҳотам нима деб жавоб қилишини билмай ерга қаради. Сукут
сақлади.

У кутилмаган бу саволга нима деб жавоб қилишни бил-
май, бир Ҳожига, бир ерга қарарди. Уйланмаган йнгит қиз бола-
дан кўра ҳаёли бўлади, деганларича бор-да.

— Ҳали ёш, уйланишни ким қўйибди, бош суқадиган уйи,
чўнтагида сариқ чақа пули йўқ,— деди қиҳиллаб кулар экан
Ҳожи.

— Буни мен ҳам биламан. Билиб туриб сўрадим-да... Ундог
бўлса, гап бундоқ...

Ҳотамнинг қўлоғи динг. Аммо Додхудо гапининг «бундоғини»
ҳадеганда айтавермай, негадир, яна кўзини юмиб узоқ сукутга
чўмди. Додхудонинг оғзини пойлаб ўтирган Ҳотам: «Нима
гап?» деган маънода Ҳожига қараб қўйди. Ҳожи елкасини қис-
ди. Додхудо узоқ ухлаб уйғонган кишидек бир сесканиб, кў-
зини очди. Ҳотамнинг кўзи олдига боя тандир ёнида турган,
чақмоқдек ялт этиб қараган илоҳий гўзал келди. Ҳаёли қочди.
«Бу қизча бу одамнинг кими бўлса экан? Синглисимикин?
Ёки... Йўғ-эй, худо сақласин!.. Ёки менга ўша қизни шама қи-
лаётибдимикин? Наҳотки...»— Ҳотамнинг кўзлари бир нуқтага
тикилиб қолди. Додхудо теварак-атрофга кўз югуртириб чиқ-
қач, шошилмай сўз қотди:

— Ота-она ўлими — фарзандга мерос, иним. Аммо қизми,
ўғилми, тақдир деган ҳақиқатдан қочиб қутула олмайди: қиз

бола балоғат ёшига етиб она бўлишга, йигит халқи уйланишга шошилар экан. Аёл зоти борки, у она ишини давом эттириб бола туғади, фарзанд орзуси билан яшайди, қиз узатиб келин туширади, невара-эвара кўришни умид қилади. Ҳаётнинг лаззати, ширин-шакор меваси ҳам фарзанд...

«Аёл зоти борки, у она ишини давом эттириб бола туғади, фарзанд орзуси билан яшайди, — деб ўйларди Ҳотам. — Бу билан нима демоқчи у? Ё мени синамоқчими? Мен бир сағир бола бўлсам... Ҳожи бувам айтмоқчи, кармонимда ҳемири бўлмаса. Ёки бу Додхудо ҳақиқатан ҳам халқпарвар, одампарвар кишимикин? Ростдан ҳам отаси Маматбой Имом Ҳасан, Имом Ҳусан масжидини қурган бўлса, балки... Устунлари мармардан. Бу ҳам қиладиган меҳнатим эвазига мени уйлантириб қўймоқчимикан? Менга оталик қилиб, бошимни силамоқчимикан? Гапларига қараганда, чиндан ҳам одампарвар кўринади... Бир шол бўлса, нима қилади шунча бойликни?.. Қайдам...» — Ҳотамнинг кўз олдига яна бояги қиз пайдо бўлгандек туюлди.

— Боракалло, боракалло. Жумла-жаҳон, тирик жонки бор, айниқса одам фарзандининг орзуси — шу. Раҳмат, — деди Ҳожи гап қўшиб.

Додхудо бир оз сукут сақлаб, яна сўзида давом этди.

— Эшон Ҳожим сенга айтгандирлар, шол амакинг ёруғ дунёнинг ана шу лаззатларидан Мосуво! На фарзанд ва на орзу-ҳавас! Бу дунёдан ортириб келаётган давлатим, фақат-фақат юрак тўла аरण...

Додхудонинг кўзи жиққа ёшга тўлди, томоғига бир нарса тикилиб сўзлаёлмай қолди. Ҳожи дарҳол чойнакни олиб мажруҳ оғзига тутди-да, аввал Додхудонинг, сўнгра ўзининг кўз ёшларини артди. Даврани оғир сукунат босди. Ҳотам гоҳ мажруҳга, гоҳ Ҳожига ер тагидан назар ташлаб, изтироб чекиб жим ўтирарди. Шу қисқа, ғамгин бир фурсат ичида йигитнинг хаёлидан кўп нарсалар ўтди, «Дунёда ёлғиз бахтсиз мен десам, мендан ҳам баттар бахтсиз ва бахтиқаролар бор экан-ку! Худо давлат берибди-ю, бу мўминга бахт бермаган экан!» дарад-алами янгиланди.

Давра сукунатини яна Додхудонинг ўзи бузди.

— Бахтиқаро шол амакинг тўғрисида эшон Ҳожим сенга ҳеч нарса деганмидилар? — деб яна саволни такрорлади у.

— Дегандилар. Ҳаммасидан хабардорман.

— Қалай, маъқул бўлдимми сенга эшон Ҳожимнинг деганлари?

— Сизга, Ҳожи бобомга маъқул бўлган иш, менга ҳам маъқул, — деди бош ирғаб йигит.

— Балли, иним, балли! Эшон Ҳожим таърифларидан ҳам

билгандим. Ҳотам ҳимматли, мард йигит экансан. Умринг узоқ, ризқинг фароғ бўлсин, ишим.

— Қуллуқ.

— Яхшидан шарофат, ёмондан касофат. Раҳмат сизга, Ҳожим, сиз сабаб бўлиб, Ҳотамбекдек гавҳари шамчироқ топдим, иккалангиз ҳам менга ёқиб қолдингиз...

— Қуллуқ, — деди Ҳожи. Ҳотам эса таъзим бажо келтирди.

— Иккиламчи сўзим, ҳар гал сенга, «Иним!» деб мурожаат қиляпман, малол келаётгани йўқми?

— Нега? Нега малол келар экан? Мен ахир инингиз қатори... Озми-кўпми фойдам тегиб дуоингизни олсам, дейман...

— Ишонаман. Худойимнинг ғазаби битта бўлса, марҳамати ўнта дейдилар. Тоат-ибодат чоғида, кечалари уйқуни тарк этиб, зор-зор йиғлаб қилган илтижоларим яратганининг қудрат-қулоғига етганга ўхшайди... Сени еткурган худойимга ҳазор-ҳазор бор шукур.

Додхудо яна кўз юмиб жимиб қолди... Сўнг ўзича сўзлай бошлади:

— Эшон Ҳожим! Ҳотамбек иним! Кўряпсизми?

— Нимани? — деди атрофга қараб Ҳожи.

— Фаришталарни.

— Фаришталарни? — деб таажжубланди Ҳожи.

— Ана, ана, ҳаммаларининг қўллари фотиҳала, дуо қилиш-япти.

Ҳотам сартарошга қараб:

— Иситмалаётган бўлмасинлар яна? — деди ҳайрон бўлиб. У Додхудога тикилиб қолди.

— Бўлса бордир, алаҳсираяптилар. Қани кўрай-чи, бисмиллоҳир раҳмонир раҳим, — деб Ҳожи ўнг кафтини Додхудонинг пешонасига қўйди. — Бай-бай-бай, куйиб боряпти, иситма борга ўхшайди.

— Нима қилдик энди? — деди ташвишланиб Ҳотам.

— Фаришталар жавоб кутиб қолишди. Сарғайтирма уларни! — дерди ўзича сўзлаб Додхудо.

Ҳожи билан Ҳотам ташвишланиб, бир-бирларига қараб, бўзрайишиб турардилар.

— Сен энди менга ини эмас, ўғил, мен ота бўлар эканман, уқдингми? Мол-мулким, бор давлатим сеники. Тўй-томоша қиламиз, бошингни иккита қилиб, карнай-сурнай билан элга ош берамиз...

Додхудо уйғонгандек чўчиб кўзини очди. У жиққа терга ботган эди. Юз-кўзида шодлик.

— Ё парвардигор, бу қандай мўъжиза! Қўлимга жон кирди-ми-а, Ҳотамбек? Ҳа, ҳа, қўлимга жон кирди. Бармоқларим қи-

мирлаяпти. Ишонмайсанми? Мана-мана, қимирлаяпти.— деди бармоқларини қимирлатиб Додхудо.

Ҳожи шошилиб ёпинчиқни кўтарди. Дарҳақиқат, Додхудонинг чап панжалари билинар-билинмас қимирларди.

Ҳожи сартарош ёқасини ушлади:

— Ҳа, ҳа, ростдан ҳам, бармоқларингиз қимирлаяпти.— Додхудо бармоқларини қимирлатиб, хурсандчиликдан хандон уриб кулар экан:

— Аввали худо, қолаверса, Ҳотамбекнинг қутлуғ қадами, эшон Ҳожининг марҳамати, шундай эмасми, ўғлим? Кел, кела қол, ўғлим, бағримга кир, сени етказган худойимга шукурлар бўлсин...— деди.

Ҳотам ўзини Додхудо бағрига бериб уни қучди, Ҳожи сартарош қувончидан пиқ-пиқ йиглаб кўз ёшларини артди...

ГУЗАЛ ТУРСУНТОШ

Додхудо чала туғилгани муҳтарам китобхонларимизга маълум. Орадан йиллар ўтиб балоғат ёшига етса ҳамки, қўл-оёғи ишлаб кетмади. Кун-тун кўрпа-тўшакда чўзилиб умр ўтказарди. Маматбойнинг иккинчи хотини Холпошша ўғай бўлса-да, Додхудога ҳақиқий она ва мураббий бўлиб ёш умрини хазон қилди. Мажруҳ ўғай фарзандига сарфлаган меҳнати зое кетаётган бўлса-да, бирон одамга шикоят қилмас, аксинча, Додхудони оёққа турғазини мақсадида қилмаган илму амали қолмаган эди. Аъзайимхонларга ўқитди, кушноч-фолбинларга фол очдириб, қўй-эчки сўйиб кўчириқ ҳам қилдирди, не-не ўткир табибларга қаратиб ҳам зарра шифо топмади. «Ўладиган касалнинг ўлгани, уйдагиларнинг тингани яхши» деган мақол хаста Додхудога тўғри келмасди, чунки унинг ошқозони бутун, иштаҳаси танжони соғ бир одамча карнай, «Ёнбошимга ёстиқ ботиб кетди, ағдариб қўй!» дейишдан ўзга шикояти йўқ эди.

Йил — ўн икки ой Холпошша Додхудо билан андармон, баъзан аламига чидаёлмай онадан туғилганига пушаймон бўлиб юм-юм йиғларди. Бу йиллар орасида Додхудога боқишиб турадиган кўмакчи излашиб, гоҳ эркак, гоҳ кексайиб қолган аёлларни топиб келдилар. Бироқ қимматбаҳо ҳадялар инъом қилишиб ҳам уларни узоқ муддатга тутиб қололмасдилар. Орадан сая вақт ўтмай кўмакчилар бирор важни баҳона қилиб жўнаб қолишарди.

Тан-сиҳатлик — туман бойлик, деганларича бор-да. На қўтондаги ҳисобсиз қўйлар, на яйловдаги йилқилар, на баҳорикор еру ўтлоқлар Додхудонинг жонига ора кириб, саломатлик ба-

ғишлай оларди. У баъзан қон-қон йиғлар, ўлгудек хасис эканига қарамай, агар шифо топгудек бўлса, бор давлатини сарф қилишга ҳам онт ичган кезлари бўлар эди.

Ана шу сабабларга кўра сўнгги йилларда Додхудони ювиб-тараш ташвишлари батамом Холпошша момо зиммасига тушган эди. Кампирнинг ёши бир жойга бориб қолган, кексалик ўз ҳукмини ўтказа бошлаган эди. У турса ўтиролмас, ўтирса туролмас эди.

Эркакни ҳам, аёлни ҳам жуфти ҳалолсиз яратмасин, деб халқ бежиз айтмаган. Кексалик ёшида ҳар қандай эркакка танмаҳрам зарур, дейишади бошидан ўтган қариялар. Додхудо ҳали ёш бўлса-да, бу нарса унга бениҳоя зарур бўлиб қолган эди. Худди шу мақсадни кўзда тутиб, бир эмас, икки аёлни кўндириб танмаҳрамликка ошкора даъват қилишганда, улар: «Давлатини бошимга урамани, оғриманган бошимга олтин таёқ!» деб юзларини тескари буришган эди. Қандай қилиб бўлса-да, бирор танмаҳрам аёл топиш зарурати сувдек зарур бўлиб турган пайтда, бир аёл ёши ўн учлар чамасидаги, қош-кўзи ёниб турган, юлдузи иссиқ бир қизчани етақлаб кириб келса бўлади-ми! Бу — яқиндагина ота-онаси бевақт вафот этган бир чўпоннинг Турсунтош исмли яккаю ягона қизи эди. Нурота яйловида қишин-ёзин чўпонлар юмушига кўмаклашиб базўр умр кечириб юрган бахтсиз бу аёл, бийдай чўлда бўйга етиб бораётган кўзга яқин қизчани ўз ҳимоясига олишга жазм қилди-ю, нимадандир чўчиб Соҳиб саркорга маслаҳат солди. Саркор қиздан хотиржам бўлишни, Турсунтошни давлатманд Додхудо хонадонига топширишни, унинг энасига рўзгор учун шундай ёрдамчи жуда-жуда зарур эканлигини айтиб, содда кампирга йўл кўрсатди. «Яхши маслаҳат, ҳар қалай, у ерда кўз олайтирадиган эркак йўқ бўлса, бас. Бўйга етаверсин, худонинг бирон мўмин бандаси топилар», деган хаёлда кампир Турсунтошни Додхудо билан Холпошша момога қўш қўллаб топширган эди.

Додхудо бўлса, «Нола-фиғонларим яратганга етди, бераман деган қулига, чиқазиб қўяр йўлига. Худойимга минг қатла шукур», деб терисига сиғмай қувонди. Беминнат хизмат кўрсатган аёлга ҳиммати жўш уриб, бир совлиқ қўй инъом қилиб юборди.

Қиз қўл-оёқлик, ишлаб чарчамайдиган дастёр чиқиб қолди. Холпошша момо уни даставвал рўзгор ишларига тортди, қозон-товоқ тутишни, овқат пишириб, кир ювишни ўргатди. Сўнг Додхудонинг юз-қўлини ювиб, кийинтиришни, секин-аста ётқизиб-турғазишни ҳам қиз бўйнига қўйди. Борингки, шолнинг қўл-оёғини уқалаб, овқат едиришни ҳам унинг зиммасига юклаб, анча-мунча тинчиб қолгандек бўлди.

Додхудо қиз кўмагида ўзини ҳузур-ҳаловатда сезиб, унга ўрганиб қолди... Бора-бора, «қулоғи пишиб, эти ўлгани маъқул», деган мақсадда, ёш қизчага шарм-ҳаёсиз сўзлар айтишдан ҳам тап тортмайдиган бўлди. Шундай кунларнинг бирида ўринда ётавериб юраги қисилди чоғи:

— Хой, бермаснинг оши пишмас, қаёқдасанлар?— деб қичқирди. Хиёл ўтмасдан салом бериб Турсунтош кирди.

— Ваалайкум ассалом, қайларда қолиб кетдинг? «Ёнимдан жилма! Мендан узоқлашма!» демаганмидим сенга!

Турсунтош қўлидаги дастурхонни Додхудонинг жойхоби ёнига ёзатуриб, ийманибгина деди:

— Пошшо бувим кирларни юв, дегандилар.

— Бувингга айтган эдим-ку! Ужарлиги бошини есни бувингни!

— Қўлингизни ювиб қўйсам майлими?— дея тортиниб сўради Турсунтош.

— Майли, майли. Қани, кела қол.

Турсунтош мис кўзадан чинни косага сув қуйиб, қўлидаги оппоқ сочиқни унга ботириб ҳўллади, сочиқни енгил сиқиб, Додхудога юзланди.

— Утир, яқинроқ кел!

Қиз Додхудодан ўзини хиёл узоқроқ олиб, эҳтиёткорлик билан ўтирди-да, ҳўлланган сочиқ билан унинг бармоқларини бир-бир артиб чиқди, билаги, юз-кўзи ва бўйинини ҳам шу йўсин артиб юваркан, Додхудонинг оғзи гапдан тинмасди:

— Сен қизалоқнинг ҳеч нарасдан хабаринг йўқ ҳали. Ҳой, сенга айтаяпман!

Қизалоқ ўз иши билан овора бўлиб, бошини ердан кўтармасди. Додхудо қизалоқни амаллаб гапга солиш пайида:

— «Қандай нарса экан у?», деб сўрамайсан ҳам. Хабардор қилай десам, бундай очилиб кўзимга қарамайсан ҳам. Хайр, майли... Отанг Чўливой билан онанг Тўхтабуви бугун тонг чоғида менга меҳмон бўлиб келишди,— деди ва сирли ишшайди.

Турсунтош Додхудога қараганча анграйиб қолди.

— Нега анграясан? Ҳайрон бўлма! Афанди айтган экан: «Шу оппоқ соқолим билан ёлғон гапираманми?» деб. Афанди нима деган, биласанми?

Турсунтош, тили лол, қотиб турарди.

— Хайр, майли. Афанди латифалари қизиқ, айтиб берсам бўлади-ю, ичагим узилиб кулишдан қўрқаман.. Мен айтган гапга ҳайрон бўлма. Нега дейсанми?.. Негаки раҳматлик отангнинг отаси Очил қизиқ марҳум отам қўлида ўттиз беш йил чўпонлик қилган. Ёши қирқ бешга етиб ҳам шўрлик бобонг бир

бошини икки қилолмай менга ўхшаб бўйдоқ юраверган... Очил қизиқ чиндан ҳам қизиқчи бўлган-да! Латифалар айтиб раҳматлик отамнинг кўнглини шод қилиб юраркан. Билиб қўй, ўша Очил қизиқ сенинг бобонг бўлади. Отамнинг бобонгга ўхшаган яна бир чўпони бўлар экан. Унинг ой деса ой, кун деса кун, сабзи еса биқинидан, сув ичса томоғидан кўрнадиган моҳпайкар қизи бўлар экан. Отам Маматбой сенинг бўлажак энанг Тўхтабувини бўлажак отанг Чўливойга қаллиқ қилиб олиб берган экан. Отам отанг билан онангга чин оталик қилади. Ўз чўпон-хизматкорлари уруғини бегона қилмай, бирининг бошини бирига қовуштириб, чиқимдор қилмасдан ўз ёнидан никоҳлаб йигитни қизга, қизни йигитга қўшиб қўяди. Қўшиб қўйишнинг маъноси нима, биласанми? Билмасанг биласан, мен ўзим кўрсатиб қўяман, хўпми? Қўзгалма... Тўхтаб тур, гапим тугаганча йўқ ҳали, билсанг агар, мен жон куйдириб сенинг фойдангни гапиряпман. Ўша Чўливой билан Тўхтабувилар пуштикамаридан бўлган қиз—Турсунтош сен бўласан. Ўша жажжи, чиройли, қаламқон, моҳпайкар қизча... Пули куйган қозоқ қалампир чайнаган экан. Шунга ўхшаш, ҳа-ҳа, дарвоқе, бугун қизча, аммо эрта-инди моҳпайкар барно келинчак ўзинг бўласан. Тушундингми?

— Мен овқат олиб чиқай,— деди қип-қизариб кетган Турсунтош ўзини тортиб.

— Овқатни қўйиб тур, берироқ келсанг-чи! Ота-энангнинг жойлари жаннатда бўлсин.

Турсунтош пиқ-пиқ йиғлай бошлади.

— Йиғлама, ота-она ўлими—фарзандга мерос. Мана, мен ота-онадан кўра ҳам меҳрибонман сенга. Қел, йиғини йиғиштир, йиғлаганинг билан тирилмайди улар, дуо қилайлик, жойлари жаннатда бўлсин,— деди юзига фотиҳа тортиб Додхудо. Турсунтош ҳам қўл очиб фотиҳага қўшилди, сўнг кафти билан кўзларини яширганча узоқ жимиб қолди.

— Отанг-онанг ўлса ўлсин, ёр-дўстинг ўлмасин. Ҳа, қадимгилар беҳуда айтмаган бу ҳикматни. Шукур қил, дўстинг ҳам ёринг ҳам ўзимман. Ота-онанг раҳматли отамга бениҳоя содиқ эканлар, инчунин, менга ҳам шундай яқин эдилар. Тақдиримиз ҳам бир-биримизга ўхшаб кетади. Ота-онадан иккимиз ҳам ёш қолганмиз. Ўғил боланинг йўли бошқа, ҳар ерга сиғиб кетаверади. Илло, қиз бола ожиза, унга ҳақиқатан ҳам қийин.

Юраги тўлиб, кўз ёшини тиёлмай ўтирган Турсунтош бирдан хўнграб йиғлай бошлади. Узоқ йиғлади, йиғидан сира ўзини тиёлмасди. Додхудо қизни овутишга ҳаракат қилди, кўнглини кўтариб ўз ҳомийлигини пеш қилди, ўзини қизнинг истиқболи учун қайғурувчи бирдан-бир гамгузор қилиб кўрсатди.

— Тоғ жайронига ўхшаб бунча ҳуркак бўлмасанг! Ўзингни

бундоқ эркин тут, тортиनावерма, меп энди бегона эмасман сенга. Кенг ҳовлимнинг бекаси бўл! Яйраб-яшна! Бу уй-жой, қолаверса, давлатим фақат сеники.—Додхудо бир зум хаёлга чўмиб деди:—Қизиқ, туш кўрибман. Бобонг-момонг олдинда, энанг Тўхтабуви, отанг Чўливой уларнинг орқасидан салом бериб эшикдан кириб келсалар бўладими?.. Худди ўнгимдагидек, тавба, тонготар маҳалда менга меҳмон бўлдилар. Яхшиликка кўринсин ишқилиб...

Шу пайтгача аламини ичига базўр ютиб ўтирган Турсунтош «меҳмон» сўзини эшитиши билан ҳушёр тортиб Додхудога юзланди, нимадир демоқчи бўлди-ю, сўзлаёлмай тикилганча қотиб қолди.

— Кўрқма, хайриятлик туш... Меҳмонлар ёмон ният билан келмаган эканлар. Ўзим ҳам кечаси билан сени ўйлаб уйқум келмади. Тонготар палла энди мизғинган эканман, яна туш кўрибман. Қараки, арвоқлар иккаламизнинг сир-асроримиздан хабардор эканлар. Отанг билан энанг сени етаклаб эшикдан кириб келса бўладими? Ё тавба!.. Уларни бир ўзларига ўхшатаман, бир ўхшатолмайман. туслари ўхшагани билан кийим-кечаклари бошқача, оппоқ сурпдан тикилган, кўрган одам фариштами, дейди. Худди ана шу айвон остонасига келиб... Остонага қара-чи!—деди бирдан остонани кўрсатиб Додхудо. Турсунтош бўсафага ғамгин нигоҳ ташлади.—Ана шу ерга,—деди сўзида давом этиб Додхудо,—чўкка тушиб ўтириб олсалар бўладими?!

Турсунтош сеҳрлангандек ҳанг-манг бўлиб қолганди.

— Ё парвардигор, тушимми ёки ўнгим, деб, ёқамни ушламоқчи бўламан, қани энди, бу қўл ўлгур ёқага етса!

«Тушингиз эмас, ўнгингиз, хўжайин, ўнгингиз,—дермиш отанг Чўливой,—эр-хотин қизимиз ташвишида эдик. Негаки, кўрганда кўзимиз, чиққанда қуёшимиз шу Турсунтошимиз эди. Ўзингиздан қолар гап йўқ. хўжайин». Мен бўлсам: «Чўливой, қизингиз Турсунтошдан хотирингиз жам бўлсин,—дермишман.—Ёруғ дунёда нима ноёб—қиз бола ноёб. Бирорта одам дунёда нима кўп—қиз боланинг уруғи кўп,—дегундек бўлса, мен ноёб қиз тўғрисида гапиряпман, ўша ноёб наслдан бизда якка ва ягона Турсунтош», дермишман. Очиғи ҳам шу-да. Тўғримми, йўқми?—деб қизга юзланди Додхудо. Турсунтош, юзлари ҳаёдан ловиллаб тесқари қаради.

— Худо раҳмат қилсин отангини, у ҳам роса таърифингизни келтириб мақтади-да. Мақтаса мақтагудек ҳусн-жамолнинг, малоҳатинг бор. Тўғримми, йўқми? «Отам яна нималар деди?» деб сўрамайсан ҳам... Ҳа, унинг гапларини такрорлашга ҳам истиҳола қиласан киши. «Ҳали ғунчаси очилмаган қизил гул. инак-

дек мулойим, пахтадек оппоқ, асалдек ширин, момақаймоқ қизга кимнинг ҳам кўнгли суст кетмайди. Ана шунисидан ташвиш тортардик-да, хўжайин», деса, оғзим ланг очилиб қопти. Гапнинг тўғриси, мен Чўлиной кўп чўпонларнинг бири-да, деб отангни назарга илмай юардим, отанг Жуманбулбулдан ҳам сўзамол экан, қойил қолдим. Ҳа, буни қара-я!—дея ҳиринглаб кулди Додхудо.—Қара энди, тушимда ҳам муддаони билншга шошилармишман, қани, тағин нималар дер экан, деб отангнинг оғзини пойлармишман. «Шукурлар бўлсинки, кўзимиз билан кўрдик, ишондик, кўнглимиз жойига тушди, якка-ёлғиз ёдгоримиз Турсунтош ишончли қўлда, Додхудомиз паноҳида экан. Қизимизни сизга, сизни худога топширдик», деб туриб бирдан ғойиб бўлсалар бўладими?

— Энам ҳеч нарса демадиларми?—деб сўради қиз ҳаяжонини босолмай.

— Ёлғончи худога душман, энанг гап қўшмади, аммо юз-кўзи, имо-ишора билан бош тебратиб, отангнинг сўзини маъқуллаб ўтираверди. Хуллас, ота-онанг сени менга топшириб кетдилар. Шундай қилишлари ҳам керак эди, нега десанг қиз бола бамисоли нақш олма, кўзга яқин бўлади. Ёшсан, ҳали бунақа гапларни тушунмайсан, сен қизгина пишиб шарбатга тўлган нашватисан. Ширин-шакар нок-нашватини кўрганга кимнинг кўнгли суст кетиб сўлакайи оқмайди, дейсан. Кимнинг егиси келмайди, қишлоқда нима кўп—очофат қари бўйдоқлар кўп. Худо ёмон кўздан сақласин, туф-туф!—деб қўйди Додхудо илжайиб.

Турсунтош кўзини ундан олиб қочиб, тескари қаради.

— Юз ўгирма! Сенинг ғамингни еб жон куйдирыпман, далада қелиб кетганингда бирон баднафсга ем бўлиб кетишинг ҳеч гап эмасди.

Турсунтош ваҳимага тушиб жунжикди, Додхудодан ўзини сал четга тортди.

— Нега мендан ўзингни тортасан! Ҳали гапим бор, яқинроқ кел, яқинроқ ўтирсанг-чи... Раҳмат ўша Тўти амманга, дунё кўрган аёл-да у! Қари билганни пари билмас, деганларича бор. Яхшиям амманг ўшанда Соҳиб саркорга маслаҳат солган экан. Саркор савоб қидириб юрган одам-да, садағаси кетсанг арзийди бундай одамлардан...

Додхудо негадир кўзини юмиб сукут этди. Сўнг уйқуда босриққан кишидек чўчиб уйғонди, кўзини очиб, атрофга аланг-жанланг қараб олди. Уни зимдан кузатиб ўтирган Турсунтош ҳам ҳайрон бир ҳолатда теварак-атрофга назар ташлади.

—Ҳа, буни қара-я,— деб секин сўз бошлади Додхудо,— туш кўрибман. Ажойиб-ғаройиб туш. Кўп ўйладим, охири тушимнинг

таъбирини сендан сўрашга қарор қилдим. Қани-қани, қулоғим сенда, нима дейсан?— дея қизга тикилди у.

Турсунтош кўзини пирпиратганча ноилож «Билмасам», деб қўя қолди.

— Тўғри тушни мен кўрганман, сен қаёқдан биласан. Аммо билишинг шарт! Албатта билишинг керак. Кўрган тушимни оқизмай-томизмай сенга айтиб бермоғим керак. Айтмасам, юрагим қинидан чиқиб кетаётгандек. Эй худо, яхшиликка кўринсин-да, ишқилиб,— дея оқ тортиб қўйди у.— Биласанми, арвоҳлар бесаранжом. Улар хоҳишини тезроқ бажо келтирмоғимиз керак, акс ҳолда, юк ташлашлари муқаррар. Тўғримми, йўқми? Мен сендан сўраяпман.

— Билмасам, «хоҳишлари» дейсизми? Тушунмасам...— деб тескари қараб олди Турсунтош.

— Тўғри айтаяпсан, мен айтмасам, сен қаёқдан ҳам биласан? Уялма, уялма, менга қараб ўтирсанг-чи!

Турсунтош хиёл ўгирилиб ўтирган бўлди. У ҳам Додхудонинг сўзини эшитиб, тушда кўрганларини билиб олишга қизиқа бошлади.

— Арвоҳлар безовта, ўз кўзим билан кўриб, сўзларини мана шу қулоғим билан эшитдим. Арвоҳлар бундай қараганда бесаранжом кўринсалар ҳам, гап-сўзларидан шод-хуррам кўриндилар менинг кўзимга. Сенинг шу хонадонда юрганингдан арвоҳлар беҳад хурсандга ўхшайди. Энди сен билан мен уларнинг хоҳишларини тезроқ бажо келтирмасак, қарғишга учрашимиздан қўрқаяпман. Уларнинг хоҳишини қанча тез бажо келтирсак, шунча яхшига ўхшайди. Биласанми, сен ҳозир нима қилмоғинг керак?

— Нима, нима қилмоғим керак? Тезроқ айтақолсангиз-чи?!

— Айтаман. Яхшилаб қулоқ сол! Бугунни эртага қолдирмасдан ҳар ҳафтанинг жума оқшом кунлари арвоҳларга атаб чироқ ёқиб, ис чиқазиб тур. Шунинг эсингда тут: арвоҳ рози — худо рози. Энди ёш эмассан, ажабтовур бўйга етиб қолган қизсан, хўпми?.. Мен сендан сўраяпман, тўғримми-йўқми?

— Майли, чироқ ёқаман. Арвоҳлар учун ёққанам бўлсин...— дея жавоб қилди қиз.

— Баракалла, мен ҳам саркорга тайинлай, қўтондан биронта семиз совлиқ келтирсин. Қўй сўйиб, қон чиқазмасам бўлмас. Отанг Чўлибой, энанг Тўхтабувилар арвоҳини шод қилиш учун қўй сўйиб худойи қиламан. Тушга кирган арвоҳларни шод қилмагунимизча сен билан мен шодлик кўрмаймиз, тушундингми?

Шу пайт бир қўлида товоқ, бир қўлида чойнак кўтарган бир кампир кириб келди.

Бу ўша — ўн гулидан бир гули ҳам очилмай хазон қилинган Шамсиқамарнинг кундоши, ҳасадчи, беҳаё Қиммат сатанг билан ҳамхоналикда кундошлик заҳар-заққумини ютавериб суянг оқарган, бадбахт қисмат қурбони Шамсиқамарнинг чала туғилган мажруҳ ўғли Додхудога оналик қилиб, роҳат ўрнига азоб кўраётган, не-не орзу-умидлари чилпарчин бўлиб тарбия ва меҳнати зое кетган, савоб деб қилган иши уволга айланиб, адолатсиз замоннинг оғир юки шамшод қоматини камалак қилиб буккан, муҳтарам китобхонларимизга таниш ор-номусли, оққўнгил Холпошша ана шу аёл бўлади.

Холпошша қўлидаги товоқ билан чойнакни дастурхон устига қўйиб, Турсунтошга юзланди:

— Ювинтирган бўлсанг борақол, ичкари кириб ишингни қил. Овқатини ўзим едираман.

Турсунтош ичкарига йўл олди.

— Ҳой, сен қайт!— деб хитоб қилди қизга Додхудо. Турсунтош турган жойида ҳайкал бўлиб қолди.— Ўзинг ичкарига кир!— Додхудо онасига қараб хўмрайди.— Овқатни у едиради. Минбаъд ўзи едирсин! Тайёр дастёр турганда, ўзингни уринтирма. Қани, ўтир!— деди қизга ёнидан жой кўрсатиб Додхудо.

— Хайр, билганингни қил. Энди керак бўлмай қолдимми мен сенга?— деб зориллаганча эшикка қараб йўналди кампир.

— Нима, нима деб тўнгилладинг? Эшиттириброқ гапирсангчи бундоқ, сасимай!— деб қичқирди Додхудо. Она сўз қайтармай ичкари кириб кетди. Орага жимлик чўкди.

— Нега туриб қолдинг, ўтир!— дея таклиф қилди хиёл мулойимлашиб Додхудо. Турсунтош ўтиратуриб узун кўйлагининг этаги билан оёғини беркитди.

— Овқатингизни берайми?— дея тортиниб сўради у.

— Овқатни қўйиб тур, менга яқинроқ ўтир. Сенга ўрганиб қолдим. Бир нафас кўрмасам дард-дунём қоронғи. Сени кўрсам, кўнглим яйраб кетади. Қўлинг қўлимга текканда, сезасанми, аялақандай бўлиб кетаман, тавба...

Турсунтош безовта бўлиб:

— Овқатингиз совиб қолди-ку,— деб товоққа иштилди.

— «Овқатингни қўйиб тур», дедим-ку! Қалай, гапимни уқдингми? Арвоҳлар хоҳиши нималигини энди билиб, тушуниб олгандирсан?

Қиз нима деярини билмай кўзлари жавдирадди, товоқдаги овқатдан қошиққа олиб Додхудонинг оғзига тутди.

— Қошиқни қўй, гапимга жавоб бер! Арвоҳларга нима жавоб қиламиз?

Қиз ноаниқ бош чайқади.

— Нега бош тебратасан, нима деганинг у? Шукур, тил-забонинг бор, бўладиган ишнинг бўлгани яхши. Тўғрими, йўқми? Бари бир бўлади. «Нима бўлади?» деб сўрамайсан ҳам-а? Бахт қушини учирма.

Қиз ўзини орқага ташлаб, тескари ўтириб олди.

— Бу нима қилиқ? Қочиб қаёққа бормоқчисан? Қел, келажоқ. Еб қўймайман-ку сени. Яқинроқ ўтир!— дерди Додхудо ҳирс тўла кўзлари йилтираб.

Қиз хиёл силжиб четга сурилди. Кўзи аланг-жаланг, ваҳи-мада... Ўрнидан туриб кетгуси бор, аммо журъати етмайди шекилли, саросимада жонсарақ...

— Тузук ўтир! Берироқ, менга яқинроқ! Мени қийнаб қўйдинг-ку! Ҳаҳ, ноинсоф! Ҳой, сенга айтаяпман, менга қара, дейман!

Қиз кўзини ердан олиб Додхудога ғамгин нигоҳ ташлади.

— Очилиброқ ўтир. Гап бундоқ: Холпошша момонг ҳеч нарса дедими сенга?.. Уялма, айтавер, тушимни эшитдинг. Отанг билан онанг «Қизимизни сизга, сизни худога топширдик», дедими, деди! Ота рози — худо рози. Отангнинг гапини икки қилма. Тўти момо сўзини ҳам ўз қулоғинг билан эшитгандинг. Нима деган эди, эсингдами? Қани, айт-чи? «Турсунтошнинг бахтига тагин ҳам сиз бор экансиз,— деган эди у.— Кўҳлик, кўзга яқин қиз. Амирнинг қўшмачилари қишлоқма-қишлоқ санқиб юрибди. Хабар топса, қиз бечора учот бўлиб кетади», демаганмиди? Деган эди. Амирга фақат бир кеча учун кераксан. Бир кеча «меҳмон» қилади, холос. Тонг отганда ўзингни «чил духтарон»да кўрасан. Ҳа, момонгнинг сўзлари ҳали-ҳали қулоғимда. Мен сени зўрламайман, ўйлаб кўр. «Йўқ», десанг бугуноқ амирнинг қўшмачиларига бериб юбораман.

Турсунтош кўз ёшларини енгил билан артиб, журъатсиз тарзда ялина бошлади:

— Майли, чўрингиз бўлай, ўла-ўлгунча хизматингизда бўлай... Мен сизга фақат чўри... Бошқа ҳеч ким...— дея бўзлаб йнглаб турганда ичкари хонадан «Тинчликми?» деб Холпошша момо чиқиб қолди. Айни фурсатда ташқари эшикдан бировнинг «Ким бор, биз келдик», деган овози эшитилди.

— Овозингни ўчир!— деб ўшқирди Додхудо,— уйга киринглар! Тезроқ йиғиштириб ол буларни, жўна!

— Бас қил йиғингни!— деди момо қизнинг елкасига енгил туртиб.

Улар дастурхонни йиғиштириб, ичкарига йўл олдилар...

Шу тақлид Ҳотамнинг кунлари ўтаверди. Дарбадарлик, айрилиқ дард-алам уни кемирса-да, ғам-ғуссани ичига солиб юришдан ўзга иложи йўқ эди.

Бу даргоҳда Ҳотамнинг кўнглига юпанч бўладиган ягона гавҳари шамчироқ бор эди. Ҳотамбек дастлаб келган кунни кўрган қизга кўзи тушиб қолганда, бутун ғам-ғуссани унутиб юборар, кўм-кўк ва беғубор осмонни қучиб олгиси келар эди. Бироқ у қиз бир кўриниш берардию дарҳол ўзини панага оларди. Ҳотамбек ширин туш кўраётганда уйғониб кетгандек ҳолга тушиб қоларди.

Мана, яна жума етиб келди. Додхудони яна масжидга опичлаб олиб бориб, олиб келиш керак.

Ҳотам Додхудонинг уйига йўл оларкан, бир воқеа эсига тушиб кетди. Болалик чоғларида, сағирлик кезларида, ўзига тўқ бир одам уни асранди қилиб олган эди. Уларнинг яккаю ёлғиз Хумор исмли қизлари бўларди. У ниҳоятда тантиқ бўлиб, ҳадеб Ҳотамга ўзини опичлатиб юрарди. Ҳотам уни опичлашдан ҳеч ҳам зерикмасди. Қушдай енгил бу маъсум қизчани опичлаб юриш унга роҳат бағишларди. Ушанда у олти ёшларда эди. Эртадан-кечгача Хумор билан ўйнаб, етимлигини бутунлай унутиб юборарди... Мана, энди зил-замбил Додхудони опичлаб юрибди... Қиёфаси одам бўлгани билан қўл-оёғида жон йўқ. Ўзича эркин ўтириб, туролмаса... Баайни туз тўла қопчиқ...

Ҳотам йўлда бора туриб шуларни ўйларди. У Додхудонинг ҳовлисига кириб бориб, у ерда Ҳожи сартарошни учратди. У Додхудонинг сочини олиб, соқол-мўйловларини қайчилаб, устара, қайроқ ва бошқа асбобларини лунгига ўраётган экан. Ҳотам эшикни уриб, салом бериб кириб борди.

Додхудо одатдагича тўшагида қат-қат ёстиқларга елка бериб ярим ўтирган ҳолатда осмонга қараб ётар эди.

— Қим у, Ҳотамбекми? Ваалайкум ассалом, кел, келақол, тойлоғим, — дея Ҳотамни хушҳол кутиб олди.

— Бардаммисиз, амаки? — деб тортинчоқлик билан сўрашди Ҳотам.

— Алҳамдулилло, алҳамдулилло, қаёқларда юрибсан, кел, ўғлим.

— Амакингни табрик қил. Бармоқлари хийла қимирлаб, жон кириб қолди. Кўриш, қўлларини ол! — деди кўнглихушлик билан Ҳожи сартарош.

Ҳотам Додхудонинг ёнига чўкка тушиб, унинг шоя қўлини

ушлаб кўришди-да, «Илоҳим соғайиб кетинг!» деб фотиҳа қилди. Бу манзарани хушҳол кузатиб турган Ҳожи:

— Ҳотам, ўғлим, қўлларини кўкракларига олиб қўй! Бармоқларини қимирлатсинлар, сен томоша қил!— деди.

Ҳотам Ҳожи айтгандек қилди. Додхудо бўлса, бармоқларини хиёл қимирлатиб иржайди.

— Хурсандман, амаким ҳафта бурун бошқача эдилар, ўзгариш катта. Худо ҳоҳласа, яқин кунларда чап қўлингиздан ҳам ош ошаймиз,— деб мажруҳ кўнглини кўтарган бўлди Ҳотам.

— Иншоолло!— деди Ҳожи ва қўшимча қилди.— Чой қуйиб бериш, ош ошатиш ҳам гапми, насиб бўлса, яқин-орада ўз оёқлари билан масжидга юриб боришларини ҳам кўрармиз, худо хоҳласа.

— Илоҳи омин,— деди Додхудо, бармоқларини қимирлатиб. Ҳожи билан Ҳотам «Оллоҳу акбар!» дея бу эзгу ниятга хайрихоҳлик билдиришди.

— Ҳотамбек, ўғлим! Вақт кетяпти, шошила қол. То етиб боргунимизча намоз вақти ҳам бўлиб қолади.

— Ҳозир жўнаймиз,— деди Ҳотам мажруҳга яқинлашиб.

— Ҳар қалай, жамоат жам бўлишдан бурунроқ етиб борганларингиз маъқул. Чунки масжидга етгунларингча анча уриниб қоладилар. Намози жума бошлангунча бир оз бўлса-да, ором олмоқлари керак.

— Хўп бўлади, бобожон,— деди ўнг қўлини кўксига қўйиб Ҳотам. У сандиқ устига тахлаб қўйилган банорас тўнни олиб Додхудонинг елкасига солди, унинг жонсиз чап қўлини тўн енгига суқиб кийгизди. Сўнг маҳсини ҳам кийгизиб, қалпоққа ўраб қўйилган дасторини бошига қўндирди. Ҳожининг ёрдамида сербар узун белбоғни унинг белидан икки-уч айлантриб, икки учини ўз елкасидан ошириб, белига маҳкам қилиб боғлади, мажруҳ эса ўнг қўли билан Ҳотамнинг елкасидан ушлади. Йигит икки қўллаб мажруҳнинг қоқсуяк соғларидан маҳкам ушлаб, чўкка тушди-да, «Ё пирим!» дея юк ортилган туя сингари зўр билан оёққа турди.

Ҳотам шу тариқа мажруҳни опичлаб ҳовлига чиқди. Ҳовлидан шу алфозда ўтаркан, кўзи яна ўша қизга тушди. Бутун вужуди титраб аллақандай бўлиб кетди. Бирдан йигитлик ори кўзгалди. Гуё қиз унга: «Ўл-э, эшакмисан ё йигит?» дегандек туюлди. Шу тобда елкасига ортиб олган юки ҳам ниҳоятда зилу замбилдек туюлиб кетди, бироқ ноилож эди...

Ҳаво илиқ. Осмон мусаффо. Қиш қорлари аллақачонлар эриб, ҳамма ёқда илк баҳор қулф уриб яшнамоқда. Нурога баҳори сўлим ва кўркем. Ўт-ўлан билан бир вақтда сал ўтмай чучмома, сўнг долақизгалдоқ дала ва тоғ ёнбағирларини зум-

рабранг тўшак ва лоларанг алвонга ўраб оларди. Ҳотам мажруҳни опичлаб бораркан, йўлда учраган кишилар шунчаки кўз қирини ташлаб, салом бериб ўтишарди. Ҳотам баайни йўрга отдек йўртиб, текис йўлдан борар, чақир-чуқур, ҳали лойи селгиммаган ерлардан эҳтиёт бўлиб ўтар, текис йўлга чиқиб олиб яна равон юриб кетарди. У Алвастикўприкни ёнлаб ўтаркан, эшаги лойга ботиб қолган Жабборқул лайлак кўзига кўриниб кетди. Ҳозирги ўз аҳволини Жабборқул лайлак эшагига қиёс қилиб, хўрлиги келди...

«Ҳожи бобода гап кўп,— деб ўйларди Ҳотам.— Ўзини дарвешликка солиб юрса-да, одамгарчилиги зўр. Камгап, ўзи тўғрисида ундан сўз олиб бўлсан! Кимлигини ҳалигача ҳеч кимга айтмаган, чамамда, айтмайди ҳам. Ундай десам, менинг ўзим ҳам шундай-ку. Менинг ким эканлигимни ҳалигача бошқалар у ёқда турсин, бир ҳужрада истиқомат қилиб келаётган Ҳожи бобо ҳам билмайди-ку! Вақти келиб балки сир-асроримни айтарман. Билганда нима? Ундан бирон фойда етармиди менга, гишт қолипдан кўчган... Қизиқ, нега Ҳожи бобо бу мажруҳга мени рўпара қилди экан?.. Бундан бирон фойда кўрмоқчимми? Ундай десам таркидунё қилган одам бўлса, гаплари маънолик. Мағзини чаққан киши тушунади. Турган-битгани панд-насиҳат... Эмишки, баландга интилишдан олдин пастдагиларни ўйла! Баланддан йиқилиб беланги бўлгандан кўра, пастроқда юрган афзал эмиш... Маъқул гап, бу гапнинг маъноси чуқур. Додхудо ҳам худди баланддан йиқилиб тушган одамга ўхшаб кетади. У отдан тушса ҳам эгардан тушмайдиغان хилдан экан. Қибру ҳавоси зўр. Бўлмаса, одам боласига номуносиб бу хизматни менга раво кўрармиди?»

Ҳотамнинг елкасидаги юк борган сари оғирлашаётгани билинса-да, дам олишнинг имкони йўқ эди. Мажруҳнинг таъси Ҳотамнинг елкасига канадек ёпишган. Жилгадан ўтаркан оёғи тойиб, чўккалаб қолди. Бир қўли билан ерга суяниб: «Ё, Али!» деб оёққа туриб олди.

— Оёгингга шикаст етдимми, бўтам?

Ҳотам зўр-базўр қадам ташлар экан, «Ташвиш тортманг», деб жавоб қилди-да, яна ўзича: «Тўлигим чиқмаган бўлса яхши эди», деб кўнглидан ўтказди.

— Оқсаяпсан-ку, болам?

Ҳотам чурқ этмай борарди. Бора-бора тўлиғининг зирқирашига чидаёлмай қолди.

— Барака топ, ўғлим, тупроқ олсанг оятин бўлсин,— Додхудо ҳамон уни алқаб келарди.

Ҳотам мийиғида кулиб қўйди: «Тупроқ олсанг, олтин бўлсин эмиш... Бу ҳазилакам дуо эмас».

Додхудо Ҳотам миннатдорчилик билдирар деб ўйлаган эди. У эса «Раҳмат» дейиш ўрнига оғзига толқон тўлдирган одамдек чурқ этмади. «Мен қилган дуога боланинг ақли етмади», деб ўйлади мажруҳ. Сўнг яна синамоқчи бўлиб:

— Мендан қайтмаса, худодан қайтсин, болам,— деб қўйди.

Додхудонинг кетма-кет дуолари Ҳотамнинг кўнглига гулгула солди, тилеғламаликдек туюлиб, ориятига тегди.

«Эшагини топиб олиб пиёда юрмайдиган бу қурумсоқнинг ўзи нимаю дуоси нима бўлсин! «Тупроқдан олтин ундираётганларга юкмаган олтин менга юқармиди?!» десам нима дер экан бу айёр? «Мендан қайтмаса, худодан қайтсин», эмиш, кўз хонаси тупроққа тўлмагунча тўймайдиган хилидан кўринади бу одам. «Кишидан олинг, кишига берманг», десам ёқаманми сизга?»

Ҳотам ортиқ ҳаяжонланганиданми: «Ёқаманми сизга?» деб қичқириб юборганини ўзи ҳам билмай қолди.

— Менга гапирдингми, болам?— Ҳотам елкасига юзини қўйиб жавоб кутди мажруҳ.

— Йўқ, ўзим.

— Оёгинг оғримаптими?.. Оғирлик қилмаяпманми?

— Амаки! Бир латифа эсимга тушиб кетди, айтайми?

— Айт, ўғлим, айт.

— Эшак миниб кетаётган Афандига сизга ўхшаган бир одам: «Афанди, эшакка ўзингиз миниб хуржунингизни елкангизга осиб олганингиз бачи маъни?»— деб савол берган экан, шунда Афанди нима деб жавоб қилиб денг?

— Нима деб жавоб қилибди?— дея қизиқиб сўради Додхудо

— «Ақли кўтоҳ махлуқнинг гапни қаранглар, хуржунини елкамга солмай, эшакка ортгудек бўлсам, кўра-била бўғоз ҳайвонга жабр қилган бўлардим-ку!» деб жавоб қилган экан.

Додхудо қотиб-қотиб кулди, кулгидан ўзини зўрға тўхтатиб: — Оббо, Афанди-ей, хуржунини елкасига ортиб эшакка минса, ҳайвон юки енгил бўлармишми?.. Қани-қани, яна борми афандидан? Қизиқ-қизигидан ол-чи. Асло ёмон кунинг бўлма-син, кулгидан бошинг чиқмасин, болам.

— Раҳмат сизга, амаки. Яхши-яхши дуоларингиздан олаверинг сиз ҳам. Бундан ортиқ яхши кунни у дунёдан ҳам тополмасам керак.

— Бу дунёда кўрмаганингни у дунёда кўрасан. Хўш, ҳали фойдали гап айтмоқчи эдинг шекилли?— деб иржайди Додхудо.

— Ҳожи сартарошга омонат бериб қўйган эшагингизга... айтаверайми?

— Хўш, ёмон иш қипманми?

— Йўқ, яхши иш қилгансиз. У ҳам сизга ёмонлик қилаётгани йўқ. Эшагингиз ўрнига эшак топиб берди.

— Нима деганинг у?

— Нега кўк ҳангига тўқим ўрнига эгар, нўхта ўрнига юган урдирдингиз?... Шунин билсам бўладими?

— Тавба! Гапларинг пойма-пой, нималар деясан ўзинг?— деб жаҳли чиққандек гапирди Додхудо.

— Одобсизлик қилган бўлсам кечиринг, амаки. Мен сизни ҳар қаерда, йўлдами, тўшакдами, хурсанд бўлишингизни хоҳлайман. Кулдириб кўнглингизни хуш қилсам, дейман.

Додхудо Ҳотамнинг бу марҳаматидан юмшаб, кўнгли равшан тортди. Жаҳли тарқаб, «Балли, ўғлим», деб юборганини ўзи ҳам сезмай қолди. Ҳотам худди қаршисида кўнглига яқин кишиси тургандек ўнг кўзини қисиб, айёрона жилмайиб деди:

— Агар, у ёғини сўрасангиз, амаки, сизни хурсанд қилиш учун мана, кўриб турибсиз, эшак бўлдим, миниб юрибсиз, эгар ёки тўқим урмасангиз ҳам...

— «Эшак бўлиб...» дема! Хунук эшитилар экан кишига.

— Ҳа, тўғри айтдингиз, амаки, эшак бўлмасам ҳам эшакдек бўлиб... Тўғрими?

Додхудо ҳам ҳозиржавоблик кўрсатиб деди:

— Гап билан гапнинг фарқи бор, ўттиз икки нархи бор, ўғлим. Яхши топиб гапирар, ёмон қошиб. Шунга ўхшаб, эшак бўлиб дема, фарзандингиз бўлиб десанг ярамабдими?

— Сизни бир кулдириб хумордан чиқай, деб шундай дедим-да, амаки.

— Баракалла-баракалла, тушуниб турибман, ўғлим. Кўнгилчан, ҳотам йигитсан. Боя ҳам дуо қилгандим. «Олтин олма, олқиш ол», деб машойихлар бекор айтмаганлар-да, бу пурҳикмат дуо.

— Тўғри гап. Бурунгилар айтган бўлса айтгандир. Айтганларига балким амал ҳам қилгандир. Ким билсин, узоқ ўтмишининг гапи экан бу, шундай эмасми, амаки?

— Шундай-шундай, ўғлим.

— Амаки!— деб хитоб қилди Ҳотам.

— Лаббай, ўғлим!

— Машойихларингиз дуосига қўшимча қилиб, қулбаччангиз янгича бир дуо тўқиса майлими?

— Дуо олишдан ҳеч ким юз ўгирган эмас, ўғлим. Қаниқани, эшитаман, айт-чи, сенинг янгича дуонг қандақа экан? Қулоғим сенда.

— Олтин сизга, олқиш бизга. Қалай? Яхши дуоми?

— Яхши. Дуо бўлганда ҳам Ҳотамникига ўхшаган дуо.

— Ҳотамингиз тўқиган дуо сизга маъқул бўпти, хурсандман, амаки. Бундан сўнг ҳам олтин сизга, дуо бизга. Шунга розимисиз, ахир?

— Минг марта розиман, ўғлим. Тани соғлик — туман бойлик. Кўриб турибсан, хастаман. Шунинг учун доим дуо қиламанки, тан-жонинг соғ бўлсин.

— Айтганингиз келсин.

— Сендан яширадиган сирим йўқ, тахтиравон ясатиб, кимхоб тўшак, парқу болишларга ястаниб, қадимги пошшолар сингари тўрт барзангига тахтиравонни елкалатиб намозга боришга қурбим, давлатим етади. Аммо буни ўзимга эп кўрмайман.

— Нега, нега, амаки?

— Негаки, бундай ҳашамат худонинг ердаги сояси амир ул-муслиминга вожиб, менга ўхшаган мажруҳ бандаларга эмас.

— Сиз ҳам худонинг ердаги соясисиз. Кўп ҳам ўзингизни ерга урманг, амаки. Тахтиравон дейсиз, мана, мен қайси тахтиравондан каму сиз қайси амирдан?

— Шунақа дегин... Ҳар қалай, ибодатхонага қийналиб-қийналиб борсам, охиратимга фойдаси тегса, деб сени танладим, ўғлим.

— Охиратингиз обод бўлса ажаб эмас.

— Омин.

— Омин,— деди Ҳотам, сўнг қўшиб қўйди,— охиратда ишингиз битиб, фақир қулбаччангиз Ҳотамни унутмасангиз яхши эди.

— Насиб бўлса, ўзим жаннатга кириб сени қолдириб кетмайман, ўғлим, хотиринг жам бўлаверсин.

— Намозга йиғилганлар дуосини ўз қулоғим билан эшит-япман. Улар сизни дуо қилиб: «Омин!» деганларида масжид гумбурлаб кетади.

— Боракалло! Савоб деб сен билан мен шу ишларни қил-япмиз. Ихлос билан хизмат қилсанг, иншоолло, бу савобга сен ҳам шерик бўласан. Чарчамадингми, ўғлим?

— Дуо қилаверинг, дуо қилсангиз, кучимга куч қўшилаваради. Назаримда, елкамда сиз эмас, бир халта пар,— деб диринг-диринг ўйнади Ҳотам.

— Секин-секин, ўзингни уринтириб қўйма. Хотиринг жам бўлаверсин, ўлгунимча дуо қиламан сени.

— Ўлманг, амакижон. Сиз ўлган билан ер тўярмиди? Бугун жума намозида ҳам дуо қиласизми?

— Албатта.

— Нима деб дуо қилишингизни билсам бўладими?

— Нима деб дуо қилишимни ўзимга қўйиб беравер, ўғлим.

— Қаргамасангиз бўлгани. Қарғишдан қўрқаман, дуо қилаверинг.

— Икки дунёнг обод бўлсин. Менинг тилагим шу!— деб таъкидлади Додхудо.

— Икки дунёнгизнинг бири шу дунёми?

— Ҳа, сен-мен яшаётган бу дунё омонат, ҳақиқий дунё у ёқда — охиратда, болам.

— Ҳали менинг охиратим ҳам ҳозирги дунёдек обод бўлса эди-я?

— Уни худо биледи. Мусулмон бандаси ҳар дамига шукур қилмоғи керак. Биров оч, биров тўқ, ҳамма ҳам бу фоний дунёга омонат. Шариат йўлини маҳкам тут! Динингга маҳкам бўл! Бу дунё лаззатига учмай бечораҳол кун кечирсанг, роҳатини у дунёда кўраверасан, болам.

— Жаннат эшиги Ҳотамбекларга ланг очиқ десангиз-чи, амаки.

— Иншооллоҳ, иншооллоҳ,— деди мажруҳ.

Хуллас, Додхудонинг гап-сўзига қараганда худованди карим бу дунёни чидаганлар учун яратган бўлса керак. Муҳтожлик, ҳақорат, очлик, хор-зорлик, азоб-уқубат, бор-йўғига чидаб шукур қилиб яшаш мусулмон бандаси учун ҳам фарз, ҳам қарз экан. Бойни бой қилиб, камбағални камбағал қилиб яратган ҳам оллонинг ўзи экан. Бу тўғрида ўйлаб бош қотириш шаккоклик — диндан чиқиш бўлар экан. Боши қотган Ҳотам Додхудога яна савол ёғдирди:

— Бу дунёда азоб кўрмай, ўзи меҳнат қилмай, бировларни ишлатиб, ўзи ишламай роҳат кўраётганларнинг охирати нима бўлса экан, амаки? Шунинг ҳам билиб олсам ёмон бўлмас эди, малол келмаса, айтиб беролмайсизми? Бемалол бўлса-да, эз-малик қилиб, сизни чарчатиб қўймадимми?

Додхудо ҳушёр тортди. Ҳотамнинг бу саволи ғоят қалтис эди. Фақат: «Чарчатиб қўймадимми?» деган сўзгина айёр мажруҳга асқатди, у: «Бошим, вой бошим», деб инграй бошлади.

Ҳотам ҳайрат билан қулоқ солди. Яхшироқ англаб олиш учун тўхтаб қулоқ солди.

— Юравер, болам, тўхтама!— дея инқиллади мажруҳ.— Бошим қаттиқ оғрияпти.

— Сабаб?

— Кўп гапирсам, бошимга оғриқ кирадиган бўлиб қолди. Гапни бас қил!

Ҳотам мийиғида кулиб қўйди. «Шунақа, ҳали бу бош эканку, тўғри гап бош тугул тошни ёради. Одам ҳар хил бўларкан. Баъзи одам гўл кўринади-ю, ишига пишиқ бўлади, баъзиси менга ўхшаб тузоққа илинганини билмай, доғда қолиб, ўз ёғига ўзи қоврилиб юраверади. Тавба, гап-сўзи одамга ўхшайди-ю, қилар қилмиши шайтоннинг урғочиси! Ё алҳазар! Ё алҳазар!»

— Бошингизнинг оғриғи қолдими, амаки?— деб юришдан тўхтаб сўради йигит. Додхудо индамади, атай жавоб бермади, жавоб берса, унинг яна гапга солишидан, қалтис саволлар беришидан қўрқиб индамади.

— Мана, масжидга ҳам етиб келдик,— деди оқсоқланиб Ҳотам. У масжид ғовидан эҳтиёт бўлиб ўтмоқчи эди, Додхудонинг шалвираб турган оёғи монелик қилди.

Намозхонлардан бир-иккиси ёрдамга шошилди, буларга Карим тоштарош қўшилиб Додхудонинг оёғини бир-бир кўтариб, ғовдан ичкарига олиб қўйишди. Қоп-қора терга тушиб кетган Ҳотам миннатдорчилик билдириб масжид томон юриб кетди. У зинадан сунага кўтарилаётиб роса қийналди, намозхонлар кўмакка шошилишган эди, «Нари туринглар!... Ўзим! Ўзим!» деб эътироз билдирди. Одамлар ўзларини четга олишди...

АҚА-СИНГИЛЛАР

Баҳор шабадаси ҳаммаёқни муаттар бўйларига ғарқ эди. Жилға бўйларида, пишқириб оқадиган сой рошларида ялпиз-бўданалар кўриниб қолди. Саҳармардонда сутдай кўпирган тошқин булутларни шамоллар бир зум ўтмай тўзитиб юборар эди. Нуротатог чўққиларига чиқиб қараган одам булутларнинг аксини ерда кўраётгандек бўлади...

Бугун янги ой туғадиган кун. Додхудони опичлаб уйига элтиб қўйган Ҳотам дашт ва тоғ нафаси уфуриб турган йўллардан қайтаркан, бағри аллақандай хўрсинишлар билан ёниб келарди. «Нима учун худойим бир бандасига шунча зулм-ситамни раво кўрган экан? Нима учун? Еки бизга ўхшаган шўрпешоналар унга ўтай бандами? Ўзингга аён, бошқалардек мен ҳам мўмин-мусулмон банданг, бир етим ғарибинг бўлсам. Ота-онамдан жудо қилдинг, сағирликни раво кўрддинг, булар етмагандек яна... астағфирулло...»

Ҳотам даралардан оқиб сойга тушаётган сувнинг шовқинини эшитиб, ўй-хаёллари тўзиб кетди. Мана, Жабборқул

лайлак фалокатга учраган даҳшатли ботқоқлик. Мана, чолнинг ярим қопчиқ буғдойи учун қора изгиринда жонини жабборга берган ерлар. Ана, Алвастикўприк...

Чўққилар тепасида уч кунлик ой ёғду сочиб турибди. Унинг кўкиш ёғдусида яқин-йироқлар, қиру адирлар анвойи жилоланади. Қаердандир қуш товуши эшитилади. Пастда сой шовиллайди. Ҳотам шу топда Жабборқул лайлакни қутқарган кечасидагидек сесканмаса ҳам, кўнгли андак хавотирланди. Бугун у Ҳожи бобо ҳузурига бориб жиндаккина дам олмоқчи. Анави бир замбил Додхудонинг гапларига қараганда, «бу дунёси кулфатларда ўтган одамларнинг нариги дунёси ҳузур-ҳаловатда бўлармиш». Тавба, тўрт мучаси соғ, тоғни урса толқон қиладиган, меҳнат деса, ўзини томдан ташлайдиган йиғитлардан худойим нега ўз марҳаматини аяди экан-а? Анави бир замбил гўшт бўлса... астаффирулло, хайр, Ҳожи бобом айтмоқчи: «Инам меғузарад»... Қани, бориб бугун Ҳожи бобом билан бир гаплашиб кўрай-чи, нима деркин?»

Ҳотамбек бирдан кўнгли тўлқинланиб, қичқириб юборди:

— Э, ҳой! Сенинг ҳалигача лоақал отингни ҳам билмайман! Худо ҳаққи, агар бу даргоҳда сенга кўзим тушмаганда, ким билсин, сенга илинжим бўлмаганда, бу мубталони опичлаб юрармидим? Фақат сени бир кўриш учун, фақат... Қани энди, бир учрашсагу дардлашсак... Насиб қилармикан ўша кун менга?..

Ҳожи сартарош ҳам баҳорнинг «сойда ёт, қирда ёт» кунлари бошланганини сезиб, масжиднинг зах ҳужрасидан чиқиб, осмони кенг ҳовлида тунамоқчи бўлиб турганда Ҳотам ҳузурига кириб келди. У салом-аликсиз тўғри Ҳожи бобосининг ёнига бориб ўтирди. Унинг авзойи бўлакчалигини сезган Ҳожи:

— Ассалому алайкум, ўғлим!— деди.

— Ассалому алайкум, бобожон!— деб жавоб қайтарди Ҳотам.

— Ваалайкум ассалом!— деди Ҳожи.— Ҳа, ўғлим, таъбинг бошқачароқ?

— Нега, бобожон? Йўқ...

Шу савол-жавобдан кейин иккови ҳам ўйланиб қолди. Бир оз сукунатдан сўнг Ҳожи гап бошлади:

— Ўғлим, бу дунёи фонийда ҳаммамиз ҳам пуф дегулик гап. Сенинг йигитсўзлигинг менга сир эмас. Билъакс, бир нарсасирдир. Сўрасам, мени отанг каби билиб айтурмисан?

— Сиздан қандай сир сақлашим мумкин, бобожон?

— Бир сирни сақлаб юрибсан. Ҳожи бобонинг гапларига ишонавер...

Ҳотамнинг хаёлига: «Наҳотки Додхудонинг уйидаги қизни айтяпти?» деган фикр келдию қизариб кетди.

— Ростини айтсанг, сўрайман.

— Сизга, бобожон, ҳеч қачон ёлғон гапирганмидим?

— Балли, ўғлим. Мендан хафа эмасмисан?

— Сиз отам, пиру комилимсиз.

— Балли!.. Бўлмаса, сенга бир саволим бор. Нега сен шу кунгача ўз ҳақингда бирор оғиз гапиришни лозим топмайсан?! Аслингни, бошингдан ўтган сир-савдоларни менга гапириб беришни эп кўрмайсан?.. Кеча уйқудан турсам жойи хобингда йўқсан... Ҳовлига чиқиб у ёқ, бу ёқни изладим. Қоранг кўринмади. Худо ҳаққи, хавотирландим..

Ҳотамбек ўзича мулоҳазага бориб: «Наҳотки Ҳожи бобом кўнглимдагини билиб олган бўлса?» деб ташвишланарди. Ҳожи бобо эса гапида давом этарди:

— Баҳор, ўғлим, баҳор. Баҳор яқинлашаверса киши шундай бўлади. Ер, дов-дарахтлар, барча жониворлар уйғонади... Айниқса, сенга ўхшаган ёш-яланг йигит-қизлар... Ҳўт кирди, деҳқон пайтавасига қўрт кирди... Буларнинг бари баҳорнинг аломати, уқдингни, ўғлим? Аммо сен менинг саволимга жавоб бермадинг?

Ҳотам бирдан тўлиқиб кетди, кўзларига ёш келди. Бир Ҳожи бобосига қаради, бир ерга. Ҳожи бобо тағдор саволи билан бу азамат йигитнинг юрак қатида яшириниб ётган сирни билмоқчи. Ҳотам эса бошини ерга эгганча жим ўтирарди. Чол йигитдан кўз узмай уни ўз таъқибига олган эди. Ҳа, ўрни келиб, қачондир, ўз кўргиликларини айтиб кўнглини бўшатмаса...

— Бобожон!— деди тўлқинланиб Ҳотам.— Айтгандим-ку, ота-онам йўқ, сағирман деб!

— Яна-чи, ўғлим, сен мени ҳадеб Девсонаи Машраб ғазалини такрорлашга мажбур қиляпсан! Ўз ўғлим бўлиб қолгансан, сен билан қизиқмасам ким билан қизиқардим, ўғлим? Ке, қани, Девонаи Машрабнинг мапа бу ғазаллари мағзини чақиб кўрайлик-а:

Бу мусофир шаҳрида ҳар дам тошибман-ёнаман,
Ҳар қаён борсам бугун йўлдан адошиб бораман.
На отам бор, на онам бор — ҳеч кишим йўқдур мени,
Ҳар таги деворларга зору саргардонаман.
Не гуноҳ қилдим, худо дунёда мен бўлдум ғариб,
Ҳар қаерда бекасу бечорага ҳамхонаман.
Доғлар қўйди юракка бу фалакни гардиши.
Қисматим андоғ экан, мен жумладан бегонаман.
Бул ёқомни чок этиб фарёду афгон айлабон,
Барчани бағри бутун, мен бенаво садпораман...

— Оҳ, бобожон!— дея Ҳожининг кўксига бош қўйиб юм-юм йиғлайверди Ҳотам...

— Ота-онасиз етим бир сенми бу замонда? Девонаи Машрабдек улуғ шоир ҳам фарёд чекиб ўтди бу дунёдан. Йиғлама! Жигар-бағримни эзиб йиғлама, арслоним!

— Кечиринг мени, бобожон. Сизни ранжитдим. Сўрадингиз, энди айтиб бермасам бўлмас. Билмадим қандай чидар экансиз менинг ҳикоямга?.. Эшитинг,— деди кўз ёшларини артиб Ҳотам.— Мен ота-онамдан икки-уч ёшларимда етим қолганман. Отам ҳам, онам ҳам қора нонга қорни тўймай, илиги қуриб ўлиб кетган эканлар...

— Худо раҳмат қилсин, омин.

— Омин... Сўғин фарзанд кўрмаган, тирноққа зор бўлиб юрган бадавлат қўшнимиз мени асраб олади... Худонинг марҳаматини қаранг, бобожон, неча-неча йиллардан бери тирноққа зор бўлиб юрган эр-хотин қизалоқли бўлиб қолишди. Худо бераман, деса қўшқўллаб бераркан, ураман деса, ҳам қўшқўллаб ураркан-да. Нонёпарнинг отини Хумор деб қўйдилар. Ҳам ўғиллик, ҳам қизлик бўлдик, деб бошлари осмонга етиб юртга ош бердилар...

— Ҳе, Хумор чиройли исм,— деб гап қўшди Ҳожи бобо.

— Чиройли бўлганда ҳам қандоқ денг, бобожон!— Ҳотам бир оз сукут сақлаб, оғир тин олди. Чолнинг назарида Ҳотамнинг нафасидан оппоқ дуд чиқиб кетгандай бўлди.— Йиллар ўтган сари бўйимиз чўзилиб борарди. Биз бир қориндан талашиб тушгандек иноқ ўсиб-улғаярдик. Мен отамнинг ҳам, онамнинг ҳам, Хуморнинг ҳам қўлларини совуқ сувга урдирмай, барча юмушни ўзим бажарар эдим. Қишга ўтин-чўп ҳозирлаш дейсизми, қўй-қўзиларни, мол-қолларни боқиш дейсизми, отхона, молхона, сомонхона ҳамда қатор-қатор уйлар томини кураш дейсизми... хуллас, ҳаммаси менинг зиммамда эди. Ичкари-ташқари ҳовлиларни ҳам ўзим супуриб-сидириб, ёғ тўкилса ялагудек қилиб қўярдим. Боғдаги ишқомларни кўтариш, ер чопиб, ағдариб у-бу нарсалар экиш... Яна тоқларни кўмиш... ўғил бўлиб ўсган бўлсам ҳам, қаролга ўхшаброқ қолган эдим. Буни онамнинг муомаласидан сезардим кўпроқ...

Хуморни болалик чоғлариданоқ елкамга опичлаб ўйнатиб юрар эдим. Эҳ, у даврлар, у чоғлар... Хумор «тутди-минди» ўйинини хуш кўрарди. «Тутди-минди» ўйнаганимда Хумор мени осонгина тутиб олар эди-да (тўғрироғи, ўзим тезда тутқич берардим), елкамга миниб оларди. Сўнгра, «Чу, жонивор», деб хандон уриб куларди. Буни кўриб турган ота-оналаримиз кулгидан ўзларини тўхтатолмасди. Биз балоғат ёшига етгани-

мизда фалокат оёғимиз остидан чиқди-қолди... Нимасини айттай сизга, бобожон!

— Қанақа фалокат?— деди ҳаяжонланиб Ҳожи бобо.

— Биласиз-ку, бобожон, бу замонда қизларнинг ҳусни бошига битган бало бўлади... Хуморнинг қуюқ жигарранг сочлари, қайрилма қошлари илоҳий бир қудрат билан яратилган эди... Йўқ, на отасига, на онасига бирор жойи ўхшарди унинг... Бир бўлакча эди, шўрпешона синглим. Ҳуснига яраша ақл-идрок, ёқимтой қилиқлари ҳам бор эди-да... Эшитяпсизми, бобожон?

— Гапиравер, қулоғим сенда, ўғлим.

Ҳотам чуқур тин олди. Кўзларидан аччиқ алам ёшлари кўксига юмалаб тушди. Мана, теварак-атрофда баҳор. Ушанда ҳам худди шу пайтдагидек баҳор айни кулиб турган чоғлар эди. Шотераклар кучаласини ташлаб барг чиқарган, мажнунтоллар попуқ ёзган. Дов-дарахтлар уйғониб, оппоқ гулга бурканган. Оқ булутлар боғ-роғларга кўчиб тушгандай. Гулзорларда учиб-қўниб басма-басига сайраётган митти қушчалар кишининг қулфи дилини очиб юборарди...

— Юрагингдагини битта қолдирмай гапир, бўтам!— деди Ҳожи бобо хомуш туриб қолган Ҳотамга маънос боқиб.

— Ҳе, нимасини ҳам гапирдим. Бу золим фалакнинг дастидан дод деб юборгим келади, бобожон!

— «Дод!» дейишдан наф бўлса эди! Гапир, зора юрагингдаги ғам-алам камайса!

— Гапираман, бобожон. Биз бечораларга ҳам ёруғ кун бормикан?

— Ойнинг ўн беши қоронғи бўлса, ўн беши ёруғ, ўғлим. Қоронғиликни насиб этган эгам, кундузини ҳам дариг тутмас, Ноумид шайтон. Қани, гапни тўхтатма, ўғлим!

— Хўп, бобожон... Сўғин бир кун қаранг, эшигимиз олдидан тулпорларини кишнатиб амир навкарлари пайдо бўлиб қолди.

— Хўш-хўш...

— Сўроқсиз-несиз ҳовлига бостириб киришди. Аввалига ҳаммамиз ҳайрон бўлдик... Сўғин отам эс-ҳушини йиғиб, чақирилмаган қўноқларни ичкарига таклиф қилди. Ҳар қачон дастурхони ёзиқ меҳмонхонада қуюқ-суоқ билан сийлади. Уларнинг асл муддаоларини кетганларидан кейингина отамнинг гапидан билиб қолдик. Даҳшат! Навкарлар амирнинг совчилари экан. Бу гапни эшитиб Хумор ҳушидан кетди. Онамининг оғзи карракдай очилиб овсар бўлиб қолди. Отам: «Нима бўлса ҳам онаси, оқ сут берган, бир маслаҳатлашай», дебдилар. Навкарлар: «Ул олижаноб амиримизнинг феъллари ҳаммага,

шу жумладан, сизга ҳам маълум. Ё қайнота бўласиз, ёки бошингиз... Яқин-орада яна келамиз», деб қўшимча қилишибди: «Агар қизингизни бирор ёққа ғойиб қилсангиз, сизнинг ҳам, хотинингизнинг ҳам боши жаллод қўлида, деб ўйлайверинглар», дейишибди. «Феъллари билан ер ютса бўлмайдами амирни, худовандо!» деб қарғади онам. Отам эса у ёқ-бу ёққа аланглаб: «Оғзингни юм, деворнинг ҳам қулоғи бор!» деб шивирлади. Мен Хуморнинг юзига сув сепиб, ўзига келтирдим. У ҳадеб: «Ўзимни ўлдираман! Осаман, ўзимга олов кўяман, Оқсувга ташлайман!» дея дод соларди. Отам бўлса, «Оллонинг хоҳлагани бўлади, усиз бандасига тикан ҳам кирмайди, қизим. Эс-хушингни йиғиб ол! Элдан бурун ногора чалма», деб юпатарди...

Уша кунни не вақтгача хаёл суриб ухлаёлмай ярм кечада энди кўзим илинган экан, Хумор мени туртиб уйғотди-да, «Акажон, бу ёққа чиқинг», деб имлади. Бир оз эсанкираб, сўгин ирғиб ўрнимдан турдим. Иккаламиз ташқарига, макка ғарами орқасига ўтдик. Атрофни камалакдек кўкиш ҳалқа ўраган. Тўлин ой хира нур сочиб турарди. «Нима гап, Хумор?» деб хавотирланиб сўрадим. У бўлса гапира олмас, жавоб ўрнига пиқ-пиқ йиғлар эди.

— Ораларингда бирор сир... ҳалигидек, бирор гап бормиди?— деб ўйчан сўради Ҳожи бобо.

— Қанақа сир, бобожон?

— Ишқ-муҳаббат, дегандек...

— Йў-ўқ, бобожон... Хумор синглим эди-ку, ахир!.. Аввалига иккаламиз ҳайкал бўлиб қолдик... Сўгин, денг синглимга жон кириб, бўйнимга осилиб олди. «Акажон! Мени бу балодан қутқаринг,— деб зориллай бошлади.— Отамнинг авзойи бежо. Ҳа, чиндан ҳам розилик бериб қўйган. Амир жаллодларидан қўрқиб, мени унга сотмоқчи... Амирга теккандан кўра мени ериналар ютсину, сингилсиз қолинг, акажон. Мунглуғ онам отамга қарши бир сўз айтолмайди. Шу кечаси уларнинг гапларини ўз қулоғим билан эшитдим. Дадам: «Қизингга кўз-қулоқ бўлиб тур. Худо у кунни кўрсатмасин. Бирон кўнгилсиз ҳол юз берадиган бўлса, нақ иккимизнинг бошимиз жаллод кундасида!» деб онам бечоранинг ўтакасини ёраёзди... «Шўргинам қурсин, қиз туққунча, тош турсам яхши эмасмиди? Гулдай қизимиз жувонмарг бўлди!» дейишдан бошқа гап тополмади онам бечора. Йиғлади, шундай йиғладики, уйнимиз мотамсаро бўлиб кетди, акажон. Ота-онамдан умидим узилди. Ёлғиз умидим сиздан. Акам, жон-жигарим, суянган тоғим ёлғиз сизсиз, акажон. Шошилиш керак. Тонг отмасдан қочайлик!» деса бўладими, бобожон? Жон-жаҳоним ўртаб кетди.

Синглим ҳақлигини билиб турибман. Бошим қотиб қолди. Унинг илтижосини жон-дилим билан бажаргим келади-ю, ота-онамнинг ҳаёти қил устида турганини ўйлайман. «Нега нафасингиз ичингизга тушиб кетди?» деб сўради Хумор. Вақт танг эди. Ниҳоят, тилга келган гап шу бўлди: «Синглим, мен сени ёвузлар чангалига ташлаб томошабин бўлиб ўтиролмайман. Ақлингни йиғ! Узингни қўлга ол! Сен-мен ўзимизни ўйлаганимизда ота-она тақдирини ҳам ўйлашимиз керакми, йўқми? Ота-онамиз жаллодга топширилса майлими, синглим?» дейишимни биламан. Хумор қўлини бўйнимдан тортиб олиб, итариб юборди-да, «Ҳали гап шундақа денг?.. Сиз ўйлаган нарсани мен ҳам ўйлаб тўғри қилган эканман. Отам-онамнинг бошлари омон қолсин учун шу қарорга келиб тўғри иш қилган эканман. Сизга ҳам тинчлик керак... Боринг! Йўқолинг! Кўргани кўзим йўқ ҳаммангизни ҳам!» деб йиғлаганча кета бошлади. Йўлини тўсдим... «Хуморжон, синглим, ўзингни қўлга ол! Қандай қарор, нималар деясан ўзингдан-ўзинг?» деб ялинишга тушдим. «Уларга қиз, сизга сингил керак эмас, вассалом. Қочинг, йўлимни тўсманг!— деб яна итариб юборди.— Отамга мол-давлат керак! Ўт кетмайдими мол-давлатига! Тўйдим! Тўйиб кетдим бу дунёсидан! Мана бу ерга, ҳиқилдоғимга келди жоним!» деб қўлини бўғзига қўйди. Кўрқиб кетдим. Шундай ноз-назокатли, мулоғим, дили пахтадек оқ, сулув Хумор бир кечада шундай даҳшатли тусга кириб, чўпдек бўлиб кетганини кўриб ўз кўзимга ишонмасдим. Ростини айтсам, бобожон, ақлимдан озаёздим. Хумор ўт бўлиб ёнарди. У қандай қарорга келган, ҳали мен учун номаълум. Аммо унинг таъна-тазаррулари миямни кемпирарди. Ортиқча бирор сўз айтишдан қўрқардим. Сўрамаганимда ҳам важоҳатидан кўриниб турибди-ку — нияти ёмон. Ростини айтсам, гангиб қолдим. Нима деб жавоб беришимни билмасдим. Назаримда Хуморнинг ҳаёти қил устида тургандек. Ҳадемай тонг отади... Яна қандай тонг денг?.. Зулм-зулмат, зўравонлар тонги... Бунини юрагим сезиб турибди. Амир оғиз солган иш битмай қолмайди. Юз хил ўй-хаёлга бориб, бирдан: «Хумор, қўлингни бер, кетдик!» дейишимни биламан. «Тўхта, ит эмган!» деган даҳшатли овоз эшитилди. Эвоҳ, бу отамнинг овози эди. У гарам орқасида туриб, ҳамма гапимизни эшитган экан. Отам менга қараб хезланди, қочмасдан тек туравердим. Хуморни қолдириб кетолмасдим-да... Отам мени чарчагунча дўппослади. Онам уйдан дод солиб чиққанда, уни ҳам дўппослади. «Етим қўзи асрасанг, оғзи-бурнинг мой этар, етим бола асрасанг оғзи-бурнинг қон этар. Билиб айтган экан машойхлар. Ҳай, аттанг!» деб кейин отам ўзини ўзи ура бошлади.

Ешим ўн олтига етиб, етимлягимни илк бор ўша кунни билдим. Хўрлигим келиб аччиқ-аччиқ йиғладим...

«Чиқиб кет бу даргоҳдан, падарлаънат! Бу яқин орада қорангини кўрмай сени!» деб туртиб-туртиб олдига солиб ҳайдади отам. Итдан беҳурмат қилиб ҳайдади! Хумор додлаганча зор қақшаб қолаверди, бобожон...

Ҳотам ортиқ сўзлай олмади. Кўзи жиққа ёшга тўлиб, безгак хуруж қилгандек қалтирарди...

— Водариг! Кўнглинг безовта бўлганча бор экан-да, бўтам. Шунча аламни қандай қилиб юракка сиғдириб юрдинг? Хайронман!— деди Ҳожи ҳаяжонланиб.

— Қандай барно, доно, дилкаш эди Хумор, бобожон! Дунёга келиб ҳеч нарса кўрмади... Кейин отаси уни ҳибсга олди. Мен ярим кеча-ярим кечаларда деразасининг тагига келиб, унга бир ёрдам беролмаганимдан дилим вайрон бўлиб, намоз бошланмасданок яна қайтиб кетар эдим... Мунглиг синглим! Худо ҳади қилган ҳусни латофати ўз бошига етди...

— Бошига етди?— Ҳожи ўрнидан туриб кетди.

— Ҳа, ўн гулидан бир гули очилмасдан хазон бўлди, бобожон.

— Е раббим! Бу қандай кўргилик?!— деб аламли фарёд чекди Ҳожи.— Очқроқ гапир! Хумор тирикми ёки?..

Ҳотам жавоб ўрнига, бошини сарак-сарак қилиб, сўзида давом этди:

— Додхудони опичлаб бора туриб, синглим эсимга тушиб кетди... шунда бу дунёсига ўт қўйиб, «Ҳайё ҳу», деб чўлу бепонларга бош олиб кетгим келди...

— Чархинг бузилгур кажрафтор ҳамон тескари айланмоқда,— деди бош чайқаб Ҳожи.

— Хуморларнинг уволи тутмасмикан золим амирни, бобожон?

— Тутади, бўталоғим, тутади... Эртами-кечми, тутади. Қилмиш-қидирмиш, дейдилар. Сиятлингининг тақдири нима бўлди?

— Бу ёғини сўраманг, бобожон... Айтсам тилим, айтмасам дилим куяди... Эсга олган сари бағрим ўртаниб ёнади. Мен уни қутқара олмадим. Гафлатда қолдим, гафлатда! Армон! Синглим армони мана бу ерда!— деб кўксига адам билан муштлади Ҳотам.— Мисоли кўрғошиндек чўкиб ётибди. Отам мени итдек ҳайдагандан сўнг кетганворгандирсан, деб ўйламамг! Сўгин мен синглимни қутқариш пайига тушдим. Беради отам қизини уйга қамаб қўйган эди. Амир навбарларидан иккитаси соқчиллик қиларди. Мен бўлсам кузатиб пайг поёлардим. Афсуски, энди бу оилага бетонаман, рондай даргоҳ қилинганман.

Қулай пайт пойлаб ютқаздим. Амир одамлари тонг чоғи етиб келиб уй эшигини очдилар. Очдилару дорга осилиб ётган Хуморни кўриб, эслари чиқиб кетди.

— Ҳайҳот! Ё алҳазар!— деб қичқириб юборди Ҳожи.

— Дод-фарёд, қиёмат бўлиб кетди. Отам бошини деворга уриб фарёд чекарди. Мен «Жигарим»лаб кириб бордим. Онам ҳушсиз ётарди. Амир навқарлари фожиадан хабар топгач, гўё Хуморнинг ўлимига алоқасиз кишилардек, хайр-маъзурни насия қилиб, ён-верларига қарамай от чоптириб жўнаб қолдилар. Онам рамақижон бўлиб қолган эди. Отам бўлса, ҳовлини гир айланиб: «Амир дастидан дод!.. Гул ғунчаси очилмай хазон бўлди! Хазон бўлган болам! Хуморгинам, жигарбандим! Сен ўлмай отанг ўлсин, болам!» деб дод солар, телба-тесқари ҳаракат қиларди. Мени кўриб, қилмиши эсига тушди шекилли, югуриб келиб кучоқлади-да. «Кўр эканман, ўғлим. Кеч очилди бу кўр бўлгур кўз! Синглингдан, Хуморимдан ажраб қолдим, ўғлим!» деб ўз бошига мушт сола кетди. Онам ҳануз беҳол ётарди. Қўшни аёллар уни ўраб олишган. Мен секин ёнига бориб тиз чўқдим, пешонасидан ўпиб, кўз ёшимни тнёлмадим. Аёллар менга қўшилиб йиғлашдилар. Онам бўлса, менга талпиниб, тамшанди. Мен дарҳол чойнақни олиб жўмрагини тутдим. Ютоққан экан, бир-икки ҳаракат қилиб ёстиққа ўзини ташлади.. Бирон калима ҳам сўз айтолмай шўрлик кечқурун жон берди... Эсимга тушган сари аламини баттар ортади. Ешқари, аёл-эркак, тумонат одам жанозага тўпланди. Қўш тобут қўлдан-қўлга ўтиб борарди. Отам иккимиз тобут олдига тушиб «жигарим»лаб борардик. «Қисмат... Қисматларида бор экан», деган гап-сўзлар ўқтин-ўқтин қулоғимга чалинарди... Агар амир Хумор эркига чанг солмаганда, бу фожа рўй бермаган бўларди. Шунинг учун ҳам «қисмат» деган сўз юрагимга тигдай боғарди. Хумор билан онамининг қотиллари амир эди. Оёғи йўқ ёғоч от Хумор билан онамини тўппа-тўғри қабристонга олиб борди. Қўш қабр тайёр экан. Жой-ростонларига қўйиб тобуткашлар тарқалишди. Мен қўш қабр оралиғига ўтириб олиб, онам билан синглимининг гўрига бош қўйиб йиғладим. У ердан кетгим келмасди. Бошқа борадиган жойим ҳам йўқ эди. Уша куни йиғлай-йиғлай қабрни қучиб ухлаб қолибман. Отам мени роса қидирибди. Кимдир қабристонда қолувди, деб хабар қилган экан, бир вақт «Отанг ўлсин, болам!» деган йиғи овози қулоғимга кирди. Чўчиб уйғонсам, отам... Чўкка тушиб узундан-узоқ тиловат қилди, юзига фотиҳа тортди. Сўғин иккаламиз айтиб-айтиб йиғладик. Мозор жимлиги одамни ютаман дерди... Бутун кечани қандай қилиб ҳувиллаган қабристонда, ўликлар орасида ўтказганимни ўйласам юрагим орқамга тортиб кетади.

Бир вақт қарасам, отам оёғимга йиқилиб йиғлаяпти. Қуни кеча мени шафқатсиз дўппослаб, ит эмгандан ит эмганга солиб, рондан даргоҳ қилган одам йиғлаб, ёш болага ўхшаб ялина бошлади: «Ўғлим Ҳотамжон! Мен осийнинг гуноҳини кечир. Сени ҳеч ёққа юбормайман. Ана, ўзинг униб-ўсган жой, боғ-ҳовли. Бор-йўқ давлатим энди сеники, ота-онамнинг чироғи ўчмасин десанг, шундай қиласан, ўғлим... Мени ўлди, деб ҳисоб қилавер... Тирик мурда отангни ташлаб кетмагин...» деб илтижо қилаверди. Бундай юзига қарасам, бурунги рангидан ранг қолмабди. Бор-йўғи икки кун ичида кўзлари ўпирилган гўрдай бўлиб, юзи сомондай сарғайиб, қоп-қора соқолининг бир чети оплоқ оқариб кетибди. Кўриб қўрқиб кетдим. У аввалги жондилимдан севган отамга сира-сира ўхшамасди. Негадир дарҳол кўзимни олиб қочдим... Этим сесканиб кетди. Худди гўрдан арвоҳ чиқиб мен билан гаплашаётгандай, юрагим орқамга тортиб кетдию ирғиб ўрнимдан турдим. Худди ит қувган гадой сингари қочиб қолдим. Отам шўрлик: «Ҳай, қаёққа, қайт!» деганча қолаверди.

— Водариг!— деб юборди Ҳожи.

Ҳотам Ҳожига юзланди. Юзландию ҳайрати эртиб унга тикилганча сурат бўлиб қолди. Назаримда, унинг ғамгин ҳикоясини эшитиб Ҳожининг юз-кўзига андуҳ-алам тамғаси мангуга босилгандек туюлди. Йигит ўз сир-асрорини ошкор қилганидан ҳатто пушаймон бўлди, узун бир уҳ тортгач:

— Қайтага дард-ҳасратимни сизга айтиб дилингизни сиёҳ қилдим, кечиринг, бобожон,— деди. Гарчи ҳар иккала дарбадарнинг таналари бошқа-бошқа бўлса-да, тенги йўқ бу уқубатдан икки дардкаш қалб бир зайлда зирқирай бошлади...

Ҳожи бобо Хуморнинг аянчли қисматида қаттиқ алам чекди. Ўсиқ қошлари остидаги кўзларини юмганча чуқур хаёлга чўмиб жимиб қолди, сўнг кўзини беҳол очиб, Ҳотамга юзланди-да:

— Бўталоғим, айт-чи, отанг ёшлигингда ўлган экан, унинг кимлигини билсанг керак?— деб сўради.

Ҳотам пиқ-пиқ йиғларди. Тили калимага келмас, юраги ўртаниб, тўлиб кетган эди.

— Асл отамними, бобожон?.. Айтдим-ку, эшитганман. Отамдан гўдаклигимда етим қолганман... Сўгин эсимни таниганимда... қариялардан эшитганман, отам амирга қарши қўзғолон кўтарганлар орасида гуноҳкор топилган. Амир отамни қўзғолончиларга қўшиб Бухоро Регистонида қатл қилган...

— Отангнинг оти нима, эслайсанми?— дея ҳаяжонини бо солмай сўради Ҳожи.

— Нега билмай, отамнинг оти Шойзоқ экан...

— Ё раббим! Нималар деяпсан, бўталогим?.. Раҳматли Шойзоқ ҳали сенинг отангмиди?

Ҳожи безгак хуруж қилгандек қалтиради, ҳайратдан кўзлари чақчайиб кетди. Унинг кўз олдида Бухоро, Регистон, жаллод кундасига боши қўйилган маҳкум қиёфаси, ярақлаган ойболта кўриниб кетди...

Ҳожи худди Ҳотамдек йигитлик пайтларда ризқ-рўз ташвишида Бухоро бозорида эрталабдан-кечгача тентирар, бировнинг бир қоп-ярим қоп юкини орқалаб чойчақа ундириб юарди. Шундай қушларнинг бирида Регистон томонда ноғораларнинг бўғиқ садолари, карнайларнинг этни жунжиктирувчи ғат-ғати эшитилиб қолди. Бозор бўйлаб отлиқ жарчилар елиб-югуришиб:

Эшитмадим деманглар,
Эшитганлар қолманглар!
Амир жони омонда,
Шу жума Регистонда,
Давлатпаноҳ жонига,
Жонию боргоҳига
Ғузорда қасд қилганлар,
Имони паст бўлганлар
Бугун қатл этилур,
Абад узлатга кетур.
Кимни шайтон оздирар,
Ўзига гўр қаздирар,—

дея раста кезиб қичқиришди.

Оломон бозор-ўчарини йиғиштирар-йиғиштирмай: «Амир ғазабига дучор бўлган ким экан?» деб Регистон томонга оқа бошлади. Кўп қатори Ҳожи ҳам ўша ёққа югурди. Ялтираган ойболталарини ушлаб, ҳукмга мунтазир жаллодлар тизилиб туришарди. Улимга ҳукм қилинган қўзғолончилар орасида худди Ҳотамга ўхшаш навқирон йигитнинг сиймосини Ҳожи ҳозир бирдан аниқ-равшан эслаб:

— Уша сенинг отанг Шойзоқ экан-да... Ҳайҳот!..— дея бошини чангаллаб қолди.

Минг саккиз юз етмиш биринчи йили Ғузорда оч қолган халқ амирга қарши қўзғолон кўтарди. Сон-саноқсиз деҳқонлар, чорвадорлар Ғузор бозорини ўраб олишди. Уларга Қарши, Шаҳрисабздан ҳам одамлар келиб қўшилди... Камбағал, мард Шойзоқ бир гуруҳ қўзғолончиларни бошлаб бек қароргоҳига юриш қилди... Қўзғолон шафқатсиз суратда бостирилди. Амир итоатсиз исёнчилардан нақадар қаттиқ ўч олганига Ҳожи гувоҳ бўлган эди. У ҳозир ўша даҳшатли воқеаларни яна эслади..

Одатда қатл олдидан маҳкумга: «Тила тилагингни» дейлар эди. Шойзоққа эса, «Қалима қайтар», деб хитоб қилишди.

Шунда Шойзоқ: «Амирнинг ҳам калласи бизларникидек кесиладиган пайт келиб қолар, омин, оллоҳу акбар!» деб қичқирганда оломон унга қўшилиб: «Оллоҳу акбар!» деб гуриллагани ҳали-ҳали Ҳожининг қулоғида.

— Қўй, ўксима, жигарим!— деди Ҳожи титраб. — Сен менинг қанотимсан, ҳаётимсан, ўксима, бўтам! Бу қасосли дунё. Ноҳақ тўкилган қон тутмасдан қўймас. Ал қасос ул-минал ҳақ!

СЕВГИ ҚАҲРИ

Имом Ҳасан, Имом Ҳусан масжидининг устунлари, мрамар пештоқлари ботаётган қуёшнинг гардишидан анвойи рангда жилоланмоқда. Юксак Нурота тоғларининг устидан осойишталик билан сузиб ўтаётган булутлар кулранг тус олган. Шабада эсиб турибди. Баҳор шабадаси аллақаерлардан ёмғир исини олиб келмоқда...

Ҳотамнинг фожиали қисмати Ҳожи бобони эсдан оғдираёзди, беихтиёр «Водариг!» деб юборди. Ўсиқ сочларини бормоқлари билан тараркан, бутун саргузаштлари кўз ўнгидан бир-бир ўтаверди. Етимлик изтироблари, кўрган-кечирганлари, баайни соя сингари илашиб олган шўришу гавғолар Ҳотамнинг тақдирига ўхшаб кетарди. Ҳожи ўз ёшлиғи, ўтмиши, ҳозир кечириб турган аянчли кунларни эслаб хўрсиниб қўйди. У ғам-ғусса тўлиб-тошган аламли ҳаёти ҳақида шу кунгача бирон кишига оғиз очиб ёрилмаган, аламқаш, дардманд дўст, жонкуяр ҳамдам тополмаган эди. Чеккан изтироблари қалбининг таг-тубида қўрғошин сингари чўкиб ётарди. Ҳотамнинг бошидан ўтган аламли, оғир кулфатлардан юрак-бағри эзилиб, дилида чўкиб ётган дард-ҳасратлари чайқалиб кетгандек бўлди.

Кеч куз эди. Мева-чевалар ғарқ пишган маҳал. Қирчиллама бир йигит тирикчилик домьда Бухоронинг Чоғсу бозори томон бормоқда. Жулдур жомакор тўни (бу тўн унинг ҳам уйлиги, ҳам тўйлиги эди) устидан икки қулоч арқон боғлаб олган. Унинг нонтопари ҳам, бойлиги ҳам шу икки қулоч арқон эди. Йигит эрта тонгдан шони ғарибонгача Бухоро бозорида изғийди, иш қидиради... Бордию бахти кулиб, бирон кишига дастёрлик зарур бўлиб қолса, унинг бахтиёр оми шу. Яқим қоп, бир қоп юкними, ўтин-чўпними орқалаб югура кетарди. Юкни жойига етказиб, чақасини олғач, бир оз кўнгли тинчирди. Езин-қишин Ҳожининг касб-кори шу эди.

Бухоронинг бозори ҳар вақт бозорчилар билан гавжум. Эгри-бугри тор кўчалардан одамлар чумоли сингари ўрмалаша-

ди. Ҳовли-жойлар тигизлиги, кўча-майдонлар, савдо расталари торлиги, сув таъқислигидан шаҳар ҳавоси губорли, бўғиқ, одамларнинг раиғи заъфаронлиги шундан бўлса керак... Қимирлаган жонки бор, барчаси ўз ташвиши билан овора. Сотувчилар бақириб-чақириб харидор чорлашади:

Манинг отим Қоравой,
Келиб қоляг, Жўравой.
Билгом эмас сотганим,
Ғирччаси мой, ғирчча мой!

Бедафуруш бедасини, қовунфуруш қовунини мақтар, мешкоб беминнат сувнини, поякичи тамакисини, исирикчи исиригини буруқсатиб, «Ҳазор исм баъд», деб одамларни ёмон кўздан асраган бўлиб юпун-ялангоёқ югуриб-еларди. Шаҳарда нима кўп— тиланчи, гадой, нақшбанд дарвешлар кўп.

Ё олло дўст, ё олло,
Ҳақ дўст, ё олло,
Баҳоваддин авляё,
Ҳақ дўст, ё олло.

Саддақа радди бало,
Баҳовли расули худо...—

дея қулоқларни қоматга келтиришарди.

Қора, чўтир бир одам қўлидаги матосини мақтаб ўтган-кетганлар йўлини тўсиб эланарди:

— Нима берсангиз майли, пулингиз ўзингиз билан бирга кетади... Арзонини қидирманг, ака, арзон беиллат эмас, қиммат беҳикмат эмас, ўзингиздан қолар гап йўқ... Буюрсин. Тепкилаб-тепкилаб кийинг. Худо ҳаққи, бир оз пулга зарур бўлиб қолдим. Бу мато сотиладиган мол эмас, бисот қилиб қўйсангиз арзигудек,— деб жаврарди.

Эски-туски бозори... Бу расталарда нималар йўқ дейсиз? Уч-тўрт бор ямоқ тушган тоштоводдан тортиб, қайта чармланган маҳси-кавуш, паранжи-чачвон дейсизми, аёллар мурсаги, жун, докарўмол дейсизми, куя теккан телпақдан тортиб, мисқоли, пешавор саллагача, теша, болта, ўроқ, капгир, кетмондан тортиб, белкураккача шу ердан топса бўларди.

Гилам-кигиз бозорида олувчидан кўра сотувчи кўп. Икки орада иш битирувчи — оғзи чарчамас даллол гилам эгасининг ўнг қўлини маҳкам ушлаб зўр бериб силтамоқда. «Дод, баҳоси шу, бор барака топ, деб юборинг!» деб жаврайди. Мол эгаси овоз чиқармасдан «Йўқ», маъносида бош чайқаб, ҳадеганда юмшагиси келмайди. «Келинг, бир танга қаерда қолмайди,

бўпти, яна бир танга қўшдим. Олса харидорники, олмаса даллолники», дейди даллол. «Боринг, эй, барака топсин», деб юборади гилам эгаси.

Каппон бозорида ҳам одам минди-минди. Буғдой, арпа, жўхори, кунжут, зигир, нўхот, қўноқни тариқдан тортиб мош-ловиягача, девзира-лунда гуручдан тортиб баҳори, тиромайи буғдой, арпагача қопларда тиралиб ётибди. Ун аллофларнинг қўли-қўлига тегмай тарози тортар, бировга чорак, бировга бир пуд ун тортиб, пул санаб чўнтакка уриш билан овора.

Қаердандир маддоҳ овози эшитилади. Амир хонадони, аркони давлатни ғазалга солиб мақтамоқда. Шаҳарнинг тор жинкўчаларида одамлар чумоли сингари уймалашади, аравакашлар «Пўшт-пўшти», чанг, тўзон, бўғиқ ҳаво қуёш тафтида жиққа терга ботган одамларни лоҳас қиларди.

Ҳожи шу кун эрта наҳор мардикор бозорига бориб ёлловчи пойлади. Мардикор кўп, мардикор сўровчидан дом-дарак йўқ. Ҳожи кун найза бўйи кўтарилгунга қадар кўчада кўринган ҳар бир йўловчига умид кўзини тикиб ўтирди. Ниҳоят, бу кунги мардикорлик юмушидан умиди узилиб, бозор оралаб кетди. Қорни оч эди. Бозордан ҳам айтарли иш топилмади. Ҳожига ўхшаб белига арқон чулғаб, аравача судраб юрган ҳаммолдастёрлар оз эмас эди.

Кун ботиб, тун қора либосга ўрала бошлади. Уфқда мўралаб кўринган Зухро юлдузи борган сари чарақлаб зиё соча бошлади. Осмон кўм-кўк. Беғубор...

Ҳожи расталардан ҳолсиз бир ҳолатда ўтиб бора туриб:

— Дод, ёрдам беринг, мусулмонлар!— деган жонҳолатдаги овозни эшитди. Ҳожи ёрдамга шошилиб ўша томонга югурди. Юз-кўзини ўраб олган икки киши бир йўловчини ечинтирмақда эди. Ҳожининг «Ҳой, номардлар!» деган дағдағасини эшитиб безорилар бир зумда кўздан ғойиб бўлдилар. Ҳожи йўловчини оёққа тургазиб, тўнини қоқди, кийгизиб аҳвол сўради.

Ўрта яшар бу йўловчи Ҳожининг елкасига қоқиб:

— Умрингдан барака топ, ўғлим, Шер йигит экансан. Сен бўлмаганингда бор-будимдан айрилиб, балким... Оллога шукур, сени менга худо етказди. Билсам бўладими, қайси худо ярлақаннинг фарзандисан?— деди.

— Фақирман, мусофирман, тақсир. Ота-онам қазо қилган.

— Жойлари жаннатдан бўлмай. Бу юртда кимни қора тортиб юрибсан? Қариндош, ёр-биродарларинг борми?..

— Яратгандан бўлак ҳеч кимим йўқ. Истиқомат ерим Лабиҳовуз чойхонасида.

— Лабиҳовуз ҳам нотинч, безорилардан холи эмас,— деб қўйди йўловчи.

— Начора, тақсир... Безорилар нимами ҳам оларди...

Кўринишидан мулласифат, соқол-мўйлови ҳафсала билан кузалган бу одам йигитни ёқтириб қолди чамаси, ёки яхшиликка яхшилик билан жавоб қилишни ўйлабми, ҳар қалай, «Мусофир экан, бир коса гўжани аямасам, филдай кучи бор, шундай одам керак эди, мол-ҳолимга қараб, сув-пув ташиб юрар. Олдимиз қиш. Утин-чўп ҳам ҳозирлаш керак, кунда қазиб, ёғоч арралаш даркор. Буни менга худо етказди. Фурсат ғанимат, қўлдан чиқармаслик керак. Мўмин-қобилгина йигитга ўхшайди»,— деб кўнглидан ўтказди.

Улар жимгина юриб Регистон майдонидан ҳам ўтдилар. Лабиҳовузга яқинлашганларида Ҳожи қопчигини ерга қўйиб:

— Отахон, менинг йўлим бу тарафга... Ёки уйингизгача кузатиб қўяйми? — деб сўради.

— Балли, ўғлим. Олиб бориб қўйсанг умр бўйи дуо қилар эдим...

Икковлон яна йўлга тушдилар. Уйга етгунларича «отaxon»нинг фикри қатъийлашди. Қўш тавақали дарвозаси олдида соқолини тутамлаб бир оз турди-да:

— Уғлим! Отингни ҳам билмайман... Хўш, сенга бир маслаҳатли гап бор. Хўп десанг, чойхонада ётиб юргандан кўра бизникида тура қолмайсанми?.. Ул-булга қарашиб дегандек, ёрдамлашиб юрардинг?.. — деди.

Кутилмаган бу гап Ҳожини каловлатиб қўйди. Тўғриси, дили равшан тортиб кетгандай бўлди. Тезроқ жавоб қила қолмаса, гўё отaxon айниб қоладигандай, тутилиброқ жавоб қайтарди:

— Сиз лозим кўрсангиз... қутлуғ хонангизга. Сизга фойдам тегса... нур устига нур.

— Боракалло! — деди чўзиб уй эгаси, — қани, бу ёққа!

Ҳожи даҳлиз ёнидаги торгина ҳужрага кирди. Ҳаял ўтмай хўжайин битта эски кўрпача билан лўла болиш кўтариб чиқди-да:

— Қорин қалай? — деб сўради. Жавоб кутиб ўтирмай яна ўзи жавоб қилди: — Сўраб бергунча уриб бер, деганлар... мен сени тўйхонадан бошлаб келмадим-ку, ахир, — деб кула-қула ичкарига йўл олди. Кўп ўтмай яна сўзлаб чиқди... — Нон-насиба, ўғлим. Паловга қарздормиз. Бу дафъа суюқ ошни палов ўрнида кўрасан. Овқатлан. Мана, ҳужранг, ётоқхонанг шу жой, сал холироқ бўлгани маъқул, халажой ҳув нарида, кўрпачани тўшаб яхши қилдинг, бемалол ётиб дамнингни ол, худо хоҳласа,

эртага бафуржа гаплашамиз. Хайр, яхши тушлар кўриб ёт,— деди-да, чиқиб кетди...

Тўсатдан кўрсатилган бу илтифотдан Ҳожи гангиб қолди... Хаёл суриб боши осмонга етгандек бўлди. Ҳар қалай, бу дунё яхшилардан холи эмас, бири кофир бўлса, бири мусулмон, деганларича бор. Чойхонадаги ҳаёт қаёқдаю бу қаёқда! Ҳаммасидан бугунгиси қизиқ бўлди-ку. Чопоним тунда ёпинчиқ, кунда мирзо юришим учун зарур бўлса, кечаси ўралиб ётишимга ярайди. Яраганда қандай? Устимга ёпсам оёғимга етмайди. Ноилож оёқларимни йиғиб кулала тушиб ётардим... Бу ҳужрада шоҳона кун кечирсам бўлади, деб хурсандчилигини юрагига сигдиролмасди Ҳожи. У овқатланиб бўлгач, кўрпачага ўралиб ётар экан: «Бу иноят кимдан бўлди? Отахонданми ёки оллодан?— деб ўзига-ўзи савол берди...— Йўлтўсарлар сабабчи бўлиб отахон мендан яхшилик кўрди. Яхшиликка яхшилик ҳар кишининг ишидир, ёмонликка яхшилик эр кишининг ишидир. Бу киши яхшиликка яхшилик қайтарди. Раҳмат шу одамга. Мен ҳам энди қўлимдан келган яхшиликни аямаганим бўлсин!» дея қандай уйқуга кетганини билмай қолди.

Эрта тонг хўжасининг чўзиқ-чўзиқ йўталидан Ҳожи кўзини очди ва ўрнидан ирғиб туриб, салом берди.

— Олдин юз-кўзингни юв, кейин салом бериб сўраш, — деди хўжайин.

Ҳожи учун бу бир жиҳатдан насиҳат бўлса, бошқа жиҳатдан танбеҳ ҳам эди.

— Кун чиқмай турсанг, руҳинг тоза бўлади, ишинг ўнгидан келади... Оллоҳ жамики жон-жонивор мавжудотларни чорлаб ризқ-рўз улашаётганда, бойўғли деган парранда бормай қолибди. Олло элчиси Жаброилни юбориб, олдириб кепти. «Нега вақтида келмадинг?» деб сўрабди олло. Шунда бойўғли бундай жавоб қилибди: «Эй яратган эгам! Мен дунёнинг ҳисоб-китобини олаётувдим», дебди. «Сенга тушиб қолган қандай ҳисоб-китоб бор экан!» деб гадаблагли худо. «Кечир мен гуноҳкорингни, худойим, дунёда ўлик кўпми, тирик кўпми, эркак кўпми, аёл кўпми, шуни билмоқчи эдим», дебди бойўғли. «Хўш, сўзла-чи, қайси бири кўп экан?» «Менинг ҳисобимга қараганда, ўлик кўп. Нега десанг, кун чиққунча ғафлат босиб ухлайдиганларни ҳам ўлик ҳисоблайман. Чунки сен ризқ улашаётганингда улар қуруқ қолади», деган экан бойўғли. Эшитдингми, ўғлим, ана шунинг учун барвақт турсанг доми ризқдан қуруқ қолмайсан.

Хўжайин Ҳожига яна анчагина панд-насиҳатлар қилди. Сўнгра бажариши лозим бўлган ишларни тайинлаб, ўзи мадрасага кетди. У катта бир мадрасада мударрис экан... Ҳожи кеч-

га қадар у топшириб кетган ишларни бажарди. Ер ағдарди, ток-ишкомларни йиқитиб, ҳосилсиз новдаларини қирқди. Чайир новдалар билан тоқларнинг бутоқ-шоқларини чирмаб боғлади, анор зангларининг тагини очиб, попук илдизчаларни кесди, тагига қуруқ кесак ташлаб кўмди...

Мударрис мадрасадан қайтган заҳотиёқ Ҳожининг ишига зимдан разм солди. Ниҳоятда хурсанд бўлиб: «Балли! Уғлим, еганинг ош бўлсин», деб дуо қилди. Ҳожи ниҳоятда толиққан эди. «Хўжакўрсинга» зўр берган эди-да! Шу сабабдан отахоннинг меҳри ошиб-тошиб, не маҳалгача у билан ҳужрада ҳангама қилиб ўтирди. Сўфи Оллоёр, Аҳмад Яссавий, Машраб, «Минг бир кеча»дан ҳикоятлар айтиб, Ҳожининг димоғини чоғ қилди.

Ой-кунлар ўтиб, Ҳожи бу хонадоннинг ўз кишисига айланиб қолди. Мударриснинг уйда ўтириб қолган, чап кўзига гул тушган, бироқ истараси иссиқ Моҳи деган бир қизи бор эди. Қиз дастлабки вақтларда Ҳожидан юзини пана қилиб чой-нон, тушлик олиб чиқиб юрди. Бора-бора салом-алик, ҳорманг, бор бўлнинг, юз кўришиб салом-алик қилишга айланди. Қиз жилмайиб, кўз сузиб, ҳатто гап отишадиган қилиқ чиқариб қолди...

Бўйдоқ Ҳожига қизнинг қилиқлари мойдек ёқиб, яйраб-яшнаб кетарди. Баъзан кўнгли безовта бўлиб оқ тортиб юборарди. Кўнгли қанча безовта бўлмасин, оқи дуди осмонга етганда ҳам бу бедаво дард эканлигини Ҳожи англади. У ноинсофликдан ўзини тийиб-тергашга ҳаракат қиларди. Уйда дадаси йўқ пайтларни ганимат билиб, қиз Ҳожига тез-тез кўриниш берадиган бўлиб қолган эди. Ғунажин кўз сузгудек бўлса, буқача албатта ипини узади-да. Аммо Ҳожи ипсиз боғланган эди. Шу зайлда қиш ўтиб, яна баҳор келди. Қорлар эриб, ариқлардаги музлар кўчиб, бўтана сувлар қалқиб оқа бошлади. Яна ток очиш мавсуми бошланди. Ҳожи юмушга кўмилиб қолди. У ўтказган ниҳолчаларининг олди чаман-чаман гулға қирган эди. Ҳавода қушлар вижирлаб хониш қилар, қалдирғочлар айвонда чарх уриб уя солар, бўғотларда лолақизгалдоқлар яшил ғунчалар тугиб, қирмиз лабларини қимтигандек навозиш бериб турарди...

Бугун Ҳожи кун бўйи ер чопди. Тушга яқин ҳордиқ чиқариш учун ҳужрасига кириб ётди. Мудроқ босди. Кўзи уйқуда бўлса ҳам хаёли ичкарида эди. Эшик ғирчиллаб очилгандек бўлди. Моҳинисо...

— Ҳа, йигит, чарчадингизми?— деб сўради у рўмолининг бир учини қимтиб.

— Чарчаганда қандай!—деб жавоб қилди йигит.

— Вой, йигит киши ҳам чарчар экан-да, туринг, дадамдан ўрганган эртақларингиздан биронтасини айтиб беринг,—деб илтижо қилди қиз.

Аввалига Ҳожининг юраги дов бермади. Хавотирланиб ўрнидан тураркан:

— Моҳихон!.. Дадангиздан эшитган эртақни такрорлашдан нима фойда?—деб илжайди.

— Йўқ!—деди қатъий бир оҳангда қиз.— Мен дадамдан эшитмаган, ўзингиз эшитган эртақларни айтиб беринг.

— Қайси эртақ экан сиз эшитмай, мен эшитган?

— Вой, муғамбир-эй, ҳеч нарсага тушунмагандек. Бўла қолинг, қулоғим сизда!

— Тушунмаяпман. Тушунган бўлсам оёғингиз тагида тил тортмай ўлай!—деди Ҳожи.

— Вой, мени кўрқитманг... Бирам гапни чувалаштиришга устасизки...

— Ула қолай, қайси чўпчак эди, у сира эсимга келмаяпти-ку!—деб бошини ушлади Ҳожи.

— Айтиб берайми?—деб кўзини сузиб, кокилини ўйнаб сўради қиз.

— Майлингиз,—деб қизга қараб жилмайди йигит.

— Оғзингизга чайнаб солиб қўйсам ёқадими сизга?

— Қошки эди, чайнамай, лиқ этиб ютардим,—деб хандон урди йигит.

— Эҳтиёт бўлинг, томоғингизга тикилиб қолмасин! Насибадан ажралиб қолманг яна,—деди аразлаган бир оҳангда қиз.

— Қани энди, насибам қўшилгани рост бўлса, эй парвардигор,—деб қўлини шифтга кўтарди йигит.

— Ҳа, ялинмас экансиз. Худога ялингунча ўзимга ялининг,—деб кўзига ёш олди қиз.

— Моҳинисо! Кечиринг мени, ялиниб сўрайман, қайси чўпчак эди, озгина учини чиқаринг, айтиб бермасам... қасам ишонасизми?

— Ошиқ-маъшуқлар чўпчаги.... наҳотки шуни билмасангиз,—деб жилмайди қиз. Унинг жон олғучи ханжар киприқларида гул баргига қўнган шабнам сингари биллурдек тиниқ ёш том-чиси қалқиб турарди....

Қиз онасининг эркаси эди. Ҳожи билан қизи ўртасидаги сир-асрордан воқиф бўлса ҳамки, она уни бу йўлдан қайтаролмади. Қиз Ҳожини севиб қолган эди. «Тенг тенги билан, отанг кимсан мадрасаи калонда мударрис бўлса!.. Ўзингни, бизни шарманда қилма!» деб чунон насиҳат қилса ҳам зарра кор қилмади. Қиз қайсарлик қилиб туриб олди.

Она ноилж бу сирни эрига оқизмай-томизмай етказди. Бир

кун тун ярим кечадан оққан маҳалда мударрис ҳужра эшигини очиб, ширин уйқуда ётган Ҳожини уйготди.

— Гапимиз қисқа бўлади, ўғлим — деб сўз бошлади мударрис.— Мен сендан ёмонлик кўрмадим. Берган тузимга розиман. Аммо меҳнатингга яхши ҳақ тўлайман. Мана бу пулни ол. Санаб олсанг яна яхши, чунки ердан толиб олсанг ҳам санаб ол, деган нақл бор. Мен сен билан хайрлашгани чиқдим. Агар мени хурсанд қиламан, десанг, эрта биланга қолмай Бухорои шарифни тарк этасан. Тўрт томонинг қибла. Пешонангни худо очсин...

Ҳожи ҳамёндаги пулни салмоқлаб:

— Узи нима гап тақсир? Қандай гуноҳи азим қилиб қўйдим, билсам бўладими?— деб савол берди.

— Ёпиғлиқ қозон — ёпиғлиқ. Қўл синса, енг ичида, бош ёрилса, дўппи тагида. Сену мен биламан, бир худо билади. Тундингми?

— Қизингиз Моҳинисо ҳам биладими?— Ҳожи бу саволни бераркан, овози бўғилиб қалт-қалт титрарди.

— Қизимнинг номини тилга олма! Хайр, пешонангни худо очсин!— деб ўрнидан турди мударрис ва қўли билан очиқ эшикни кўрсатди.

Ҳожи бир нафас ўйлашиб тургач:

— Отахон! Ҳайдаялпсиз-а?.. Сиздан буни кутмаган эдим. Менга эмас, қизингизга жавр қиялпсиз. Муҳаббат одам тавламайди, унинг олдида шоҳ-гадо баробар. Илтимосим бор, шуни унутмасангиз: севгининг қаҳри қаттиқ бўлади!— деди.

Сўнг жомакорини кийиб, ўша икки қўлоч арқонини яна белига боғлади, қопчиғини тахлаб қўлтиғига қистирди, ҳамённи икки-уч марта осмонга отиб-илиб, сўнг ҳужрага сочиб ташлади. Бўшаган ҳамённи мударрисга узатиб, этак-барини бир силкиб қоқди-да, ланг очиқ турган ҳужра эшигидан ташқари чиқди...

* * *

Ҳожи бобо Ҳотамнинг бошидан ўтган аччиқ воқеаларни ўйлаб аъзойи бадани зирқираб кетди. Узининг қисмат шу кўйга солган ҳаётини эслаб, баттар эзилди...

Кулранг булутлар самони бутунлай чулғаб, ёмғир ёға бошлади. Ҳадемай Имом Ҳасан, Имом Ҳусан масжидининг шундоққина тепасида чақмоқ чақнаб, момақалдироқ гумбурлади... Масжиднинг мармар устунларидан ёмғир милтираб оқиб туша бошлади. Гўё бутун олам исён кўтаргандай, бу салобатли жимжит масжид ҳам Ҳожи бобога қўшилиб юм-юм йиғлаётгандек эди...

ҲИИЛА

Бу жума Додхудонинг олдига боришга Хотамнинг оёғи ҳадс-ганд тортавермади. У Имом Ҳасан, Имом Ҳусан масжиди минорасига чиқиб, Ҳожи бобоси завқланиб сўзлайдиган Нурота табиятини, тоғ ва яйловларини томоша қилгиси келди. Шу мақсадда минорага кўтарилди. Шимоли кенг яйлов, жануби тоғлар билан ўралган воҳага кўз югуртирар экан, Нуротанинг ям-яшил баҳори, тўда-тўда қўй-қўзи, йилқи, подалар ўтлаб юрган яйловларини кўриб ҳайратга келди.

Жуба тоғи қайси бири бўлса экан?.. Анависи Кўҳи... Анависи Жўдий тоғи бўлсамикин?.. Нуҳ пайғамбарнинг қайнги ўша ерда қолган, дейишади. Қизиқ, у қайиқ ҳозир ҳам бормикин? Қани эди, шуларни ўз кўзим билан кўрсам... Жўдий тоғига чиққанларнинг гапи рост бўлса, у ердаги дарахтлар қайиққа ўхшармиш. Тавба, дарахт ҳам қайиққа ўхшайдими?.. Яна дарахт танаси чуқур, дейишади... Танасига уч-тўрт кишининг қулочи етмас эмиш... Бахил тоғи қайси бири бўлди?

Ҳотам Қарим тоштарош билан Ҳожи сартарошнинг гурунглирига доим қизиқиб қулоқ соларди. Ҳар куни соч-соқол олдириш учун келган мижозларнинг Нурота вилояти қишлоқларида, узоқ-яқинда бўлиб ўтган воқеалар ҳақидаги ҳикояларини ҳам берилиб тингларди.. Нуротада Жўш деган катта қишлоқ бор, дейишади. Вилоятнинг катта бозори ҳафта сайин ўша ерда бўлармиш. Бу бозорга Қармана ва бошқа вилоятлардан савдо-сотик учун одамлар келади, деб эшитгандан буён Ҳотамнинг хаёли ўша ёқда эди.

Ҳотам минора устида туриб шуларни ўйлар ва Жўш бозорини қидирар эди. Бирдан Ҳозғон мрамари ҳақидаги гап эсига тушиб кетди. «Ҳозғон тоғи Нурота чашмасига яқин», деган эди Қарим тоштарош. У Шайх Саъдий, Фузулий, Жомий, Навоий ғазалларидан танлаб мрамартошга ўйиб битар, қабрларга қўйиладиган мрамартошга оятлар ёзиб, марҳумлар арвоҳини шод қилиб келарди. Яқиндагина намози жума куни Додхудонинг буюртмаси билан масжид учун ясалган мрамар устунини халойиққа намоён қилди. Одамлар тоштарошнинг ҳунарига қойил қолиб, тасанно айтдилар. Деҳибаланд минорасидан Ҳозғон тоғи яққол кўриниб турарди. Тоғнинг бир учи Деҳибаланд тепалигига туташган. Ҳотам ўйланиб қолди. «О-о!.. Бир бутун тошдан шундай катта устун яшаш... Бу афсона эмас, ҳақиқат. Шундай улкан мрамартошни қандай қилиб тоғдан ажратиб оларкин? Додхудо Жабборқул отага ўхшаганларни зор қақшатиб, Қарим тоштарошнинг ноёб ҳунарини ўз фойдасига ишлатиб, мени эшак қилиб устимга миниб... Бу хизматларнинг қайси бири савоб? Эшак бўлишдан кўра тоштарошга кўмаклашсам, бир қорним тўймас-

микин?» Нима қилса экан? Яна ўша даргоҳга боришга оёғи тортмаяпти. Нима каромат кўрсатарди ўша шол! Савоби бошида қолсин! «Ўртага Ҳожи бобом тушмаганда, ўлсам ҳам рози бўлмасдим, унинг сўзини кўзим қиймади-да...»

Ҳотам минорадан тушиб, булоқ томонга йўналди. Одатдагидек, бу гал ҳам булоқ сувига бет-қўлини ювиб, Зайнулараб қишлоғи томон йўл олди. Ҳаво тиниқ. Қишнинг совуқ нафаси ўчиб, баҳорнинг илиқ ҳавоси билан алмашган. Йўлда якка-ярим йўловчилар учрайди. Ким билсин, уларнинг ҳам ўзларига яраша ташвишлари бордир. Ҳеч банданинг ташвиши Ҳотамникига ўхшамасин. Эндигина мўйлови сабза урган ўспирин йўқсилнинг бошида тақдирнинг шу қадар оғир тоши. У Додхудо ҳовлиси томон йўл оларкан, кўнгли гаш, таъби хира, ичига чироқ ёққанда ҳам ёримас эди, синглиси Хумор хаёлидан бир зум нари кетмас, тизгинсиз ўйлар уни аллақаерларга етакларди. У бутун қалби билан Додхудонинг уйдаги маъсума қизга пинҳоний тарзда боғланиб қолганини сизди. Кейинги пайтларда шу қизни тез-тез кўриб туриш учунгина хизматга келар, бўлмаса, аллақачон бу остонадан оёғини тортар эди.

Қани энди, бирон кўнгли яқин сирдош топилсаю Ҳотамга:

— Нечук бу қадар фигону нола?.. Кел, бу ёққа, эй бағри гирён йигит, айни фасли баҳор, ғам-андуҳни улоқтир, суҳбат қурайлик, дардлашиб, кўнгил чигилини ёзайлик, ўйнаб-қулиб, кайфимизни чоғ қилайлик! Ешмиз, умр эса ўткинчи... Мақсад мурод ҳосил қилиш бўлса, кел: биргалашиб ҳаракат қилайлик!— деса!..

Шу ўй-хаёллар билан бўлиб Ҳотам Додхудо эшигига етиб келганини ҳам сезмай қолди.

Тоғ этагидаги ҳовли саҳни. Икки тавақали дарвоза ёнбошида қўш супача. Бошини чангаллаганча ерга кўз тикиб ўтирган одам қаршисида бир қулоғи кесилган эшак ҳам қимир этмай мудраб турибди. Ҳотам аввал супачада мук тушиб ўтирган кишига, сўнг эшакка қараб ўз-ўзига деди:

— Бу ўзимга таниш чиноқ қадрдон-ку, э-ҳа, омонмисан, жонивор,— дея эшакнинг сағрисига тарс этиб бир шавалоқ солди.

Бу овоздан чўчиб бош кўтарган қария босинқираб уйғонган кишидек «Ким у, кимсан?» деб теварак-атрофга қаради.

— Мен, Ҳотамингизман, отахон.

Қария узоқ вақтдан бери йўқотиб қўйган, дилига жуда-жуда яқин кишини топиб олгандек, шоша-пиша ўрнидан турди-ю, оёғи увишганиданми, гандираклаб кетди.

— Ўтиринг, ўтиринг,— деди Ҳотам қарияни суяб, авайлаб ўтказиб қўяркан.

— Сабил оёқда жон йўқ. Қимирлатиб турмасам увишиб қолади. Камол топ, ўғлим...

Ҳотам салом бериб қўл узатди.

— Ваалайкум ассалом, омон-соғ бормисан, ўғлим?— дея Ҳотамни бағрига босди Жабборқул лайлак.

— Шукур, ўзингиздан сўрасам?

— Тупроқдан ташқарида юрибман-да, ўғлим.

— Шунисига ҳам шукур, отахон. Укаларимнинг бахтига ўлманг. Холам, укаларим омон-соғмилар?

— Шукур, шукур. Сатторқул сени қўл эслаб сўроқлайди-да.

— Сатторқул?.. Қайси бири эди у?

— Опасидан кичиги. Ушанда мени ўлимдан қутқазганинг, Ҳожи сартарошнинг хужрасига олиб келиб илитиби-иситиб жонимни сақлаб қолганинг болаларим тилидан тушмайди. Кўрар кунимиз бор экан, мана бу жонивор ҳам мен билан оёқлашиб юрибди. Ҳамроҳим, ғамгузорим десам ҳам шу тилсиз жониворнинг ўзи. Яхши ҳам шу бор экан, қимирлаб юрибман.

Ҳотам одоб юзасидан Жабборқул лайлакнинг сўзини бўлмайдикунт билан тинглаб турди-да, сўнг яна:

— Сатторқул қайси бири эди, Жабборқул ота?— деб савол берди.

— Сатторқул ўша-да, сен олиб борган ундан онаси қотирма пишираётганда, сен кетаман, деб туриб олган экансан, эсингдами?

— Ҳа, ўша пайтда сиз Ҳожи сартарошнинг хужрасида бедармон ётган эдингиз, шунинг учун тезда хужрага қайтмоқчи эдим, холам шошилиб қотирма пишира бошлабдилар. Қотирма пишгунча сабрим чидамади.

— Ана ўша сабринг чидамаганда: «Қотирма сизсиз томоғимиздан ўтмайди, ҳеч қаёққа қўймаймиз сизни, акажон!» деб этагинга маҳкам ёпишиб олган...

— Ҳа-а, билдим, Сатторқул бўйдор, озгингина... Энди эсимга тушди, меҳмондўст йигит экан Сатторқулингиз... Оббо, азамат-эй!— деди севиниб Ҳотам.— Холамга ҳам қойил қолдим, ўзингиздан нусха кўчирган эканлар: Сатторқул қуйиб қўйгандек бўй-басти, афт-ангори худди ўзингиз-а,— дея қариянинг елкасига қокди Ҳотам. Қадрдонлар бирпас яйраб кулишдилар. Гап айланаиб, «олди-берди»га келиб тақалди.

— Бу атроф қишлоқда қўли қимирласа, оғзи қимирлайдиган бечораҳол деҳқон-чорвадорлар яшайди,— деб сўз бошлади Жабборқул лайлак,— деярли кўпчилиги амлақдор Додхудо билан олди-берди қилишади. Бирининг парча ери бўлса — улови йўқ, улови борининг ё ери йўқ, ёки экишга дони. Қачон кўрма, камбағалнинг қўли қисқа. Осмон баланд, ер қаттиқ, ўғлим,

қаёққа ҳам борарди шўрпешоналар?.. Яна айланиб шу қурум-соқ шолга келишади. Шу ниятда мен ҳам келган эдим... Юзимни кўргиси йўқ эмиш...

— Нега?— дея ҳаяжонланиб сўради Ҳотам.

— Негаки, ўтган йилги қарз ҳали ҳам бўйнимда. Бош эгиб келгандим, «Экишга дон сўрашни билган баччағар олдин қарзини узсин!» дебди. Уруғликка деб тишимнинг ковагида сақлаб келган буғдойни ўзинг унга алмаштириб бердинг. Ноиложликдан шундай қилган эдим. Мана энди, уйда на бир кафт ун бор, на экиш учун бир ҳовуч уруғлик. Ўлмаган қул, оҳ-воҳ билан баҳорга ҳам етиб олдик. Вақт ўтиб боряпти... Додхудога иши тушган билади. Қаҳри қаттиқ унинг, юмшатиш ўлимдан қийин.

— Ҳали шунақа деяг,— деб қўйди кипригини пирлиратиб Ҳотам.

Жабборқул лайлак қўлидаги халачўп билан ер чизиб ўтирарди. Ҳотам бўлса ўзича нималарнидир ўйлаб хаёлга чўмган эди. Икки орада ҳукм сурган оғир сукунатни яна йигитнинг ўзи бузди:

— Ҳўш, нима қилдик энди, отажон?

Жабборқул лайлак ҳамон бўйинини эгиб ер чизиб жим ўтирарди.

— Уйингизда бир кафт унингиз бўлмаса, болалар оч... Экишга бир ҳовуч дон йўқ! Сиз бечора деҳқон бўлиб қаерга бордингизу додингизни кимга ҳам айтдингиз?

Яна орага жимлик чўкди. Ҳотам пешонасини бармоқлари билан ишқалар, Жабборқул лайлакнинг мушқулига чора излаётгани юз-кўзидан аён кўришиб турарди. У ўйлаб-ўйлаб, мурод эшигини тополмагач:

— Отажон! Сиз қимирламай шу ерда тура туринг, мен ҳозир шу ҳовлига бирров кириб чиқаман. Гап бор, кўрамиз, бирон маслаҳат ўйлаб топармиз, хўлми?— деди.

— Умрингдан барака топ, болам,— деди чол оғир хўрсиниб.

Ҳотам одатдагидек дарвозахонадан ўтиб ичкарига йўл олди, уй муюлишидан:

— Мси келдим!— деб қичқирди. Чунки ичкаридан садо чикмагунча ҳовли томон силжишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ эди. Ҳотам яқиндан буён бу даргоҳда «зиндони» бўлиб қолган қизни бир кўриш илинжида атрофга аланглади. Бироқ, у ичкарида бўлса керак, қораси ҳам кўринмади.

— Келавер, Ҳотам болам!— ичкаридан Додхудонинг бўғиқ, заиф овози эшитилди. Ҳотам қувноқ бир вазиятда салом бериб, Додхудога рўпара бўлди. Мажруҳ ўнг қўлини хиёл кўтариб йигитчани ўтиришга таклиф қиларкан:— Энди турсам ҳам бўлади,— дея жойидан қўзғалмоқчи бўлди, Ҳотам дарҳол уни суяб

ўтқазди-да, орқасига ёстиқларни қалаштириб ташлади. Додхудо дони кийинтирар экан, атай шопилмас, кўзи аланг-жалаңг, хаёли қизни бир кўришда эди. Қиз ичкарида, ким билсин, у ҳам Ҳотамни бир кўриш орзусидадир... Бироқ бу фақат хом-хаёл, холос. Додхудо фармониини икки қилишга кимнинг ҳам ҳаққи бор! Ҳотам шуларни ўйлаб, ич-ичидан оҳ тортди. «Юкини» ўраб-чирмаб елкасига опичишдан аввал ичкарига яна зимдан нигоҳ ташлаб олди. Бу гал ҳам умиди пучга чиққанига қаноат ҳосил қилгач, «Ё пирим, сендан мадад!» дея юк ортилган туя сингари қалқиб оёққа турди.

— Ҳой, дарвозани бекитиб ол!— деб қичқирди Додхудо ичкарига қараб.

Ҳотам орқасига қайрилиб, бир айланиб олгач, яна йўлида давом этди — у қиз эшикни ёпишга чиқса, балки кўрарман деган умидда шундай қилган эди. Йўқ, қизнинг ўрнига Холпошша момони кўриб ҳафсаласи пир бўлди, тез-тез одим отиб дарвоза-хонага чиқиб олди.

Жабборқул отаси дарвоза олдида кутиб турарди. Ҳотам гўё уни тасодифан учратиб қолгандек, жўрттага салом бериб сўраша кетди:

— Эй-эй, Жабборқул отамлар-ку,— деди йўлидан тўхтаб Ҳотам.— Ассалому алайкум... Холам соғ-саломатмилар? Сатторқул укаларим чопқиллашиб юришибдими?

Жабборқул бу ҳолатдан ҳангу манг бўлиб, нима деярини, нима қиларини билмай саросимага тушиб қолди. Бунинг устига, Ҳотамнинг Додхудо дони опичлаб олгани кўзига алланечук хунук кўриниб кетди.

— Қани, нега туриб қолдинг, юрмайсанми?!— деди зарда билан Додхудо.

— Ҳозир, ҳозир, сиз бу одамни танийсизми?

— Бу алдам-қалдамни сен ҳам танийсанми ҳали?

— Ундай деманг, бу киши ҳам қиёматлик отам,— дея яқин бориб қўл узатди Ҳотам.

Жабборқул у билан қўл олиб сўрашгандан сўнг, Додхудога қўл чўзиб, салом берди. Додхудо жирканиб юз ўғирди-да, «Дунёда одам қуригандек топганини қара-я!» деб тўнғиллади.

— Ундай деманг, амаки, Жабборқул отам тўғри одам.

— Ҳа, ўроқдан ҳам тўғри!— деди энсаси қотиб мажруҳ.— Қани, юрасанми? Елкангда юкинг, мунча эзма бўлмасанг!

— Қизик бир ҳангома эсимга тушиб кетди, айтайми?

— Майли, юриб айтавер.

— Хўп бўлади. Сиз ҳам мени қоралаб...— дея чолга кўзини қисди Ҳотам.

— Юрмайсанми?

— Ҳа, хўп, мана юрдим... «Бор экан-да йўқ экан, оч экану тўқ экан, бўри баковул экан, тулки ясовул экан, қурбақа ҳофиз, тошбақа тарозибон экан. Чумчуқ чақимчию қарға қақимчи экан, узоқда эмас, шу яқиндагина бир нортуя билан қанги эшак дўстлашган экан»,— дея йигит чир айлашиб орқасига қаради. Кўрсаки, Жабборқул жойидан ҳам қўзғалмай, қоққан қозикдек қаққайиб турибди. «Бечора ота ранжиди. Юрса бўларди, мушқули осон бўлармиди?..» деган мулоҳаза билан «Юринг, гап бор!» дея қичқирди-да, Ҳотам яна йўлга равона бўлди.

«Узоқ сафарларда йўлдошим туявоя! Кўшдан бери юрагимнинг қоқ ўртасида қўргошиндек бир гап қадалиб келади...» Эшитяпсизми, амаки?

Додхудо кўзини чирт юмиб олиб, ўзича «ҳамду сано» айтиш билан банд бўлгани учун Ҳотамнинг чўпчагига у қадар эътибор бермаган эди. Мажруҳдан жавоб бўлавермагач, «қангомани эшитяпсизми, амаки!» деб қўйди. Ҳадеганда ундан садо чиқавермагач, Ҳотам қаттиқ силкинди. Додхудо босриққан кишидек кўзи жавдиради, атрофга аланг-жалаңг қараб: «Йилқилмадингни, иним?» деди.

— Ҳа, худода бир айтганингиз бор экан, тошга қоқилиб... Хайриятки, йиқилиб тушмадим.

— Эҳтиёт бўл, анави касофатни бекор эргаштирдинг... Емонга яқин юрсанг балоси, қозонга яқин юрсанг қораси юқади.

— Ундай деманг, зарарсиз одам у. Нега шидамайсиз, эшактуя қангомасини эшитганингиз келмаяпти чамамда?

— Айтавер, қулоғим сенда.

— Шундай қилиб десангиз,— дея қангомани давом эттирди Ҳотам.— «Юрагимнинг қоқ ўртасида қўргошиндек бир гап қадалиб ётибди. Рухсат бўлса, шу гапимни айтиб юрагимни бўшатсам, депти эшаквой. «Бу ёғини қам айтгаверайми?» деб сўрабди туявоядан. «Айт! Бемалол торганимасдан айтгавер», депти осмондаги булутларга мағрур боқиб нортуя. «Дўстингман, аҳволингга ачинаман-да, айт-чи, устингда оғир юкнинг бўлганда қирдан сойга энишиг осонми ёки сойдан қирга ўришинг?» Нортуя бошини кўкка силкитиб, кўзларини чақчайтириб, гулдурос қаҳқаҳа уриб, бундай жавоб қилибди: «Кўнглимдаги аламимни ўз юрагида тугиб юрган дўстим эшаквойга тасанно! Ҳа, тўғри айтдинг, дўст дўстга ачинади. Оғирдан сенга, эшаквой. Узоқ сафар, олис, оғир йўлларда йўлдошимсан,— дебди оғир ух тортиб нортуя. У ёғини сўрама, қиёматлик қадрдон, биз туяларга йўлбошловчи ўзингсан, кўкка бониласан, бош тортмай ўша ёққа кетаверамиз, нулки сенга нисбатангиз. Энди саволингга жавоб бергудек бўлсам, эшит: сойга қараб йўл босганимда юким илгари кетиб, она сутим оғзимга келади. Қирга қараб

ўра бошлаганимда юким орқага кетиб қонимга ташна бўлам. У ёғини билмоқчи бўлсанг, чин юрак сўзим, қирининг ҳам, сойининг ҳам падарига лаънат!» деган экан нортау. Қалай, эшак-туя ҳангомасига нима дейсиз, амаки?

Додхудо ҳамон кўзи юмуқ, лаб-лунжини қимирлатиб «ҳамду сано» билан машғул бўлгани учун Ҳотамнинг ҳикоясига бу сафар ҳам эътибор бермаган эди. Ҳотам яна чир айланиб орқасига қаради, эшагини етаклаб келаётган Жабборқул лайлакка рўпара бўлиб тўхтади-да:

— Ҳўш, сиз нима дейсиз, эшаквой билан нортау ҳангомасига?— деб сўради.

— Дарҳақиқат, ҳангома қизиқ экан, табиб табиб эмас, бошидан ўтган табиб, дейдилар. Юк сенинг устингда, оғир-енгиллиги сенга маълум бўлмаса, мен қайдан билай, ўғлим.

— Қойил! Қойил!— дея қотиб-қотиб кулди Ҳотам, яна чир айланди-ю:— Эшакнинг юки енгил бўлса, ётагон бўлармиш, кўриб турибсиз, уйқудан кўз очолмайди,— деб елкасидаги Додхудога ишора қилди.

Жабборқул лайлак завқланиб қикирлаб кулди. Ҳотам унга имо қилиб: «Бўлинг, арз-додингизни айтинг... Бундай қулай вақтни тополмайсиз», деб шивирлади-да:

— Амаки, сизга арзлари бормиш, эшитяпсизми?— деди.

Додхудодан садо чиқавермагач: «Эшитяпсизми?» дея қаттиқ силкиди. Додхудо кўзини очиб:

— Гапиравермайсанми, қулогим сенда!— деди зарда билан.

Жабборқул ота қадамини тезлаштирди, қимтиниб, сўзи-сўзига қовушмай гапира бошлади:

— Қўлим калта... Йўқчилик... Вақтида узолмадим... Иқроман, юзим шувит. Қарз билан жон омонат, узмасдан қутулолмайди киши. Тонаётганим йўқ...

Додхудо бирдан ғазабланди:

— Эшитдингми, у битлиқининг гапини? Тониб ҳам кўр-чи!— деб бақирди.

— Борнинг юзи ёруғ, йўқнинг юзи чориқ. Сўкаверинг. Битлиқи дейсизми, алдам-қалдам дейсизми, нима ҳам дердим. Худо хайрингизни берсин, ялинаман. Шу сафар йўқ деманг. Ула-ўлгунимча дуоингизда бўлай,— деб Жабборқул ота Ҳотам атрофида парвонадек айланарди.

— Уруғликдан неча марта қарашдим?— дея таҳдид билан сўради Додхудо.

Жабборқул ота орқада қолиб кетган эшаги билан овора бўлиб Додхудонинг сўзини эшитмай қолди. Шунда Ҳотам:

— Жабборқул ота, «Уруғликдан неча марта қарашган эдим?» деб сўраяптилар сиздан?— дея бақирди.

— Уруғликданми?.. Уруғликдан икки марта... Ҳа-ҳа, икки марта. Қиёмат қарз, ҳалигача узолганим йўқ.

— Эшитяпсанми, қиёматлик отангинг ниятини? Қиёмат қарз эмиш! Оққўнгил эмиш! Бу дунёда қарзини узгиси йўқ... Ўлгандан сўнг, қиёматда узмоқчи. Йўқ-йўқ, бу дунёнинг қарзи у дунёга қолмай узилмоғи шарт! Шариатнинг амри шу! Нақдина важинг йўқ экан, ана, ҳовлинг бор. Соҳиб саркорнинг маслаҳати маслаҳат — қарздан қутулишни хоҳласанг, ҳовлингни ўтказ. Нима керак сенга у? Оғримаган бошинга олтин таёқ. Хўш, иккисидан бирини танла! Қулоғим сенда, — дея ҳовучини қулоғига тутди Додхудо.

Жабборқул ота гўё оёқдан қолган одамдек боши айланиб йиқилишига оз қолди. Асл муддаосига жавоб ололмаган Додхудо дарғазаб бўлиб:

— Гар бўл, ўғри бўл, инсоф билан бўл-да! Ҳа, ана шунақа, бекор айтмаганлар, «Оч баччағардан қоч, баччағар!» деб! Муттаҳам! — деб гадаблади.

— Муҳтожман, илло муттаҳам эмасман.

— Муттаҳамсан! Моли мардумхўрсан! — дея бақирди Додхудо.

— Бу қандай хўрлик бўлди, э худо... Мен ҳам сиздек худонинг бир бандаси, ўз камбағалингизман-ку ахир! — деб кўзига ёш олди Жабборқул ота.

— Кўрдингми, лўлилик ҳам қўлидан келади қиёматлик мўлтони отангинг?

Ҳотам жавоб қилди:

— Кўр эмасман! Қар эмасман, амаки. Кўнглингизга оғир олмасангиз, бир гап келиб қолди, айтсам майлими?

— Айт, айтавер! — деди Додхудо.

— Мен кўриб-эшитиб турган ҳақоратларни худойим эшитиб-кўриб турганмикин? Шунга ҳайронман, холос.

— Ҳайрон бўлма, ҳайрон бўладиган жойи йўқ. Ҳарна келса худодан. Беш бармоғинг баробар эмас-ку, ахир! Тақдир илоҳий, ачинма!

— Нега ачинмас эканман, амаки? Ҳеч бўлмаса, Жабборқул отанинг гўдакларига шафқат қилсангиз савоб бўларди-ку?

— Шафқат-савоб бундан ортиқ бўлмас. Олишни билса-ю, қайтаришни ўйламаса! Инсофи, диёнати бор киши бундоқ қилмайди-ку, иним!

— Тўғри, аммо худо бермаса мен қандай қилай? — деб зорланди Жабборқул ота.

— Худонинг оёғидан олма, бетавфиқ!

— Худо бермаганини айтдим, холос, тақсир. Емғир ёғмади,

коризчи амин сув бермади. Нурота чўлида ўт-ўлан бўй чўзмай қовжиради. Экинлар айни гулида дон олмай қуриб қолди.

— Хўш, бунга мен айбдорми?

— Йўқ, ҳаммаси худодан!— деди Жабборқул ота.

— Яна худога тармашади, бетавфиқ! Ҳой, сен бирдам тўхта-чи! Сенга айтаман! Дамингни ол!

Ҳотам юришдан тўхтади.

— Ҳой, ношукур банда! Худони айбдор қилишдан қўрқ!

Кофир бўлдинг, истиғфор айт! Садқан мусулмон кет! Тавба қил, кофир!

— Кофир эмасман. Алҳамдулиллоҳ, мусулмонман.

— Уз айбини худога тўнкаб, яна мусулмон эмиш! Мусулмон одам бориға ҳам, йўғига ҳам шукур қилади. Аввал қарзингни узасан, сўнг... Йўқол кўзимдан! Қани, Ҳотамбек, юра қол! Қадамингни тезлат!

Мажруҳнинг ҳақорати Ҳотамга қаттиқ ботди. Аммо ноилж тилини тишлади, юриб бораркан, бир айланиб орқасига ўгирилди, эшагини етаклаб келаётган Жабборқул отани кўриб ғазаби тўлиб-тошди. Елкасидаги юк Ҳисор тоғидек зил-замбил туюлиб кетди...

«Тил — бесуяк, дейдилар, нималар деб вайсади бу коски!— деб пичирлади ўзича Ҳотам.— Нега ер ютмайди бу ҳайвонни, а?! Тавба, тавба! Бу иккисидан қайси бири мусулмон? Ким ажрим қилар экан буни, а? Бири худо номидан иш тутиб, пайғамбарни пеш қилиб, фақат ўзини ўйласа! От топиб, эшак еса! Инсоф-диёнатни, одамгарчиликни оёқости қилса! Бу очофатни «тўйдими» бўлмаса! Қамбағал-бечораларни юлиб-юлқиса! Ҳақорат қилса! Бу қандай бедодлик! Худойим билиб илонга оёқ бермаган экан. Агар бу йиртқичнинг қўл-оёғи бутун бўлганда, ё алҳазар... ўзинг паноҳ бер, худойим!.. Бу қандай кўргилкки, қўл-оёқсиз, меҳнатга яроқсиз, ҳатто бир луқма таомни ҳам биров оғзига солиб қўймаса ея олмайдиган бир махлуқ канага ўхшаб бечораларнинг қонини сўрса! Яна тили бир қарчи! Астағфирулло! Дарвозаси борми ўзи бу Нуротанинг? Нима қилмоқ керак?— дея пичирлаб ўзига-ўзи савол берарди Ҳотам.— Жабборқул ота тўғри айтди: «Борнинг юзи ёруғ, йўқнинг юзи чориқ!..» Хўш, давоси йўқми бу дардинг? Мен! Мен-чи? Нима қилсам экан?.. Елкамдаги иблиснинг жони ҳозир қўлимда. Бир уриб ерга қозиқ қилиб қоқиб қўйсам-чи!.. Йўқ, йўқ, бу фикр хато,— дея яна ўзига-ўзи тасалли берди йигит.— Мен буни ўлдирсам, ҳомийлари, югурдаклари мени соғ қўярмиди? Уларнинг айтгани айтган, дегани деган. Қани энди, Жабборқул оталар бирлашиб, бир оғиз, бир мушт бўлиб, Додхудога от солсалар эди. Ҳа, тўғри-да, кўп оғиз бир оғизни енгарди. Додхудо-

га ўхшаган йиртқиқлар яккаланиб қолмагунча Жабборқул оталарга кун йўқ!»

— Ким билан сўзлашяпсан?.. Қани, қадамингни тезлат! Намозга кечикамиз,— деди тажанглашиб Додхудо.

— Кечикмаймиз, менинг бир илтимосим бор сизга, амаки.

— Ҳозирми?

— Ҳа, кечиктириб бўлмайди.

— Нима экан у?

— Рад қилмасангиз, айтаман. Шартим шу.

— Шарт қўйиб айтаман, дегин?

— Ҳа, шу шарт биланки, илтимосимни рад қилмайсиз.

— Рад қилсам-чи?

— Унда айтмайман.

— Айтсанг-у, илтимосинг оғир бўлса-чи?

— Ҳар қалай, от билан туя сўрамайман.

— Хайр, айта қол.

— Менга икки саноч¹ буғдой берсангиз.

— Фармойишми бу?

— Йўқ, илтимос.

— Нега керак бўлиб қолди сенга буғдой?

— Шартлашганмиз. Лафз ҳалол, сўраманг...

— Биламан, қиёматлик отанга раҳминг келди.

— Худонинг раҳми келмаганда, бандасининг раҳми қаёққа боради.

— Ана, боракалло... Шу гапинг учун от сўрасанг ҳам берардим. Мусулмончилик бундай бўпти-да.

— От керак эмас, икки саноч буғдой, қарзга. Фойдаси билан қайтараман.

— Йигитнинг сўзи сингандан, шайтоннинг бўйни узилсин.

— Раҳмат, мана энди, ибодатингиз шубҳасиз даргоҳида қабул бўлади, худо хоҳласа.

— Ё раббано омин!— деб қичқирди Додхудо.

— Хайр кўришгунча, хуш қолинг, Жабборқул ота,— деди Ҳотам масжид томон йўл оларкан.

— Ҳой, мен ҳам бораман,— деди Жабборқул ота, эшакка минишга шошилиб.— Масжидда жума намозини ўқиб, ҳаққингга дуо қиламан, ўғлим. Менга насиб қилмаган бахт-иқбол сенга насиб қилишини сўраб, яратган эгамга ёлвораман...

Жабборқул ота эшагини «их-их»лаб, Ҳотам билан изма-из масжидга йўл олди.

¹ Саноч — тахминан икки пуд.

Дили қоронғи тундек зим-зиё, юрагига қил ҳам сиғмай бораётган Ҳотамнинг бирданига кўнгли очилиб, чеҳраси ёришди, дили равшан тортиб кетди. «Эриди қурумсоқ, эриди. Агар эримганда Жабборқул отанинг ҳоли нима кечарди. Шундай тошбағир Додхудони эритдим, бало эканман», деб йигит ўзидан хурсанд эди.

У оёғининг оғриғини ҳам унутиб, оқсоқланиб бўлса-да, масжид томон илдам борарди. Жабборқул ота учун ёпиқ омбор эшиги ланг очилиб кетди-я! Ҳа-ҳа, уруғлик унадиган бўлди. Бу кимнинг марҳамати? Додхудонингми ёки Додхудонинг кўнглига раҳм солган худонингми? Ҳотам ана шуларни ўйлаб бораркан, олисдан қўшиқ овози эшитилди:

Дўстга хор, душманга зор,
Номардга муҳтож айлама,
Номардга муҳтож айлама...

Мудраб бораётган Додхудо қўшиқ овозини эшитиб, ранги қув ўчди, бирдан ташвишга тушиб, теварак-атрофига аланг-жаланг боқди. Қўшиқ овози тобора яқинлаша бошлади. Додхудонинг ташвиши яна ҳам ортиб, орқа-олдига қарар, аммо қўшиқчини кўра олмасди.

— Ҳотамбек! Овозинг ўчгурнинг ашуласи қаёқдан келяпти?— дея энгашиб сўради Додхудо.

Ҳотам гир айланиб олгач: «Овози бор, ўзи кўринмайди», деб қўя қолди. Қўшиқ овози яна ҳам яқинроқдан эшитилди. Додхудони ваҳима босди. «Қара! Орқа-олдинга қара! Шу орада... Мен эшитяпман. Нега сен эшитмаяпсан?» деб безовталанди.

— Эшитяпман.

— Шу орада, яқингинада. Яхшироқ қарасаиң-чи!

— Бўлса бордир,— деди юришини секинлаштириб Ҳотам. Сўнг ўзи «Номардга муҳтож айлама» қўшиғини хиргойи қилиб, оҳангга мослаб, саллона-мастона қадам ташлаганча муқом қилиб юра бошлади. Қўрқувдан ваҳимага тушган Додхудо ҳамон ўзига келолмай титраб-қақшарди.

— Бу нима майнавозлик... кўнглим айнияти!— деб ўқчиди у. Ҳотам бўлса ҳеч нарса сезмагандек хиргойи қилиб юришида давом этарди.

— Ҳой, сенга айтаяпман, беқулоқ! Сен ҳам Камол лашқарга ўхшаб тентак бўлдингми, нима бало!— Додхудо шу қадар

даҳшатга келгандики, бақириб-чақирмоқчи бўлар, асаби қақшаганидан овози чиқмасди. Ҳотам ҳамон хиргойи қилиб, рақсга тушиб борарди. Бирдан Додхудонинг овози очилиб, додлай бошлади. Шунда Ҳотам: «Нима бўлди, амаки?» деб таққа тўхтади.

— Дард бўлди, бошимга битган бало бўлди!— дея ғазабнок қичқирди Додхудо.

Ҳеч нарсага тушунмаган Ҳотам:

— Бошингизга битган бало ким у, амаки?— деб сўради.

— Шунча бақираман-чақираман, қани энди, сендан садо чиқса, нега ундоқ қилдинг?!

— Бақирибсиз-чақирибсиз, нега мен эшитмадим, амакижон?

— Яна, эшитмадим, дейди-я! Эй худо, ўзинг юзини тескари қил у нобакор жиннини! Кўрарга кўзим йўқ. Овози эшитилса, аъзойи баданимга санчиқ киради...

— Ҳа, энди тушундим кимдан озор чекканингизни. Сиз бундай дейсиз, одамлар ундай дейди. У қўшиқ айтганда ёш-қари ҳанг-манг қотиб қолади. Узим ҳам кўрганман, у кўча-кўйда кўрингудек бўлса: «Қамолвой! Битта эштайлик, йўқ деманг, хурсанд қиламиз», дейишади одамлар. Шунда у: «Қўшиқ пулга сотилмайди. Тошингни тер!» деб шох ташлаганча кўздан ғойиб бўлади. Авлиё одам у.

— Авлиё дема-е, гуноҳга ботасан! Қарғишга қолган у фалокат! Қўшиқ пулга сотилмасмиш?.. Жиннининг шох-бутоғи бўлмайди. Пулга нималар сотилмайди. Пулинг бор — сондасан, пулинг йўқ — рондасан. Тушундингми, рондаи даргоҳ нима?!

Ҳотам индамади. Яна қўшиқ овози эшитилди. Додхудо ваҳима аралаш яна асабий вазиятда бақирди:

— Овозинг гўрдан келгур, шу орада у. Тезроқ юр. У касофат етиб келмасдан масжидга етиб олай. Чаққон, чаққон!— деб бақирди Додхудо.

— Хўп бўлади, ҳа, дўст, бўшашма жонивор!— деб ўз сонига тарс-тарс шапалоқ ура-ура Ҳотам қамчи кўтармас асов отдек дувур олиб, отлиқ, эшаклик, пиёда йўловчиларни ортда қолдирганча масжид томон чопа кетди. У қора терга тушиб, ҳансираб юришдан тўхтади.

— Чарчадинг, дамингни ол. Ҳар қалай фалокатнинг товуши ўчди. Худога шукур-э!

— У сизга нима ёмонлик қилган энди, амакижон?— дея ҳансираб-ҳансираб сўради Ҳотам.

— Суриштирма! Худога солганман. Дамингни ол. Яна бир ғайрат қилсанг, масжидга етиб оламиз. Бирга ибодат қиламиз. Имом-домладан амри маъруф эштамиз. Ё олло, имонимни

саломат, охиратимни обод қил,— дея ҳамд-сано ўқий бошлади Додхудо ва бирдан:— Нима у така-тук?— дея қулоқ солди.

«Така-тук», «така-тук», деб гурсиллаб ураётган юраги эканини пайқаб, Ҳотам бош тебратганча кулиб қўйди. Додхудо эса баттар ташвишга тушди.

— Сиз ибодат қилиб намоз ўқисангиз ярашади,— деди юз-кўзидаги терларини артар экан Ҳотам.

— Менга ярашган намоз нечук сенга ярашмас экан?

— Намозда ўқиладиган дуоларни билмайман-да.

— Гап ихлосда. Бир воқеани айтиб берай, сен эшит. Бир оз дамингни ростлаб олсанг ҳам майли. Кунлардан бир куни бир саҳройи шаҳар кўчасидан от миниб ўтаётганда, масжид миносидан азон айтиб турган муаззинга кўзи тушди. Дарҳол отдан тушиб, оти жиловини дарахт شوхига илди-да, намозхонлар сафига бориб турди. Саҳройи умрида намоз ўқимаган ва намозда ўқиладиган оятлардан ҳам хабарсиз эди. Сафда туриб намозхонларга бундай назар солса, ҳамма ўзича шивир-шивир деяётганини кўради-ю: «Отимни илдим شوхга, бўйнимни илдим ҳақга; муллолар ҳам пичир-пичир, мен ҳам пичир-пичир», деб одамлар ётса ётиб, турса тураверди. Намоз даргоҳида қабул бўлиб, саҳройини худо жаннати қилди. Энди тушундингми эътиқод, ихлос нима экан?

Ҳотам индамади. Додхудо жавоб кутди. Ҳотамдан ун чиқармагач, яна сўради:

— Тушундингми, сендан сўраяпман!

— Ҳа, сўраётганингизни билиб турибман... Сиз худо саҳройини жаннати қилиб юборди, дедингизми?

— Ҳа, шубҳанг борми ҳали бу гапга?

— Бу гапга шубҳам йўқку-я... Ҳалиги саҳройини худо жаннати қилганини сиз қаёқдан билдингиз, шуни билгим келяпти.

— Сен шуни билиб олишинг зарурми жуда?! Ўзингдан катта бир гап айтдими, хўп дегин. Ёш нарса катталарнинг гапига гап қайтарса гуноҳ, тушундингми?

— Тушунингга-ку, тушуниб турибман-а... Саҳройи намоз ўқиса ўқигандир. Бунга ишонса бўлади, аммо намоз ўқиган саҳройини худо жаннати қилганини ким кўрибди? Шуни билиб-тушуниб олгим келса, бунинг нимаси гуноҳ? Ҳожи бобом менга шунақа таълим берганлар. Саҳройининг жаннати қилинганини балки ўзингиз кўргандирсиз?

Додхудо хандон уриб кулди:

— Ким худони кўзи билан кўрибдики, Додхудо амакинг кўрсин! Ҳар бир мусулмон худони ақл билан танийди. Мен, сен худони кўрмаймиз, худо бизни кўриб, кузатиб туради.

— Худо ухламайдими?

— Бас қил. Кофир бўлма! Худога аён нарсалар, бандасига пинҳон. Худо қудрати олдида замин у замон... Астафтурулло, астафтурулло,— деб калима қайтарди Додхудо.

Ҳотам Ҳожи сартарош билан суҳбат қурганда билиб-билмай берган саволлари учун бундай танбеҳ эшитмас, у билан яйраб-яшнаб сўзлашарди. Шунинг учун Додхудонинг сўзи Ҳотамга ёқмади. Юрагига гулгула солган шубҳаларни билиб олиб, поёнига етгиси келарди.

— Яна бир нарсани айтиб қўяй сенга, худо билан ҳеч ким кўришган эмас. Фақат пайғамбаримиз Ҳазрати Жаброил, орқали худо билан сўзлашиб турадилар. Билиб қўйсанг, бу ҳам бирда бўлмаса, бирда яраб қолар, деб айтяпман... Тундунингми?

— Озгина,— деб жавоб қилди Ҳотам.

— Ҳа, боракалло, нима кўп, худонинг куни кўп. Кам-кам ўрганиб мударрис бўлиб қолсанг эди-я, баччағар.

— Ҳа, сиз домлам бўлганингиздан кейин бўлсам-бўлавераман-да. Ҳалиям сиздан анча нарса ўрганиб олдим.

— Ҳа, қайта-қайта гап кавлайверишингдан бир гап бор сен баччағарда,— деб ҳазил қилган бўлди Додхудо.— Дам олиб бўлдингми?

— Кетдикми?

— Ундай бўлса, секин йўлга туш, мен сенга қиёмат-қойим тўғрисида билганларимни сўзлаб берай, хўшми? *

— Ҳо, буни қаранг-а, амаки, ўзингизни ҳам авлиё десам бўлар экан. «Худди шу саволни сўраб билсам қалай бўлар экан?» деб кўнглимдан ўтказиб турган эдим... Қиёмат-қойим қизиқ дейишади. Шу ростми? Майлингиз, жон деб қулоқ соламан, кетдик, бўлмаса,— деб яна йўлга тушди Ҳотам.

— Ростми эмиш! Ёлгон ҳам бўлармиди, а? Шак келтирма, кофир бўласан! Қиёмат-қойим дегани шундақа аросатки, биз яшаб турган дунё унда асфаласофилинга кетади. Маҳша» бошланади, қуёш найза бўйи ерга тушади, фараз қилки, ер юзи бир дошқозону, унда бор жон-жонивор, тоғ-тош чўяндек эриб қайнайди. Ўлганлар қабр-қабрдан бош кўтаришиб: «Ё Муҳаммад!» дея фарёд кўтаришади. Пайғамбаримиз Расулоллоҳ бўлсалар, «Во, умматим! Во, надомат!» дея фиғонлари фалакка кўтарилади. Қуёшда куйиб, қоврилиб ётган сен-менга ўхшаган умматларига муборак қўлларини узатиб, барчасини худонинг тарозибони олдига бошлаб борадилар. Мусулмоннинг сараги саракка, пучаги пучакка чиқадиган жой ана ўша тарози! Тарозибон бу бебақо дунёда қилган гуноҳ ва савобимизни тарозисиди тартади, савобдан гуноҳи кўп бўлганларни дўзахга, гуноҳидан савоби кўп бўлганларни жаннатга юборади.

— Амаки!— деди ҳаяжонланиб Ҳотам,— мусулмон бандасининг қилган савоби билан гуноҳи қаерда сақланар экан?

— Билан аъмол дермишлар. Аъмол тарозибон қўлида бўлади.

— Сиз билан менинг аъмолимиз ҳам тарозибондами?

— Бўлмасам-чи?

— Ундай бўлса савоб ишни кўпроқ қилайлик. Савоб иш қанақа бўлади, амаки?

— Қандақа бўларди, мана, ҳозирги ишинг бориб турган савобнинг ўзгинаси. Жаннат эшиги сен учун ланг очиқ, худо хоҳласа. Жаннатда нима истасанг ҳаммаси муҳайё. Сув ўрнига шарбат ичасан. Бир-бирисидан гўзал, сув ичса томоғидан, сабзи еса бикинидан кўринадиган мўрчамийён, гунчадаҳан, гул юзли париваш ҳурилиқолар ана ўша ерда, жаннатнинг ихтиёрида бўлади. Бу дунё роҳатидан кеч! Роҳат-фароғат у дунёда. Тушундингми?

— Тушундим. Бу дунёда лақиллаб юргандан кўра, тезроқ у дунёга кетиш керак экан. Сизга-ку, жаннат эшиги очиқ турар-у, менинг ишим чатоқ экан,— деди Ҳотам.

— Ноумид шайтон, нега ундай дейсан? Худо хоҳласа, иккимиз бирга кирамиз жаннатга.

— Йўқ,— деди оқ тортиб Ҳотам,— мен отангизга ўхшаб масжид солмаган бўлсам...

— Масжидни ҳамма ҳам солавермайди. Ҳозир сен қилиб турган хизмат ҳам савоби азим. Мени елкангда кўтариб намозга олиб бориб, олиб келяпсан. Бу катта савоб. Охиратим обод бўлсин, десанг, бу дунё роҳатидан кеч, болам.

— Кечганман-ку, амаки. Яна нимадан кечай?— деди ғамгин бир оҳангда Ҳотам.— Қани энди сизга, отангизга ўхшаб масжид солишга қурбим етса эди! Йўқ, йўқ, сизга ўхшаш қийин. Сизга ўхшаб ерим, сувим, давлатим, чўпон, етим, чоракорларим бўлмаса. Ҳар куни беш вақт намозда мусулмонлар дуо қилишаркан, жума намозида домла-имом отангиз отларини хутбага қўшиб ўқирканлар. Сиздек бўлиш қийин. Ота-онангиз билиб номингизни Додхудо қўйган эканлар. Худо берган худодод экансиз.

— Тўғри айтасан, мана, кўр,— деди Додхудо ўнг қўлини кўрсатиб.— Беш бармоқ баробар эмас, шунга ўхшаб, парвардигор эгамнинг ўзи бировни бой, бировни фақир қилиб яратди. Мана, мени ёки ошнанг Жабборқул лайлакни ол. Мен сени худо йўлига бошлаб, намозга ўргатдим. Бу савоб. Бу савоб иш билан охиратинг обод бўлгай, иншоолло.

— Ундай бўлса, намозда ўқиладиган дуоларни тезроқ ўргатсангиз бўлар экан менга, текинга эмас, савобига тенг шерик қиламан, хўпми, амаки?

— Ниятинг яхши, мурод-мақсадга етасан, иншоолло... Мана, эсон-омон масжидга ҳам етиб келдик. Имом Ҳасан, Имом Ҳусан арвоҳлари ёр бўлсин сенга, иним!

Ҳотам одатдагидек зинапоялардан кўтарила бориб, Ҳожи сартарош билан Қарим тоштарошга кўзи тушди. Уларга салом бериб масжид томон шошилди.

Масжид саҳни намозхонлар билан лиқ тўла эди. Додхудога кўзи тушган одамлар: «Ҳой, йўл беринг», деб ҳовли ўртасидан йўл очиб икки томонга тизилишар, Ҳотам бўлса, «Пўшт! Пўшт!» деб одамлар орасини ёриб ўтиб супа томонга борарди. Додхудо икки томонга тизилишган халойиққа бош эгиб саломлашар, гўё бутун жамоа унга пешвоз чиққандек ўзини мағрур тутарди.

Ҳотам зиналардан кўтарилиб баланд айвонга чиққач, одатдагича ўнг қанотдаги эшикдан масжидга кирди, хутба ўқиладиган минбар яқинига қўйилган мослама — курси олдига бориб чўкка тушди-да, одамлар ёрдами билан Додхудони курсига ўтқазиб қўйди.

Намозхонлардан баъзилари Додхудонинг олдига келиб саломлашиб, яна ўз сафларига бориб қўшилишарди. Ҳотам нафасини ростлаб, юз-кўзидаги терларини артиб, кийимларини тuzатди, Додхудо омонатга берган малла салласини бошига ўраб, унинг ёнига чўкка тушди.

Ҳали имом-домла келганча йўқ. Намозхонлар ипга тизилган мунчоқдек қатор-қатор бўлиб, баъзилари тасбеҳ ўгириб, хомуш ўтирардилар.

Одатда юқори табақага мансуб кишилар кўпинча масжид ичида намоз ўқисалар, аксари косиб, камбағалҳол кишилар масжид айвонида, кенг ҳовлида ибодат қилиб тарқалишарди. Масжид ичидагилар гилам ёки пахта, жундан тўқилган қалин, юмшоқ жойнамоz устида оллоҳга сиғинадилар, ташқаридагилар эса тўн ёки белбоғларини ерга тўшаб, тангрига ёлворадилар. Айниқса, жума кунлари Имом Ҳасан, Имом Ҳусан масжидига кам деганда беш юзга етиб мусулмон жамоаси йиғилишар эди. Қиём пайти. Қуёш осмон гумбазининг қоқ белига минган. Икки қавми қўлтиғидан тутган имом Урганжий зинапояларни оҳи-та-оҳи босиб, масжидга кўтарилмоқда.

Имомнинг ўнг оёғи чап оёғидан хиёл қисқа бўлганидан гавдаси ўнг томонга оғиброқ юради. Халойиқ имомни орқаворатдан эслаганларида албатта исмига «оқсоқ» лақабини тиркаб аташарди. У ўрта бўй, чўзиқ юз, қаншари ясси, пучуқ бурнининг иккала тешиги пастга эмас, юқорига қараган, манқаланиб сўзлайдиган бир киши эди. Қалин, гўштдор дудоғи курак тишларини яширишга ожизлигидан кўп ҳолларда кулгидан ўзини тияр, дўрдоқ устки лабини лабига мумкин қадар яқинлаштириб,

бесўнақай, хунук тишларини кўрсатмасликка уринарди. Бунинг устига, жағн жағига ёпишган, этсиз юзида чағир кўзлари ҳамишу ўйнаб ҳам турарди. Оқ оралаган, сариқ соқол-мўйлови ҳам турқ тароватиға монанд. Имом жума намоз кунлари ўзига алоҳида оро бериб, оқ кўйлак, яктак устидан банорас тўн кийиб, бошига лайлак уясидек оқ салла қўндириб, оқсоқлигини гўё шундай қилиб ниқоблагандек, икки киши қўлтиқлаган ҳолда виқор билан қадам ташлаб келарди.

Жойнамозлари устида қўл қовуштириб ўтирган қавмлар имом ҳурмати учун ўринларидан дув этиб туришди. Имом жамоат эҳтиромига эҳтиром кўрсатган бўлиб, ярим таъзим билан юриб бориб, масжид остонаси тагига кавушини ечди ва: «Бисмилло», деб ичкери кирди. Халойиқ нигоҳи имом-домлада эди. Сафдагилар орасидан ўтиб меҳробни мўлжаллаб бораётган имомнинг кўзи Додхудога тушиди, унга яқинлашиб эҳтиром билан қўлини тутиб, «Худо шифо берсин», деб дуо қилди. Сўнг меҳробга яқинлашиб, ўзича мустақил пешин намозини ўқишга киришди. Имом пешин намозини ўқиб тугатгач, уни кузатиб турган муаззин такбир тушира кетди. «Оллоҳу акбар, оллоҳу акбар!..» садосини эшитган халойиқ оёққа туриб, имомга иқтидо қилганча жума намозини ўқий бошлади. Имом қуръондан қандайдир оятни ўқиб, «Оллоҳу акбар», дея энгашди, барча унинг ҳаракатини оғишмай такрорлар эди. Шу тариқа икки ракаат намоз тугаб, имомнинг «Омин», деган овози билан ҳамма дуога қўл кўтарди. «Ибодатимиз даргоҳига қабул бўлгай», деб худога илтижо қилиб қавмлар юзларига фотиҳа тортишди. Шу пайт аллақердан Камол лашкар пайдо бўлиб, масжид айвонига кўтарилди. У ҳеч ким билан салом-алик қилмай, тўғри меҳроб томонга ўтиб бораверди. Халойиқ ва имом-домла нима қилишларини билмай Камолни жимгина кузатишарди. Намоз бир четда қолиб, шовшув, қиқир-қиқир, кулги кўтарилла бошлади. У тўғри меҳробга, имом-домла ёнига чиқиб борди. Қўлидаги ҳассасини ўйнатар, худди важоҳат билан бировнинг бошига тушириб қоладигандай, қўрқинчли кўзлари безовта эди. Меҳробдан минбарга томон йўл олаётган имом ҳам жойида тик туриб қотиб қолган эди.

Эл орасида «жинни», «авлиё», деб ном чиқарган бу одамнинг ташқи кўриниши, турқи таровати ниҳоятда хунук. Бирор хилват ерда қўққисдан унга дуч келиб қолган одамнинг юраги шув этиб, ўтакаси ёрилиб кетиши турган гап... Озғин, бесўнақай, бўйи шипдек. Мўйловлари патак соқолларига ўралиб юз-кўзини бутунлай қоплаб олган. Сержун кўкраги яланг, жулдур жомали, ялангоёқ Камол, ўзича гўлдираб фотиҳа ўқиб, гоҳ ёқимли овози билан хиргойи қилиб юрарди. Ҳотам Камолдан кўз узмай ҳанг-

манг бўлиб қолди, чунки уни бу ерда биринчи бор кўриши эди. У меҳробдан тўғри минбар томонга юрди, минбарнинг олдига бориб бор овози билан қичқирди:

— Халойиқ!.. Ассалому алайкум!— Унда-бунда «Ваалайкум ассалом» деган овозлар эшитилди.— Мен ҳозир тўппа-тўғри оллои таолонинг олдидан, арши аълодан тушиб келаяпман! Ёлғончи худонинг душмани! Ораларингизда ёлғончи, имонсиз, мўминлар ҳаққига хиёнат қиладиган шайтонфеъл одамлар борлигини биласизларми?..

Домла-имом чўчинқираб, «Куфрга ботманг, авлиё», деб қўйди.

Камол бароқ қошларини кўтариб имомга қаради, «Хўп, хўп, ака мулло», деб бўйинини эгиб, узр сўраган бўлди.

— Балли, авлиё, қани энди, жойингизга бориб ўтиринг. Намоз қазо бўлмасин,— деди имом ҳадик аралаш мулоийм оҳангда.

— Қазо қилмайман. Қазо бўлса, қазосини ўқийман...— деди Камол лашкар ва масжид остонасида тилини осилтирганча тизилиб турган итларига қаради:— Итларим ҳозир ибодатда, ана улар. Дунёда энг адолатли, диёнатли махлуқ ана шу жониворлар бўлади. Анави қўл-оёғи шол махлуқда имон йўқ! Диёнат йўқ! Қазини билан қартадир... У ҳам жинси — отаси Маматбойга тортди. Жаброил ҳазрат билан сўзлашдим, Маматбой тўнғиз қавамида кетибди. Итдан бўлган қурбонликка ярамас!.. Одил парвардигорим тўппа-тўғри айтдики, «Камол, бундан ортиқ яна нима қилай, бу дунёлигидан маҳрум қилиб қўйибман-ку, яна нима қил дейсан?» деди. Ноилож рози бўлдим. Ёлғончи худога душман...

Камол авлиёнинг бу гапига намозхонлар четга қараб пиқ-пиқ кулишди. Баъзи бировлар: «Худонинг эрка бандаси, авлиёлиги рост», деса бошқа бировлар лабларини тишлаб: «Жинни ўлгурга нима ҳам дер эдинг?» дея пичир-пичир қилардилар.

Ҳотам, кўзи аланг-жаланг, Камол жиннининг ошкора ҳақоратларини жим эшитиб ўтирган издиҳомни кўздан кечириб ҳайрон бўлиб турарди. Боя Додхудо Камолнинг овозини эшитганда нега қалтироққа тушганини у энди тушунди. Жиннининг нимасидир унга ёқиб қолгандек бўлди..

Камол ўзи ёниб, ўзи ўчиб, устун тагига бориб жимгина ўтириб олди. Намозхонлар:

— Худонинг ўзи инсоф берсин,— дея намозни ниҳоясига етказдилар.

Имом жума намозининг расмий қисмини тугатгач, масжиднинг ўн қанотидаги уч пиллапоялик минбар томон йўл оларкан, иккинчи қаторда ўтирган Камол жиннига кўз қирини

ташлаб ўтди. Минбарга кўтарилаётди нима бўлди-ю, бехосдан чўлоқ оёғи панд бериб йиқилиб тушди.

— Эй, тақсиримга нима бўлди?— деб қичқирди кимдир.

Уч-тўрт киши ёрдамга шошилди. Булар орасида Камол жинни ҳам бор эди. У: «Тақсиримга кўз тегди. Қани, менинг кўзmunчоғим?.. Бўйинларига тақиб қўяй», деб чўнтагини кавларди. Унинг қилиғига баъзилар кулиб, баъзилар ғазабланди. Кулганлар билан ғазабланганлар айтиша кетди:

— Маймун ўйнатдим, масжидда куласиз?

— Кулса кулибди-да, шунга ҳам ота гўри — қозихонами?

— Эй, имом йиқилиб ётибдилар, жиннига қўшилиб сизлар ҳам жинни бўлдиларинг!— деди бошқа намозхон.

— Ўзингиз жинни!

— Худонинг уйида уришманглар!

Уч-тўрт намозхон домлани суяб турғазди. Намозхонлар минбар томон ёпирилиб келишаётган эди, муаззин:

— Халойиқ, жой-жойларингизга бориб ўтиринглар!— деб қичқирди.

Камол лашкар ҳам муаззиннинг гапини такрорлаб бақирди, зинапояда ўтирган имом унга ер тагидан хавотирланиб қараб-қараб қўярди. Ҳотам ҳам хавотирда, Додхудонинг титроғи ҳануз босилгани йўқ. Лекин у кўзини юмганча мослама курсисида жимгина ўтирарди. Ҳотам Додхудодан кўра имом-домладан хавотирда эди.

У шу ўй-хаёллар билан банд бўлиб турганида имом-домла ўрнидан туриб, секин-аста пиллапоялардан минбарга кўтарила бошлади. Барча намозхонларнинг диққат-эътибори унга қаратилди. Масжидга мазористон жимлиги чўкди.

Имом зарҳал ҳасса қуббасини чап елкасига тегизиб, издиҳомга хитоб қилиб:

— Муҳтарам жамоа!— деди манқаланиб.— Билинг! Огоҳ бўлинг! Ҳозирги намозимиз жумадан-жумага қадар билиб-билмай қилиб қўйган гуноҳларимизни ювадиган, ҳафтада бир бор келадиган ва бажариладиган тоат-ибодатдир. Огоҳ бўлингларким, барчамиз ҳам хом сут эмган бандан ғофиллармиз. Савоб, деб, баъзан гуноҳ қилиб қўямиз. «Умнатларим гуноҳини савобга айлантирадиган ибодат ҳар ҳафтада ўқиладиган жума намозидир», деган эдилар пайғамбаримиз расулиоллоҳ. Яна огоҳ бўлингизким, олтин зангламайди, аммо темир-пўлат занглаши айна ҳақиқат. Илло, инсон қалби ҳам бамисоли темир-пўлатга ўхшаб занглайди. Қалб занги, кўнгли губорини тозалаб мусаффо қиладиган мўъжиза — тиловати қуръон, зикр-сано, намози жумадир. «Кўнгиллариингиз нурафшон бўлсин учун намоз ва намози жумани тарк этмангиз!» деган эдилар пайғам-

баримиз. Охир замон Муҳаммад Мустафо зиллиллоҳу алайҳ валассалом!— Имом шундай деганда жамоа унинг сўзларини такрорлаб, ярим туриб яна жойларига ўтирдилар.

— Ё раббий! Уқиган намоз, тоат-ибодатларимиз даргоҳи илоҳига қабул бўлмай, омин!

— Омин!— дея гуриллади халойиқ.

— Қуръони тиловатларимиз савобини марҳум ота, марҳум оналаримиз ҳамда зурриётларимиз арвоҳларига боғишладик. Ё раббий! Уларни дўзах азобидан қутқазиб, жаннати қилгайсан. Омин!

— Омин, ё раббано, омин!

— Ислом ҳомийси, Бухоро давлатининг тождор соҳиби тахти, биз мусулмонларнинг пушт-паноҳи, амир ул-муслимин бошимизга соябон бўлмайлар. Омин!

— Омин!

— Мен омин қилмайман!— деб қичқирди Камол жинни. Одамлар олазарак бўлиб, имомнинг сўзи оғзида қолди. Ола-ғовур босилавермагач, муаззиннинг: «Тинчланинг, мусулмонлар!» деган хитоби эшитилди. Ҳотам гоҳ Камол жиннига, гоҳ намозхонларга, гоҳ қалтироқ босаётган Додхудога ҳайрон боқиб ўтирарди.

Ғовур-ғувур бир оз босилгандек бўлди. Имом-домла бир йўталиб олиб, баланд овоз билан сўзида давом этди:

— Дуо қилингиз, сахий-саховатли Додхудонинг дардларига олло шифо бергай. Омин!

— Омин!

Камол жинни илон чаққандек қичқирди:

— Дуо қилманглар, гуноҳ бўлади.

Камолнинг ёнида турган одам унинг этагидан тортиб ўтқазмоқчи бўлди, аммо ўтқазолмади.

— Бу ер худонинг уйи... Алдоқчи худога душман!

— Тутинг у тентакни!— деб қичқирди Додхудо.

Камол жинни шундай қўрқинчли бир важоҳатда эдики, унга яқин боришга ҳеч ким журъат қилолмасди. У ҳеч кимга тутқич бермай яна минбарга отилди. Имомнинг қўлидаги ҳассасини тортиб олди. Имом шундай қўрққан эдики, шошилганидан минбардан қулаб тушди. «Вой оёғим, оёғим синди!» деб додлади. Бир неча одам имомни кўтариб масжиддан ташқарига олиб чиқиб кетди. Ун чоғли намозхон имомнинг орқасидан эргашди. Камол имомга тақлид қилиб гўё хутба ўқигандек, «Алҳамдулилло», деб пойма-пой гапира бошлади.

— Додхудо ҳотам эмас, ҳаннот! Моли мардумхўр! Нотўғрими?

— Тўғри!— деган овоз эшитилди.

— Ушланг! Ҳайданг лаънати тентакни!— деб бақирди Додхудо.

Уч-тўрт одам минбар томон интилган эди, Камол:

— Йўлаб кўр-чи!— деб ҳассасини кўтарди.— Норасида қизим Додхудонинг зиндониди. Турсунтош менинг қизим бўлади.— У шундай деб йиғлай бошлади.

— Ҳотам! Нега қараб турибсан? Ҳой, мусулмонлар, тутиб боғланглар у жиннини!— деб буюрди Додхудо.

Ҳотам саросимада, нима қилишини билмай қолди. Уч-тўрт одам яна минбарга яқинлашди. Бирининг миясига шарақ этиб ҳасса тушди.

— Амирингдан кўрқмайман! Баччабоз-занакибоздан кўрқиб юрибсан ҳамманг! Ҳезалак! Ҳезалаклар!— дея қичқирарди Камол.

— Тутинглар!

— Боғланглар!

— Амир ул-муслиминга тил тегизди у нопок!— деган овозлар эшитилди.

— Қани-қани, бирортанг йўлаб кўр-чи?— деди ҳимояга шайланиб Камол.

— Бор-эй, бу жиннига худо бас келмаса, бандаси бас келолмайди,— деди орқасига чекиниб бир намозхон. Унга қараб бошқалар ҳам чекинишди.

— Худо билан дўстман. Ҳар оқшом уйимга келади. Имом Ҳасан, Имом Ҳусан мазорига кириб олиб иккаламиз дардлашамиз. Ҳа, худо ёмон одам эмас, худди ўзимга ўхшайди. Зуваласи пишиқ, тупроғимиз жаннатдан. Додхудо устидан имом-домлага арз қилсам, у ҳам Додхудони ёқлайди: «Хонавайрон бўлиш азали тақдир экан сенга. Додхудодан ўпкалама, худодан кўр», деди. У мени чалғитиб, худо билан орамни бузмоқчи... Куни кеча худого учрадим. «Мени хонавайрон қилиб, ёш қизимни Додхудога олиб берган сенми?»— деб сўрадим. Ошнам хафа бўлди. «Баъзи бандаларимга ўхшаб сен ҳам лақма бўлиб қолибсан,— деб койинди.— Айбни ўзлари қилиб, менга тўнкайдиганлар кўпайиб кетди. Қиёмат узоқ эмас, улар билан ўшанда ҳисоблашаман», деди худо. «Хайр, ундай бўлса худого солдим», деган эдим, қолдим балога. «Нима учун сенга қўл-оёқ, қулоқ, тил бердим, ақл бердим, нега уларни ишга солмайсан? Ношудларни кўргани кўзим йўқ! Елғиз ўзим қайси бирингга бўлай! Ҳар ким ўзини ўзи эплаши, ўз аравасини ўзи тортиши керак. Додхудо билан ўзинг ҳисоблашавер», деди. Ҳозир мен худо амрини бажо келтираман. Бисмилло, оллоҳу акбар!— деб Камол Додхудо устига отилди. Ҳотам ўзини қалқон қилди. Ҳасса Ҳотамга тегиб, боши ёрилди...

— Олакўз!— деб қичқирди Камол.

Масжид айвоннда «ибодат» қилиб ўтирган тўрттала ит югурганча масжидга кирди, одамлар сафини оралаб ўтиб Камолнинг олдига бориб теварак-атрофдагиларга қараб ҳура бошлади. Намозхонларнинг эси чиқиб, тумтарақай бўлиб қочишди.

— Бўлди. Қани кетдик!— деди Камол. Итлар ҳуришдан тўхтаб унинг орқасидан эргашиди...

ТЕЛБА ҲАҚҒУИ

Камол муддаосига эришолмади. Мўлжалга олган нишонига уролмади. Ортиқча ҳаракат бефойдалигини билиб бўлса керак, яна ўзини жинниликка солиб кетди-ворди.

— Ушланглар! Безори жинини тутиб сангпаррон қилинглар...

— Нега томошабин бўлиб қараб қолдиларинг!— дея ўшқирди уст-боши башанг, мош-гуруч соқолли басавлат юрт оқсоқоли. У қанча бақириб-чақирмасин, оломон ҳатто пинагини ҳам бузмади.

— Нега ўшқиради у? Керак бўлса ўзи тутиб олиб тошбўрон қилсин!

— Биз ушлаб тошбўрон қилсагу у завқланиб томоша қилса!

— Жинни билан ким ҳам тенг бўлади дейсиз?

— Қандини урсин, ўша жиннининг билгани билган, яллани у айтсаю бизлар эшитсак. Қаранглар-а, ўзи хон, кўланкаси майдон...

Камол Додхудони мўлжалга олиб таёқ солганда Ҳотам унга қалқон бўлиб боши ёрилди, тирқираб қон чиқди. Қон пешона ва чап бетига оқиб тушаётганини кўрган намозхонлар Ҳотамга ёрдамга шошилдилар.

Камол эса ҳеч нарса кўрмагандек, парвойи фалак саллонамастона қадам ташлаб чиқди-кетди. Хиёл ўтмай далани бошига кўтариб айтган ялласи эшитилди:

Дўстга хор, душманга зор,
Номардга муҳтож айлама!
Номардга муҳтож айлама!

Кет, десанг, Қашқар кетай,
Йўлда ёлғизлик ёмон,
Йўлда ёлғизлик ёмон.
Ёлғизликдан ким ўлибди,
Ҳаммадан хўрлик ёмон!
Ҳаммадан хўрлик ёмон!

Масжид ичида шовқин-сурон кўтарилиши биланоқ Ҳотамнинг олдига Ҳожи сартарош етиб келди.

— Ҳотамжон! Нима бўлди сенга, ўғлим?— дея кўзлари жавдираб сўради у.

—Ҳалиги жинни ўлгурнинг таёғи тегиб кетди, яраси енгил, тузалиб кетади,—деди бир намозхон.

—Тузалиб кетишга кетар-а, лекин...—деди Ҳожи сартарош бармоғни тишлаб. Сўнг:—Сабр қил, мен тезда дори олиб келай,—деди-да, одамлар сафини ёриб ўтиб, ҳужраси томон югуриб кетди.

Додхудо эса ҳамон қақшаб сўзларди:

—Бу қандай гап, ҳамма томошабин! Шуми мусулмончилик! Шуми ҳамият! Куппа-кундузи, масжид тўла издиҳом, жума намози ўқилиб турган чоғда, худонинг уйида-я! Оллонинг ердаги сояси амир ул-муслимин олий ҳазратларига бир нобакор тил тегизса, ҳақорат қилса, ҳеч кимдан ибод қилмай ўзини худога ўртоқ... астағфирулло, астағфирулло! Бу ҳам етмагандек, ўзини худога ҳамтовоқ қилиб кўрсатса... Бу куфур сўзларни эшитган мусулмонлар томошабин бўлиб ўтирсалар! Бу қандай бедодлик! Бу қандай шармандалик! У нобакорни тутиб келиб жазолаш керак!

— Жинни билан тенг бўлиб бўлармишми?— Оломон ичидан кимнингдир луқмаси эшитилди.

— Ким у гапирган? Жинни деган ким у?— деб ўшқирди Додхудо. Ҳеч кимдан нидо чиқавермагач, ваҳшат билан қўшиб қўйди:— Жинни эмас, у амирул-муслиминнинг душмани!

— Қанақа душман?— деб гапга аралашди Карим тоштарош, — соғ-саломат, ақли жойида бўлган одам «Худо билан гап-лашдим», деб ўтирармиди?

— Тўғри.

— Жинни билан эсини еган тенг бўлади,— деган овозлар эшитилди.

— Ана холос!— деди Додхудо ҳафсаласи пир бўлиб.

Ҳожи сартарош ҳаллослаганча одамлар орасидан ўтиб келди. Қўлидаги сопол косадан пахта сўхтасини олиб, Ҳотамнинг жароҳатини боғлай бошлади.

— Жиннини жинни деса арпа бўйи ўсади,— деди у.

— Камол сиз ўйлаганча жинни эмас-да, Ҳожим,— деб луқма солди уста Карим.

— Мен ўйлаганча жинни бўлмаса, бошқача жиннидир,— деди Ҳожи, сўнг Ҳотамга қаради:— Сен ҳам, ўғлим, бошингни ёрдириб, қараб ўтиришингга ҳайронман.

— Худо уриб қўйгани мен ҳам урсам яхши бўладими, бобо-жон?— деди Ҳотам.

—Боракалло, ёш бўлсанг ҳам донолар гапини қилдинг, ўғлим. Билиб отингни Ҳотам қўйган экан ота-онанг. Хўп, бўлар иш бўлди,— деди уста намозхонларга мурожаат қилиб.— Намоз бўлса ўқилди, томоша ҳам тугади, энди уй-уйга тарқалсак бўлар.

— Қани, кетдик.

— Қамол жиннининг қутулиб кетгани рост бўлдимиз?— деди бир намозхон.

— Қамолнинг тўрт томони қибла,— деди бошқа бирови.

— Яхшики, ҳеч ким уни тутиб бермади, тутилганда, нақ тошбўрон бўлиб кетармиди.

— Қим. тошбўрон қилади, сенми?

— Додхудо бошлаб берса, шарият номидан гапирса, оломон қараб турармиди?

— Оломонинг ким?.. Бирини мен бўладиган бўлсам, иккинчиси дунёда ҳам Қамол жиннига тош отмасман.

— Имом-домла сўзи ёқмай, жинни қўзимадимикин Қамолнинг?

— Гап имом-домла сўзида ҳам эмас.

— Нимадан жинни тутди бўлмаса?

— Қамолнинг Додхудога адовати бор.

— Додхудодан жабр кўрганлар озми? Додхудони орқалаб юрган йигитча бу ернинг боласига ўхшамайди. Қим бўлса экан?

— Деҳибаландга осмондан тушганмисиз? Тирикчилик, деб санқиб юрганлар озми? У ҳам ўшаларнинг бири-да,— деди бошқа биров.

— Ёш экан бечора.

— Ёш бўлса ҳам чайир экан, сўлоқмондек шолни ортмоқлаб юриш осонми?

— Қамол жиннига беш кетдим. Тентак дейишади уни, гап-сўзи сира ҳам тентакка ўхшамайди-ку?

— Ўзи шунақа бўлади, одатда ақллилар айтолмайдиган гапни тентаклар топиб-топиб айтадики, асти қўявер.

— Ақли ҳаддан ошиб кетган кишилар бориб-бориб жинни бўлади, дейишади, шу ростмикин, а?

— Ҳа, ўлманг, шу боисдан ҳам шу замонда ақллиларнинг бозори касод-да. Оёқлар — бош, бошлар — оёқ,— деди яна бошқаси.

Йўловчи намозхонлар хандон уриб кулишди.

— Ақли бўлиб жиннига чиққандан кўра, аҳмоқ бўлиб девонбеги билан ҳамтовоқ бўлиш яхши демоқчисан-да?

— Замон шундақа, оғайни! Замон санга боқмаса, сан замонга боқ! Олтин гап.

— Амирни баччабоз, деб ҳам қўйди-я, баччағар.

— Шунгаки ақли етибди, Камол жинни эмас...

— Бу ёғига ўта кўрма, ошнам. Камол-ку жинниман, деб кутулиб кетар-ов... Қўл югуриги — ошга, тил югуриги — бошга! Оёғини қўйиб, тили билан юрадиганлар йўқ эмас.

— Ҳа, дуруст, айтганим — айтмаганим.

— Ҳа, бир қўлнинг билан оғзингни, бир қўлинг билан... Кетдик, оғайнилар,— деди сойдан қирга кўтарилиб ҳамроҳлардан бири.

Улар бир-бирларига яхшилик тилашиб, уй-уйларига йўл олдилар.

Додхудо не маҳалгача ўзига келолмай шалпайиб қолди. Яраси боғланиб, афт-ангоридаги қонни чала-чулпа артган Ҳотам Додхудога юзланди:

— Амаки, тузукмисиз?

— Нобакор жинни тутилмадимиз?— деб сўради Додхудо.— У баттол жазоланмоғи керак.

— Қанақа жазо?

— Авваламбор боши ёрилган сен, даъвогар ҳам ўзинг бўлмағинг керак!.. Амирни ҳақорат қилдимиз — қилди. Энди жим қолиб бўлмайди.

— Девонанинг ўзи нимаю ҳақорати бўлсин, амаки.

— Ундай дема! Амир билан ўйнашмоқчимисан?

Ҳотам кўрқиб кетди. «Қалтак еб бошим балога қолмаса яхши эди. Қаёқдан ҳам бу касофатга дучор қилди мени... Камол жиннининг таёғидан омон қолдим, десам, бу бало ҳам бормиди менга! Агар, мен ўзимни қалқон қилмаганимда ер тишлатган бўларди Камолнинг таёғи... Ўзи даъво қилиш ўрнига нега мени... Камолни амир жаллодига топшириш учун нега мени даъвогар қилмоқчи? Хўш, Камол нега менга ёки мен унга душман бўлмоғим керак?..»

— Бошинг қалай?— деб сохта ғамхўрлик кўрсатиб сўради Додхудо.

— Бошимми?.. Бошим, мана, кўриб турибсиз-ку, жойида,— деди Додхудога Ҳотам юзма-юз бўлиб.

— Шайтон-шайтон!— деб қўйди Додхудо...— Ҳа, дарвоқе, менинг сўзимга аниқ жавоб қилмадинг.

— Қайси сўзингизга, амаки?— дея ўзини гўлликка солиб сўради Ҳотам.

— Камолни жаллодга топшириш...

— Ҳа, ҳа, эсимда... Қани, опичинг-чи, йўлга ҳам гап қолсин, амаки...

Ҳотам Додхудони опичлаб йўлга равона бўлди.

Карим тоштарош билан Ҳожи сартарош масжид ҳов-

лисидаги тут дарахти тагида ниманидир гаплашиб тур-
шарди.

Додхудони опичлаган Ҳотамни кўргач, Ҳожи сартарош е-
ра қаради. У кайфсиз кўринарди, қовоғи солиқ, жаҳли чиқ-
қандек, ўзига хос мулойимликни унутиб Қарим тоштарошга
газабнок оҳангда сўзларди:

— Нега энди қайта-қайта «Ошнангиз», деб қолдингиз!
Қанақа ошна бўлсин Додхудо менга?!

— Асабийлашманг, Ҳожим. Мен анави йигитчага ачина-
ман. Камбағални туянинг устида ит қопади, деганларича бор-
да, бўлмаса, Додхудога аталган таёқ бечора гуноҳсиз мусо-
фир бошига тегармиди?

— Гапни айлантирманг, уста Қарим... Ҳотам парвонага
ўхшаб ўзини урган бўлса мен айбдорми?

— Нега аччиғингиз келади, эшон Ҳожим? Мусофир итнинг
думи қисик бўларкан. Додхудо бола фақирни лақиллатиб,
тузоққа илинтирган, сиз ахир...

— Нима, мен ахир?.. Нега энди сиз менга...

— Ҳа, сиз,— деди уста Қарим Ҳожига сўз бермай, — сиз
дунё кўрган, оқ-қоранинг фарқига борадиган кишисиз. Мен
ўқимаган авом бўлсам ҳам...

— Ўқимаган бўлсангиз ҳам, уққанлардан афзалсиз, уста
Қарим.

— Билолмадим, ўқинган ҳам, уққан ҳам ҳар хил бўлар
экан... Билолмадим, бу савдоларнинг охири нима бўлар-
кан?

Ҳожи мийғида кулиб қўйди. Унинг қуюқ, қалин қоши
юқори кўтарилиб, пастга туша бошлади. Қалин, дўрдоқ лаби-
ни буриб бир нуқтага тикилиб турди-да, бирдан жонланиб
деди:

— Охири нима бўлади, айтайми сизга?

Уста Қарим индамади.

— Бизгача ўтган одамлар ҳам бир-бирларига: «Бу савдо-
ларнинг охири нима бўлар экан?» деган саволлар беришган,
бош ҳам қотиришган. Аммо улар ҳам савол-жавобдан нарига
ўтолмай юрак тўла армон билан бирин-кетин дунёдан ўтиб ке-
тишган. Кўп қадимий кўҳна дунё бу, уста Қарим! Бу дунёга
янги тартиб ўрнатишни ўйлаб китоб битган донишмандлар
оз бўлмаган. Илло, улар айтган оқилона сўзлар, ёзган китоб-
лар амир ва хонларга ёқмади. Эзгулик истаган оқилу доно-
лар гуноҳкор қилиниб, бирининг тили кесилди, бирининг кўзи
ўйилди, бошқа бирови ёзган китоби билан бирга гулханда ён-
дирилди. Қанчадан-қанча халқпарвар мардимайдонлар дор-
га осилиб, жаллод болтасида бошлари кесилди. Ҳозир ҳам

қуёш юзини кўрмай зиндонларда умрлари чириётган ватандошларимиз озми?

— Ҳа, эшон Ҳожим, айтсам тилим, айтмасам дилим куяди деганларича бор. Бошларидан жудо қилиниб, жаллод ханжари билан бўғизланган бечораларни ўз кўзим билан кўриб турибман,— деди кўзи жавдираб тоштарош уста.

— Уша сиз ўз кўзингиз билан кўрган боши кесилганларнинг гуноҳлари нима экан, қизиқиб кўрганмисиз?

— Қизиқиб кўрганимдан нима фойда?.. Бари бир «гуноҳкор»ни жаллод қўлидан ажратиб ололмайман-ку!

— Албатта ололмайсиз,— деди таъкидлаб Ҳожи.— Ҳеч ким ҳам гуноҳсиз гуноҳкорларни жаллод қўлидан қутқаза олмаган. Аммо у маҳбус ҳақми-ноҳақми, қизиқиш керак-да, демоқчиман.

— Қизиқмадим эмас, ҳамма ҳам қизиқади-да. Амир жаллоди бўғизлаганларнинг аксарияти амирга қарши ё сўз айтган ё кўзғолон кўтарган.

— Баракалла, уста... замон кимники — зўрники, хушомадгўйларники! Ер юзида инсон борки, Одам Ато билан Момо Ҳаводан тарқаган. Одамни биринчи бўлиб туққан она, туғдирган ота. Арпадан арпа — буғдойдан буғдой унади-ку. Одамзод ҳам шундай, одамнинг ибтидоси бир ота, бир онадан, насл-насаби бир. Аслини олганингизда, бири ака, бири ука, бири опа, бири сингил. Шундай бўлгач, иноқ-иттифоқ бўлиб яшасак бўлмасмикин?

— Мендан сўраяпсизми, мендан-а, оми тоштарошдан-а? Мендан: «Ҳозгон мармаридан нималар ясаса бўлади?» деб сўранг.

— Ҳа, Ҳозгон тошига жон ато қилишни билган уста Қарим ҳам Одам Ато, Момо Ҳаводан тарқаган.

— Бундан чиқди, амирлар ҳам, Маматбой билан Додхудо ҳам мен билан бир туғишган бўлиб чиқади-да. Шундайми?

— Аслида шундай.

— Йўқ, мен наслимни булғамайман. Амир билан Додхудо қаёқдаю ота-онам, мен қаёқда? Додхудо одам қиёфасидаги йиртқич, одам эмас, ҳайвон! Қамол жинни ҳақ!

— Хўш, Додхудонинг нимаси ёқмай қолди сизга?— дея ёқимсиз бир табассум билан гап ташлади Ҳожи.

— Билолмадим, Додхудонинг нимаси ёққан экан сизга?— Ҳожининг саволига савол билан жавоб қилди уста Қарим.

Ҳожи сукут этиб, жим қолди. У кўзини бир нуқтага қадаб баъзан тоштарошга қараб-қараб кўярди. Балки у тоштарошда рўй берган янги ҳолатни билиб олиш учун атай сукут сақлаётгандир.

— Узр,— дея чуқур уҳ тортди Ҳожи,— биродарим, уста Қарим! Биаламан, сиз ҳам гап ковлашни хуш кўрадиган одам чиқиб қолдингиз.

— Йўқ, ҳожим, сиз ўйлаганча гап ковлайдиган одам эмасман, касбим тоштарош. Мармар йўниб, товоқ ясайман. Сиёҳдон ясайман. Қабр тошларига хат ўяман.

— Биаламан, мрамартошдан масжидга устунлар ясаяпсиз.

— Ёмонми?

— Аксинча. Сиз улкан меъмор, қўли гул ҳунармандсиз.

— Ҳа, ҳар қалай, гап ковлаб юрадиган, гап ковлашни хуш кўрадиган ифвогар эмасман.

— Узр, уста Қарим, узр, мен бу гапни яхши маънода айтдим. Гап мағзини чақадиган донишманд одамохунсиз маъносида айтдим. Узр, минг бор узр.

— Донишманд қаёқдаю мен қаёқда! Тоштарошлик менга ота касб. Ақлимни танибманки, Ҳозғон тоғидан тош кесиб, мармар йўнаман. Менинг кўрган дунёна ана шу! Умрим тош йўниб, тош тарашлаб, турли-туман асбоблар яшаш билан ўт-япти. Ҳа, яна шуни айтмоқчиман, сиздан сир тутишнинг ҳожати йўқ чамамда, модомики, сиз кўнглимни хира қилиб келатган дардни кўзгаб қўйдингиз, дардлашганим дуруст. Баъзан дунёнинг икир-чикирлари тўғрисида гап очилиб қолганда, менга ёқмайдиган гаплар ҳам бўлиб қолади. Шунда ўйлаб-ўйлаб, ўйимга етолмай қоламан. Шубҳамни ўртоқлашиб юрагимни бўшатай десам, қани шундай дардкаш? Имом Урганжийми? Э-ҳей, оғзингдан чиқмасдан ёқангдан олади. Ана, шундақа, эшон Ҳожим. Шубҳа миямда ғовлагандан ғовлайди. «Шайтон мени йўлдан оздираётган бўлса-я», деган гумон билан калима қайтараман. Ҳа, кулманг, Ҳожим.

— Қалай, калима қайтариб шайтон васвасасидан қутулдингизми?— деб мийиғида кулиб сўради Ҳожи.

— Ўзим ҳам куларсиз, деб ўйлаган эдим-а!

— Узр-узр, уста Қарим, мен сиздан эмас, ўзимдан куляпман. Сизда рўй берадиган бу васваса тўғри билан нотўғрини, рост билан ёлғонни фарқ қилишга интиладиган ҳар бир одамнинг доимий ҳамроҳидир. Ҳамма нарсага шайтон билан раҳмонни восита қилиш одат бўлиб қолган биз мусулмонлар шундай вақтларда ақл-идрокни ишга солосак, қани эди! Афсуски, кўп сабаблар эркимизга монелик қилади. Узр, эзмалик бўлса ҳам яна бир гап бор, айтсам майлими?

— Фойдали бўлса жон қулоғим сизда, эшон Ҳожим.

— Ана, кўрдингизми, фойдали бўлса! Мана, мен айтай-чи, фойдали-фойдасизлиги ўзингизга ҳавола... Ўзи дин ҳақида бўлса ҳам, чўпчакнамо гап. Мен айтай, сиз эшитинг, мағзини

чақниг. Пайғамбаримиз расулиоллоҳ билан худо ўртасида Жаброил алайҳиссалом воситачилик қилар экан. Воситачилик нималигини тушунасизми?

— Яхшиси, тушунтира қолинг,— деди уста хиёл очилиб.

— Воситачи — бу худо пайғомини, яъни топширигини пайғамбарга, пайғамбаримиз каломини худога етказиб турадиган малаин. Аммо худо билан пайғамбар ўртасида гап олиб бориб, гап олиб келган Жаброилни бирон одам боласи — хоҳ шоҳ, хоҳ гадо, ҳеч ким кўрган эмас.

— Малойикалар одам кўзига кўринмас эканлар-да?— деди Ҳожининг сўзини бўлиб тоштарош.

— Ким айтди буни сизга?

— Ким айтарди, Урганжий домла, уламолар... каломуллада ҳам шу гап ёзилган эмиш-ку?— деди қизариб-бўзариб уста Қарим.

— Каломуллога кўп нарсалар ёзилган. Шу жумладан, калом-пайғом элтувчи элчи Жаброил ҳикояси ҳам ёзилган, лекин асоси бўлмаган ҳикояга ишонса бўладими? Мен сиздан сўраяпман, уста?

Уста Қарим нима деб жавоб қилишини билмай узоқ жим қолди... Жавоб ололмагач, Ҳожи яна секин сўз бошлади:

— Пайғамбаримиз билан худо ва Жаброил ўртасида бўлиб турадиган шу ҳолатни кўзи билан кўрган бирон одам йўқ. Сиз билан биз яшаб турган шу кунларда ҳам ёлғонни рост, ростни ёлғон қилиб кўрсатаётган кишилар бўлиб турибди-ку!.. Одатим шундайки, уста Қарим, эшитганимдан кўра кўпроқ кўрганимга, ақл бовар қиладиган нарсага ишонаман. Сизни билмайман, мен ўзим шунақа. Ҳақиқатнинг этагига ёпишиб олдимми, уни мендан ҳеч ким ажратиб ололмайди. Ақл бовар қилган нарсага ишонмоқ, илдизи йўқ, таги пуч гапга ишонмаслик керак!.. Мен ўзим ақл бовар қилмайдиган гап-сўзга шубҳа билан қарайман. Сиз бўлсангиз, дилингизда шубҳа пайдо бўлиши билан шайтонга ёпишасиз, калимаи шаҳодат қайтариб, гўё ўзингизча шайтонни қувлаган бўласиз. Шу билан сиз ҳақиқат кўзига тупроқ сочиб, ўзингизни ўзингиз кўр қиласиз. Йўқ, ҳақиқатнинг тубига етмоқ учун ўйлаш, фикр қилиш гуноҳ эмас, қайтага савоб, уста.

— Улар бўлса, гуноҳ дейишади,— деди елка қисиб Қарим тоштарош.— «Шаккоклик қилма! Кофир бўласан! Дўзах азобидан кўрқ!» деб у дунё ваҳимасини кўз олдингизга келтириб қўядилар.

— Юрагингизга ваҳима солган у дунёни бирон киши кўрганмикин? У дунёга бориб келган киши бормикин? Хўш, уста Қарим, худо билан пайғамбар пайғомчиси Жаброил ҳикояси.

га энди ишонасизми?— деб жилмайиб сўради Ҳожи сар-тарош.

— Лаббай?— деди хаёли паришон уста. Афтидан, у дангал жавоб беришга шошилмасди... Шу пайт йўқ ердан пайдо бўлган шамолга эътибори тортилиб, гапни бошқа ёққа бурди:

— Эшон Ҳожим, бу ёқимсиз шамол қаёқдан пайдо бўлди-а?— Ҳожи теварак-атрофга аланг-жаланг қаради-ю, устанинг саволига ҳадеганда жавоб бермади.— Аслида кўнглим ўзи гаш эди... Гашлиги яна ортди. Эшитяпсизми, Ҳожим, миям говлаб, кўнглим шу жинни шамолга ўхшаб алғов-далғов...

— Нега алғов-далғов?.. Фариштадан ҳам пок одамсиз. Ҳозгон тоши дастмоя, одамларни хурсанд қилиб, ўзингизга ҳайкал қўйиб юрган бўлсангиз...

— Мен ўзимга ҳайкал ясаганим йўқ.

— Сиз ясаган ҳар бир товоқ сизга узоқ умр бағишлайди. Масжидга ясаётган мраммар устунларингиз-чи? У тоштарошга қўйилган абадий ҳайкал. Сиз, уста Қарим, ҳалигача ким эканлигингизни тушунмабсиз. Мен ана шу фазилатларингизни хуш кўриб, сизни дўст тутдим. Юрак сирларимни тортинмасдан айтдим. Энди мен сизга топинсам ҳам бўлади.

— Йўғ-эй, эшон Ҳожим, нималар деяпсиз, мен киму сиз ким?

— Менми?.. Мен бир аросатда қолган одамман. Одамларнинг қўлига сув қўйиб юрган обдастаман. Сиз бўлсангиз, кулол меҳнати билан обдан пишган тоза тупроқнинг лойсиз.

— Мен — лой?— дея бармоғини кўксига ниқтаб сўради уста Қарим.

— Ҳа, сиз шундай лойсизки, сиздан сопол обдаста эмас, чинни обдаста, чинни чойнак-пиёла, ҳатто ранго-ранг кошона ясаса бўлади, фақат зукко, идроки баланд ҳунарманд топилай турипти... Бу ҳам топилиб қолар... Сиз ўзингиз ҳунарманд, устаси фарангсиз, яна қирқ йигитга жўрабошисиз. Ана шу фазилатларингиз билан сиз мен дарвеш кўнглини ром қилдингиз.

— Раҳмат, эшон Ҳожим. Менинг кўнглимдагини топдингиз. Ухшатмай учратмас деганларидек, биринчи кунёқ кўрганимда сиз менга ёқиб қолгандингиз. Марҳум сўфи хасми мушфиқ онайизор қабри устида қилган қўполлигимни кечиргайсиз. Танимасни сийламас, деб шунга айтаётган эканлар-да.

— Утган гапга саловат,— деди унга хомуш назар ташлаб Ҳожи.

— Ё парвардигор, ҳаво ёмон бузилдику-а, бу жинни шамол қай гўрда ётган экан, Ҳожим?

— Мен сизга айтсам, уста Карим, бу жинни шамол оёқ-қўлида кишан, худонинг зиндониди қамоқда эди. Камол жиннининг худо уйида кўрсатган томошаси, қолаверса, иккала-мизнинг шаккоклигимиз, амри маъруфдан чиқиб, оят ҳадисларига шубҳа билан қарашимиз худонинг қаҳрини келтирди, худо Жаброилга буюриб, шамолнинг оёқ-қўлидаги кишанини ечиб, зиндон қопқоғини очиб юборди... Мана энди, бирники мингга, мингники туманга бўлиб кетди. Ҳали шамол орқасидан ёмғир қуйиб берса борми?.. Нақ Нуҳ тўфони бошимизга келмаса, деб қўрқяпман.

— Қўйсангиз-чи, эшони Ҳожим, ваҳима қилманг, Жаброилни тинч қўйинг. Ишонмайман.

— Нимага ишонмайсиз?

— Урганжий домланинг дийдиёсига. Шамол, ёмғирни энди кўряпманми? Ёмғир ёғса ёғаверсин, айни баҳор, ер, дов-драхтнинг кўзи осмонда, худойим оби раҳматини аямаса бўлгани.

— Ҳа, нима бўлди сизга, уста Карим, агар мен айтган ҳозирги гапни Урганжий домла айтганда, лаққа ишонардингиз, нега менинг гапимга ишонмайсиз?— дея жиддий бир оҳангда сўроққа тутди Ҳожи.

Осмон ўпирилгандек гумбурлаб кетди. Чақмоқ чақмоққа улашиб, ялт этиб ер юзини ёритди-да, шу ондаёқ яна сўнди. Осмонда қора-оқ булутлар бир-бирини қувлашарди.

— Булутлар Жайхун сувини шимиб осмонга кўтариляпти, жала қуйиб юбормасдан кета қолайлик, Ҳожим.

Шамол зўрайиб, чанг-тўзон кўтарилди, осмонни губор қоплаб олди. Дарахтларнинг шохи силкиниб тебранар, қушлар уяларига қўнолмай чирқиллашиб қутурган шамол қанотида гоҳ осмонга кўтарилиб, гоҳ ерга шўнғишарди. Қора булут орасида чақмоқ чақилиб, осмон гумбурлаб, ер титрагандек бўлди.

— Узинг паноҳ бер, худойим. Ҳожим, кетдик. Яшинга ишон бўлиб бу ерда турмайлик,— деб йўлга тушди тоштарош. Шу пайт шамол зарбидан тутнинг катта бир шохи синиб тушди.

— Қаёққа, уста? Қайтинг, ҳозир жала қуйиб беради. Ҳужрага кирамиз,— деб қичқирди Ҳожи.

Ҳожи иккаласи чопа-чопа ҳужра айвонига етиб келишди. Жала қуя бошлади. Чақмоқ осмон гумбазида гумбурлаб портлар, еру замин бир лаҳза ёришиб, сўнг қоронғилик қоплаб оларди.

— Шаккоклигимиз худога ёқмади шекилли, Ҳожим?

— Қайдам, Камол кўрсатган ўйиндан ҳам ошиб тушди бу об-ҳавонинг жиинилиги... жинни бўлса ҳам ўшанинг сўзларида

жон борга ўхшайди, уста Қарим. У худо билан кўришмаган бўлса ҳам, худди кўргандек, учрашмаган бўлса ҳам учрашгандек, гўё ўртоқдек бўлиб гапирди-я... Қойил, мен унинг гапларига ишондим.

— Йўғ-эй, телба-тескари гапига-я?— деб ажабланди уста.

— Ҳа, телба-тескари гап тагида гап кўп, уста.

— Тавба, нималар деяпсиз, Ҳожим?

— Сиз Қамол айтган гапларнинг мағзини чақмаган кўри-насиз. Эшитинг-а, унинг гапини: худо унга гўё айтган эмиш: «Гуноҳни ўзлари қилиб менга тўнкашдан уялсин бандаларим, қиёмат узоқ эмас, яқин, ҳисоб-китоб куни гаплашаман у осийлар билан», деганмиш. Одамни ўйлатиб қўядиган гаплар бу, уста, донишманд айтолмаган гапни Қамол жиннингиз топиб дангал айтди. Яна қаерда — «худонинг уйи» — масжид тўла жамоага қараб айтди. Қамолнинг жинниликига шубҳа қилиб қолдим. Жинни одам бундай гапни айтолмайди, уста Қарим.

— Қамол жинни эмас, уни жинни қилган сизнинг ошангиз.

— Яна шу гапни айтдингиз-а, уста.

— Кўнглингизга қаттиқ олманг, эшон Ҳожим, мени ўзингизга дўст билсангиз, мендан хафа бўлмайсиз. Бундан сўнг Додхудонинг уйига қадам босманг, садқайи қадамингиз кетсин у!

— Тушунсангиз-чи, у бир мажруҳ мижозим. Қасбим сартарош, ўтириб ҳам, юриб ҳам соч-соқол оламан.

— Бағишланг мени, дўстим, сўрагanning айби йўқ, ҳали Додхудо опичлаб кетган йигитча ким бўлади сизга?

— Ҳа, уми?.. Шамол-бўронда бечоранинг ҳоли не кечди экан?

— У йигитча ким бўлади сизга?— деб такрор сўради уста.

— Ҳеч кимим.

— Додхудога рўпара қилиб, йигит бечорани эшак қилиб миндирган Ҳожи сартарош дейишяпти-ку, одамлар.

— Эл оғзига элак тутиб бўлмайди, уста Қарим.

— Ойни ҳам этак билан ёпиб бўлмайди, эшон Ҳожим.

— Тўғри. Додхудога ачиниш шу ишни қилдим. Мажруҳ, шикастакўнгил бандага кўмаклашмоқ савоб, деган ақидага биноан шу ишни қилдим.

— Савоб, деб увол иш қилибсиз, кўнглингизга қаттиқ олманг, эшон Ҳожим. Дўст ачитиб айтаркан, узр. Менинг бу гапим шарият-тариқатга тўғрими, йўқми, билмадим, лекин мен Додхудони диёнатли одам деб билмайман.

— Сиз ҳам ахир унга ёлланиб, унинг пулига мрамар устун ясаясиз-ку?

— Устунни мен унинг учун эмас, халқим учун ясаепман. Улсам, мендан халқимга мерос бўлсин, деб ясаепман. Мен одам фарзандини Додхудодек ҳаннотга эшак қилиб миндираётганим йўқ...

— Бу қишлоққа мусофирман, уста Қарим... Мусофир итнинг думи қисик, дейдилар. Кечиринг мени...

— Беҳудага қизишдик, эшон Ҳожим. Узр... қаттиқ теккан бўлса, кечиринг... Дўст ачитиб айтар, деб тилимга ортиқча эрк бериб юбордим шекилли, узр.

КУЛФАТНИ ДОНО ТОРТАДИР

Қишининг иши ўнгидан келмаса, балки шундай бўлар. Пул бўлса, чангалда шўрва, деганларидек Додхудолар учун тескарни иш ҳам ўнглиниб келиши ҳеч гап эмаску-я, аммо бенавобезироат бизнинг Ҳотамларга чархи фалак ҳар вақт ҳам тўғри айланавермайди-да.

«Чарх кажрафторнинг бир шеvasидан доғман —
Айшни нодон суриб, кулфатни доно тортадир».

Мавлано Фурқат асрлар оша тенгсизлик кулфатини тортиб, ҳақсизлик қурбони бўлиб келган донишлар тилидаги дардини толиб, доҳиёна ифода билан кашф этганлар. Худди шу таърифни Ҳотам билан Додхудо кечмишларида яққол кўриб турибмиз.

Ҳотам Додхудони опичлаб масжидга олиб келган пайтда табиат баҳор ҳавоси сингари сокин, беғубор, сўлим эди. Жума намози ўқилиб, Қамол жинни ҳангомаси бўлиб ўтгач, Ҳотам яна дардисар юкини ортоқлаб, энди Алвастикўприкка етган эдики, бирдан кучли шамол пайдо бўлиб, қуюн кўтарилди, тупроқ, қум, шағалларни чирпирак қилиб осмону фалакка учирган бўрон йўловчиларни гангитиб, кўз очирмай қўйди. Додхудо додлаб: «Ҳотам! Кўзим тупроққа тўлди-ку!» деб зорланган эди, Ҳотам: «Қошки, тупроққа тўлгани рост бўлса», деб пичирлади.

— Гапирдингми?.. Унг кўзимга қумми, тошми тушди, қадал-япти... Вой-вой!

— Қани энди, тезроқ тупроққа тўлса, хурсанд бўлмасмиди бева-бечоралар!—деб яна гўлдиради Ҳотам.

Ҳаво бурканиб олган. Осмони фалак оқ-қора булутлар билан қопланган. Қора булутлар борган сари қуюқлашиб, бехосдан момақалдироқ гумбурлаб, чақмоқ чақмоққа уланиб, қоронғи кунни шундай чароғон қилиб юборди, яна бирдан бу чароғонлик

сўниб еру замин қоп-қора пардага буркалди-олди. Шамол жазаваси тутиб ўкирар, жала қуйиб юборган эди. Босиқлик билан гулдураган момақалдироқ тоғ этакларида қарсиллаб кетди. Ордан сал фурсат ўтар-ўтмас тоғ томондан бало-қазодек сел босиб келди.

— Лоҳавла вало қуввата... Балонгни ўзинг даф қил, парвардигор!— деб ингради Додхудо.— Ҳотам! Бўтам, балон ногаҳон бу... Пана бўладиган жой йўқмикин бу яқин орада?

— Қишлоқ ораси олис, яқини қабристон, қабристонга хоҳишингиз қалай?— деб атай тегажаклик қилди Ҳотам. Додхудо жавоб бериш ўрнига:

— Ез ёпинчиғингни қўйма, қишда ўзинг биласан, деб хўп айтган эканлар-да бурунғилар,— деб минғирлади.

— Ҳа, рост айтдингиз, керакли тошнинг огирлиги йўқ, сабоқ бўлди бизга, енгилроқ бир чодир ясатинг устага. Бошингизга соябон бўлади, эшагини топганлар пиёда юрмайди-ку ахир. Ёмғиру қордан, шамол-гармселдан пана қиладиган чодир керак сизга, ўшанда на офтоб, на қор ўтади, на ёмғирда увийсиз. Буюриш сиздан, елкалаш қулингиз Ҳотамдан.

— «Қулингиз», деганинг нимаси, инингиз дегин. Хўп бўлади, айтганингни қилганим бўлсин. Ҳозир нима қилдик? Безгагим тутяпти...

— Нима қил дейсиз, чопай бўлмаса?— деди бўтана ёмғир сувидан кечиб ўтаётган Ҳотам.

— Чопма! Упкам бўғзимга... нафасим қисяпти... ўлиб қолмасам гўрга эди.

— Қани, кошки эди, начора, тирик бўлсак, бир тепада, ўлик бўлсак бир чуқурда, пешонада борини кўраверамиз-да, амаки.

— Нафасингни иссиқроқ қил!

— Омади гапни гапирдим-да.

— Гапинг мунча совуқ бўлмаса!— деди Додхудо жеркиб.

Ҳаво яна гулдурай бошлади, гўё тоққа тоғ урилгандек, чақмоқ чақнаб осмонга ўт кетди, гўё фалак узилиб ер силкинаётгандек...

— Шу яқин орага яшин тушди, чамамда.

Жала шундай шиддат билан қуя бошладики, кўз очиб бўлмай қолди.

— Сел!. Сел келяпти, амаки!— деб юборди Ҳотам.

Дарҳақиқат, бўтана жала суви йўлида учраган чўп-хас, тош-тупроқни ўзи билан бирга олиб, шарқираганча, оқиб келабошлади. Ҳотам денгиз тўлқинида чайқалиб бораётган сандиққа ўшаб, бўтана селда гандираклай-гандираклай борарди.

— Касофатинг ўзингга ургур Жабборқул лайлак қайси гўрдан бизга дуч келди,— деб гингширди Додхудо.

— Жабборқул отага осилманг!
— Кўзингга қара! Оёғингни билиб-билиб бос! Сел суви ерни ялаб-юлқаб емиради. Қуласанг борми, чархфалакмиз. Худод кўрсатмасин!

— Пешонадаги бўлади, худо урганни пайғамбар ҳам ҳассаси билан туртаркан. Начора, кемага тушганнинг жони бир, амаки.

— Кемангни қўй! Селдан ўзингни четга ол! Ҳалок бўламиз. Қирга — чап томонга юр! Бир амаллаб тепаликка кўтарил!— деб бақирарди Додхудо.

Ҳотам йўлни чап томонга олиб, тепаликка кўтарила бошлади. Тепалик ёнбағир, текис эмас... Харсангтошлар қалалиб ётибди. Шамол аралаш жала кўз очиргани қўймайди. Яна момақалдироқ, чақмоқ, гумбур-гумбур. Осмон портлаб, тилкапора бўлгандек... Даҳшат, ваҳима...

— Ҳотам! Қамол жинни қаёқда бўлса экан?

— Биламанми?— деди зил-замбил Додхудони силкиб, ўзини ўнглади экан Ҳотам.

— Мабодо у нобакор изимизга тушган бўлса-я?

— Тушган бўлса, тушгандир. Пешонадагидан ортиқ бўлмайди, деб ўзингиз айтгансиз-ку, амаки! Қўрқманг.

— У жиннидан қўрқмай бўладими? Ёмон ўчакишди сен билан менга. Тилини осилтириб юрган йўлбарсдай-йўлбарсдай итларини айтмайсанми? Тунов кун тушимда тўрттала ити шундай талаб бердики... Ҳали-ҳали ўзимга келолмайман.

— Тушга нималар кирмайди, душман нималар демайди... Э, ана, ҳаво ёришяпти,— деди Ҳотам бир оёғини харсанг устига қўйиб осмонга қараркан.

— Эй, қудратингдан парвардигор,— деди Додхудо чўзиб.— Қаҳринг қанча қаттиқ бўлса, меҳринг шунча мулойим: кўз очиб-юмгунча чақнаб турган ҳаво бузилди. Қаёққа йўқолди у жинни шамол, қора булуғлар? Ер юзини об-азобга тўлдирган жала-ёмғир тўхтади-кетди. Яратганнинг қарами кенг,— деди у ёмғирдан увушган танасини силкитиб.

— Мана, кўрдингизми, амаки, ҳаммаси худодан... Бекордан-бекорга Жабборқул отанинг почасидан олдингиз.

— Нима-нима, почасидан дедингми?

— Ҳа, халқда шунақа гап бор-ку, амаки, ёқасидан, оёғидан, почасидан олди бечоранинг, дейишади-ку...

— Гап билан гапнинг фарқи бор!.. Почадан одам эмас, ит олади. Мен сенга ҳали ит бўлдимми?!

— Мен нодон бунисини қайдан билай, фарқга бормабман. Кечиринг мени, амаки.

— Айтилган сўз — отилган ўқ, — деб бақирди Додхудо. — Сен нима учун Жабборқул лайлак тарафини олиб қолдинг?

Ҳотам чўчиб кетди... «У ҳақ, сиз ноҳақ», деб юборишига сал қолди. Аммо ваъда этилган уруғликни ундириш зарурияти туфайли тилёғламалик қилишга мажбур бўлди:

— Қўйинг, ўша Жабборқул лайлагингизни, яхшиси, бошқа гаплардан сўзлашайлик. Қаранг, ҳавои жаҳон чарақлаб очилиб кетди. Тезроқ уйга етиб олайлик. Кийимларингизни алмаштириб, дамнингизни олинг! — деди-да, жавоб кутмасдан қирни қиялаб йўлга равона бўлди...

Додхудо шу кечаси даҳшатли туш кўриб, фарқ терга ботиб, бақириб уйғонди. Тушида Камол жиннининг тўртта кучуги уни яна талаб, тилка-пора қилиб, ғажиб-ғажиб ташлаганмиш...

ИККИ УТ УРТАСИДА

Камол жиннининг тўсатдан қилган хуружи, жала ва селдан кўрган азоб-уқубати, даҳшатли туш Додхудо учун дард устига чипқон бўлди. Кечаси кўрган тушига ҳар хил таъбир йўйди, лаб-лунжига учуқ тошиб кетди.

Уша куни ит азобида уйига етиб келди. Ҳотам уни тезроқ уйига етказиб, кўнглини овлаш, Турсунтошни бир кўриб, вақт ганиматда Жабборқул отанинг мушкулини осон қилиш нияти-да шошилар эди.

Мана, у қора терга чўмиб, ҳовлига кириб ҳам келди. Додхудонинг ёмғирда увиган уст-бошини қуруқ кийим билан алмаштиришга ёрдамлашиб, дуосини ҳам олган бўлди. Бундан муддао — қаҳри қаттиқ, қайсар мажруҳнинг тош юрагини юмшатиш, ўз иззат-нафсига зид бўлса-да, эланиб, ишни битириш эди.

— Амаки, ҳечқиси йўқ, ёмғир оби раҳмат. Яхшиларнинг «Ёмғир билан ер кўкаради, дуо билан эл кўкаради», деган сўзлари бежиз бўлмаса керак, ахир. Ер тўйса, эл тўярмиш. Бирпаслик оби азоб ўтди-кетди. Ибодатингиздан кейинги бу ёмғир ер-кўк, одам ва ҳайвонлар учун ҳам пўлатга сув берилгандек даво. Мана, қат-қат юмшоқ кўрпа, парёстинқлар, роҳати-жон, оппоқ чойшаб устида фариштадек мириқиб дам олинг, ҳордиқ чиқаринг.

— Балли, балли, Ҳотамбек, мендан қайтмаса, худодан қайтсин, — деди йигит сўзидан енгил тортгандек Додхудо.

— Худо амрини икки қилмаган ҳар бир банда кам бўлмайди, албатта, аммо мендан қайтмаса деманг, амаки, шукур, пир-

бадавлатсиз, сизга яхшилик қилган кишига сиздан қайтмаса кимдан қайтарди?— дея атайлаб Додхудонинг юрагига қўл солди Ҳотам.

— Маъкул, ақлли, фаросатли йигитсан,— деб қўйди Додхудо, бир оз сукут сақлаб, сўнг қўшимча қилди:— Шариат ҳукми — худонинг амридир. Яратганнинг амрини, шариату тариқат кўрсатган йўлни кимда-ким бузар экан, шунин билки, бири икки бўлмайди. Ана шу йўлни маҳкам ушлаган мусулмоннинг охирати обод бўлади, бўтам.

Додхудонинг бу гапи Ҳотамнинг жиғига тегди. Бир кўнгли бу дунё деб, у дунёни сотаётганлар тўғрисида сўз очмоқчи бўлди-ю, лекин тилини тишлади, энди юмшаб эрий бошлаганда газабини ўт олдирмаслик учун дамани ичига ютди: «Лўлининг эшагини суғор, пулини ол», қабилида иш тутиб, гапни бошқа ёққа буриб юборди:

— Масжидга ўз оёғингиз билан юриб боришингизни кўриш меннинг бирдан-бир орзум.

— Иншоолло, орзуларинг ушалгай, бўтам,— деди кўзига ёш олиб Додхудо.— Яхши гапга фаришталар ҳам омин дер эканлар. Сенинг бу тилаklarинг яратганнинг қудрат қулоғига етиб, ажаб эмаски, эгам даргоҳига ижобат бўлса, омин, раббона фиддунё!— деб ўзича яйраб-яшнаб дуо қила кетди Додхудо.

Шунда ҳам Ҳотам асл муддаосини назардан қочирмай уни амалга ошириш учун ҳар хил йўللар излай бошлади, умрида қилмаган тилёғламаликни ишга солиб, найрангбозликдан ҳам тоймади.

«Темирни қизиғида бос, Ҳотам! Ўзи ваъда қилган уруғлик бугдойни сўра!» деб ўзига-ўзи хитоб қилди-ю, яна ўйланиб қолди. Балки ўзи сўз очиб қолар, деган хаёл билан қўл қовуштириб ўтираверди. Кутди, кутди, зориқиб кутди. Ердан садо чиқса чиқдики, Додхудодан чиқмади... Фурсат ганимат, бой бермаслик лозим. Нима қилиб бўлса-да, бугдойни ундирмоғи шарт. Ниҳоят, шундай йўл тутди:

— Амаки! Анча урилиб қолдингиз. Бу етмагандек, Камол жиннининг итлари талабди... туш, парво қилманг. Уларга ҳам боққан бало бордир... Энди бемалол дам олинг. Рухсат берсангиз, мен кетсам?— деб ўрнидан туриб, қўл қовуштириб бош эгди Ҳотам.

— Ўтирибсан-да, овқат пишса еб кетардинг,— деб Ҳотамнинг бошдан-оёғигача қадди-қоматини кўздан кечираркан, Додхудонинг вужудида ҳасад ўғи ловиллаб ёнди, қони қайнаб миясига урди шекилли, ўзини лоҳас ҳис қилиб кўзини юмиб олди.

Бу ҳолатдан ташвишга тушган Ҳотам:

— Амаки! Сизга нима қилди?— деб чўкка тушди ва Додхудонинг пешонасига қўлини қўйиб, ҳол-аҳвол сўраган бўлди.

Додхудо кўзлари юмиқ, ғиқ этмай ётса-да, қўл қовуштириб, бош эгиб турган норғул Ҳотам, унинг хушбичим қомати, буғдой ранг юзига ярашиғли сабза ура бошлаган мўйлови, кенг яғрин, яланғоч тўши кўз ўнгидан нари кетмасди. Қаршисида ёш чинордек гуркираб турган навқирон йигитни кўриб миясида бир-бирига зид фикрлар жанги бошланди, тўсатдан оғриқ кирган бошини икки қўллаб сиққиси келди. Табиий бу истакни қондиришга ожизлигиичи пайқаб, соғ-саломат кишиларга нисбатан юрагида енгиб бўлмас ҳасад ва нафраг пайдо бўлди. Ноилж:

— Ҳотам, бошимни бос, ёрилай деяпти,— деб юборди.

— Бажонидил, амаки,— Ҳотам чўкка тушиб илтимосни бажо келтириб, кучли бармоқлари билан Додхудонинг бошини сиқаркан, кўнгли алағда, қизни кўриш орзусида ёнар, имкон бўлса кечаси билан шунда қолишга ҳам рози эди...

Додхудо тил-жағсиз кишидек, жим ётса-да, миясида шиддаткор фикрлар жанги давом этарди:

«Улар ундай, мен бундай, нега?.. Тани соғлиқ — туман бойлик, дейшади, уларнинг тўйиб егани нони ҳам йўқ. Йиллар ўтиб, умри охирлаб қолганда ҳам бир чопони икки бўлмайдю... Тани соғлиги—туман бойлиги эмиш... Хўш, ундай бўлса, мен бойми, ёки Жабборқул лайлак? Мана, мени елкасида кўтариб юрган Ҳотам ёнимда, тан-жони соғ. Тоғни урса толқон қилгудек кучи бор. Агар бу ва бунга ўхшаганлар бир бурда нонга зор бўлмай, менга ўхшаб егани олдида, емагани кетида бўлса борми? Улар ҳозиргидек менинг измимда, фармонимда бўлармидилар? Лекин мен қайси давлатимга гердайиб мағрур бўлай? Сўққабош, мажруҳ, бекфарзанд, беназир бир ғариб бўлсам! Бахтсизлик, чегарасиз бахтсизлик... Йўқ-йўқ, бу бахтсизликлар сабабчиси мен эмас. Бунинг ҳаммаси худодан, тақдири илоҳий. Қўл-оёқсиз мажруҳ бўлсам ҳам, шукр, бадавлатман. Давлат шундай куч-қудратга эга эканки, истасам Жабборқул лайлак ва неча ўнлаб Ҳотамга ўхшаган муҳтожларни бахтиёр қилишга қодирман. Аммо буни қилолмайман, қилмайман ҳам. Буларга оз бўлса-да, эрк-ихтиёр бериб кўрчи! Чўнтаги сал қаппайса борми! Пул одамзодни қутуртиради, ит эса қутурса эгасини қопади... Йўқ, Жабборқул лайлаклар бу кунидан баттар бўлгани маъқул!»

— Амаки, тузукмисиз?

Ҳотамнинг овози Додхудони ҳушига келтирди.

— Сен ҳали ҳам шу ердამисан?

— Рухсатингизни кутиб ўтирибман.

— Хайр, сенга жавоб... Катта эна! Хотам кетмоқчи, иккита кулча чиқариб бер унга!— деб қичқирди Додхудо.

— Раҳмат, ҳожати йўқ,— дея таъзим қилиб, ўрнидан турди Хотам.

— Тўхта, нондан юз ўгириш ношукурлик. Қимирлаган жон борки, фақат нон учун, тешик томоқ ташвиши билан овора.

Додхудо унга узоқ умр тилаб дуо устига дуо ёғдирди-ю, ваъдасидан сўз очмади. Ҳафсаласи пир бўлган Хотам хайрлашган бўлиб кўча эшиги томон йўл олди-да, бир нарса эсига тушгандек орқасига қайрилиб, Додхудога қараганча туриб қолди, бирор баҳона топиб яна унинг олдига қайтиш, нима қилиб бўлмасин мақсадига эришмоқ учун йўлидан қайтди, Додхудога юзланиб:

— Амаки! Бундай қайрилиб қарасам, бошингиз пастга ўхшаб кўринди, яна ёстиқ қўйсам қалай бўларкин?— деди-да, жавобини кутмасданоқ тагин бир парёстиқни қалаштириб қўйди.

Додхудо қуюқ дуо қилди-ю, бу гал ҳам асл муддаодан сўз очмади. Хотам ўзим сўз очмасам бўлмайдиганга ўхшаб қолди, деган қарорга келиб, деди:

— Эй, эсим қурсин, амаки... Ҳали ваъда қилган бугдойингизни олиб кетишим керак эди-ку... Жала, жинни шамол тентиратиб қўйди, ваъдангиз паққос эсимдан чиқиб кетибди, сал бўлмаса...

— Сенинг эсингдан чиқса чиққандир, илло, менинг эсимда,— деди муғамбирона қараш қилиб Додхудо.

— Ҳа, тўғри айтасиз, амаки. Мен ўзим шунақа... Эсим кирди-чиқди. Биламан сизни, сўзингизнинг устидан чиқадиган мард одамсиз.

— Майли, бугдой бўлса омборда. Ҳовлиқма, Соҳиб саркор бугун-эрта келиб қолар, айтаман, тортиб қўяди. Қоп-попинг борми?

— Қопми?— дея ўйланиб қолди Хотам.

— Гадой нон топса, тўрва топмас экан. Шунга ўхшаб... Ке, қўй, қопми, халтами шу ердан топилар.

Додхудонинг «гадой» деган сўзи Хотамнинг суяк-суягидан ўтиб кетди. Начора, бу гал ҳам тилини тишлашга мажбур бўлди. Орага яна жимлик чўкди. Хотам диққинафас бўлиб Додхудонинг оғзини пойлади.

— Садағаси кетай баҳорнинг, ер-кўк, жон-жонвор уйғонади. Мусичаларни қара,— деб орадаги сукунатни бузди Додхудо. Айвон рўпарасидаги дарахтда шохдан-шоҳга учиб, бир-бирини қувлашиб ўйин кўрсатаётган мусичаларга тикилиб бирдам яна жим қолдилар. Хотамнинг юраги сиқилди... Соҳиб саркор бу-

гун ё эрта келиб қолармиш. Пайсалга соляпти.. Ваъда ҳали насияга айланиб кетмаса эди.. «Шу кун буғдойни ундирилсам — унгани, бўлмаса...» деб ичини ит тимдалади.

— Саркор бобом бугун келишлари гумонга ўхшайди... Менга қолса бари бирку-я... Беватан, сўққабош холам шўрликнинг ҳоли танг.

Ҳотамнинг гапи Додхудонинг гашига тегди шекилли:

— Бечоралар!.. Ҳоли танглар!— пихиллади ижирганиб.— Фараз қил, агар мен бўлмаганимда, улар нима қилар эканлар?! Ҳоли танглар тўғрисида ғамхўрлик қилганимда менинг тўғримда ҳам ўйлайсанми сира?!— У кўзларини чақчайтириб Ҳотамга тикилди.

Ҳотам ҳам бўш келмади:

— Сизнинг тўғрингизда бир мен эмас, ҳамма ўйлайди. Агар улар ўйламаганларида, мен ҳам ўйламаганимда, орада бундай гаплар бўлмасди. Ҳа-я, ростдан ҳам сиз бўлмаганингизда, бу бечорақоллар қаердан ҳам пайдо бўларди, аввало, худо, қолаверса, амакижонимнинг ўзлари сабабчилар... Балким бечоралар учун худойим сизни яратган бўлса, улар нима ҳам қила олардилар? Уларнинг қўлларидан нима ҳам келарди? Сизга раъй қилиб, бечорақолларга раҳм қилмаган худойим... тақдир азал деганингиз балки шунинг ўзидир. Сизни ўйламай бўлармишми, амаки.

Додхудо мамнуният билан қандайдир бир шоир битган ғазални қироат билан айтиб берди:

— ...Шариатсиз агар учса самога,
Кўнгил берманг анингдек мубталога.

Эшитганмисан бу ғазални?

Ҳотам бош чайқади.

— Эшитмаган экансан, мана, эшитдинг. Ўз бошидан иссиқ-совуқ кунлар кечирган, дунё кўрган кишиларга яқинроқ юрсанг, билмаганингни билиб, кўрмаганингни кўраверасан:

Сан азиз этган қўлингни ҳеч киши хор айламас,
Сан агар хор айласанг ҳар жойга борса хор-зор.

Уқдингми? Маъносига тушундингми?

Ҳотам индамай тураверди. Додхудо ғазал таърифида давом этди:

— Шоир нима демоқчи?.. Аслини олганда, бу ғазалга чизилган дурдона сўзлар шоир ўйлаб топган сўзлар бўлмай, худонинг каломи қуръони шарифидан келтирилган оятлардир. Бунга шак келтирган мусулмон мусулмон эмас, кофирдир. Худои таоло нега беш панжани баробар яратмади?— Додхудо ўнг қўлини кўтариб, бармоқларини хиёл қимирлатиб жим қол-

ди. Ҳотам эса атай ўз панжасини ёзиб, бармоқларининг узун-қисқалигига разм солиб деди:

— Э, буни қаранг-а, амаки, шу пайтгача бармоқларимнинг бири узун, бири қисқалигидан хабарсиз эканман. Яхши айтдингиз, яхшининг шарофати, буни ҳам билиб олдим. Аммо...

— Нима, аммо?— дея унинг сўзини бўлди Додхудо.

Агар Додхудо сўзини бўлиб қўймаганида Ҳотам: «Ғазал ёзган шоир ҳам сизнинг фойдангизни, Жабборқул отанинг зарарини кўзда тутиб ёзган экан, у рост турганда ёлғонни ёзишга устаси фаранг шоир экан», деб юбориши ҳеч гап эмас эди. Шунинг учун ҳам «Билдим, дединг — тутилдинг, билмадим, дединг — қутулдинг», мақолига амал қилиб. «Тушунмадим», деб қўя қолди.

— Мусулмончилик — асгачилик, ҳали ёшсан, секин-аста тушуниб оларсан, худо азиз қилиб яратган бандаси ҳамма ерда азиз-мўътабар. Сен яна ўйламаки, нега Жабборқул лайлак ундоғу Додхудо амаким бундай деб. Ҳаммаси худодан, яратганининг ўзидан. Қолу балода мана шу пешонасига ёзилиб қўйилган. Тушундингми энди?

— Раҳмат, тушундим... Амаки! Саркор бобомни кутиб ўтирмасдан руҳсат берсангиз, бугдойни ҳозироқ холам шўрликка олиб бориб бера қолсам яхши бўлармикин?

— Қандай қилиб? Бугдойни ким тортиб беради сенга?

— Омбор рўпарангизда. Менга ишонинг, икки саноч бугдойни қопчиққа солиб ҳузурингизга олиб келиб кўрсатаман. Руҳсат берсангиз шу кундан қолдирмай холамга етказсам. Сизнинг ҳаққингизга холамнинг дуосини олиб низимга қайтсам.

— Ҳали холамнинг дуосини ҳам олиб қайтаман дегин?— деди заҳарханда қилиб Додхудо.— Оббо шайтон-эй... Олтин олма — олқиш ол, демоқчисан-да, а?

— Ҳа, ўзингиз берган таълимга амал қиламан-да, амаки.

— Шундай дегин, қара, қандай яхши таълим берган эканман. Баъзан савоб деб иш қиласану уволга айланиб кетади. Мана шундан эҳтиёт бўлсанг — бас! Яхшиликка яхшилик қайтмоғи керак. Жабборқул лайлакка ит ўхшасин. Наҳотки қўлинг билан бериб оёғинг билан югуриб юрсанг! Сен бўлсанг, у муттаҳамга раҳм қилиб юрибсан.

Ҳотам отахони шаънига номақбул ҳақорат эшитар экан, ўзини аранг тийиб турарди.

— Катта эна!— деб қичқирди Додхудо.

— Ҳа, мен шу ерда гапинг бўлса, айтавер!— Ичкаридан аёл кишининг овози эшитилди.

— Омборни оч!— Додхудо ўғай онаси Холпошша бувини «сен»ларди.— Бугдойдан икки саноч ўлчаб қопчиққа сол. Ҳотам бориб олади. Сўнг омборга қулф сол, уқдингми?

Ичкари хонадан «уқдим» деган овоз эшитилди ва ҳовлининг қибла томонида Холпошша момо билан юзига рўмол тортиб пана қилиб олган хизматкор қиз кўринди. Унинг юзини рўмол билан пана қилиб туриши булут орасидан хиёл кўриниш бериб турган ҳилолга ўхшаб кетарди. У Ҳотамга ялт этиб қаради-ю, кўзи кўзига тушиши билан яна юзини яширди. Кампирнинг ортидан омбор томон юрди. Ҳотам, юраги гурсиллаб:

— Яхши фурсат! Ҳозир омборга борсам, бир оғиз гап айтсам!.. — деб шивирлади.

У секин Додхудога қаради: хайрият, кўзи юмуқ... Йигит ўр-нидан турди-да, секин-аста қадам ташлаб, омбор томон йўл олди. Омбор эшигидан бош суқиб қаради: қиз устун қозигига илиб қўйилган саночга бўйи етмай ҳалак эди.

— Момо, ёрдамлашсам майлими?.. — деб рухсат кутмай ичкари кирди Ҳотам. Кампирнинг кўзи хиралашиб қолган, қулоғи оғир эди.

— Вой, сенми, Ҳотам болам? Нақ ўтакамни ёраёздинг-а!..

Ҳотам ўйлаб-нетиб турмай,

— Саночни мунча баландга илмасалар... Ҳозир олиб бераман... — деди-да, илдам бориб, бир сакрашда қозиққа илиб қўйилган саночни олди.

Қиз ўзини йўқотиб, юз пана қилишни ҳам унутган эди. Ҳотам саночни унга узата туриб деди:

— Ёш келса ишга, қари келса ошга. Сен билан мен бор жойда биздан иш қочиб кўрсин-чи! Шундай эмасми? — Қиз саночни ушлаганича қандайдир ички изтироб оғушида жим турарди. Унинг кулча юзи хиёл қизаринқиради. — Нега индамайсан, Турсунтош? — дея қизни ўзига яқин олиб, отини атаб мурожаат қилди йигит.

Турсунтош рўмолини ярим пана қилиб, Ҳотамга кўз қирини ташлади-да, маъюс жилмайиб:

— Ергиналар ютсин ишларини! — деди.

— Ана шунақа, — деди Ҳотам, — сен билан мен турганда амаки момога иш буюрганлари қизиқ бўлади, сабрим чидамай бу ёққа чопдим... Қани-қани, саночни тут-чи. Моможон! Сиз ҳув анови ерга бориб ўтиринг, иш биздан, дам олиш сиздан.

Қиз бу тасодифдан ҳайратга келиб бўлса керак, юзини пана қилишни ҳам унутиб анграйиб қолди. Ҳотам пақирни бугдойга тўлдириб:

— Қани, саночни бери олиб кел-чи, Турсунтош, яқинроқ, яқинроқ, — деб мулойим жилмайди. — Шу гурбатхонага мен келганимда сен бундоғ бир кўриниш бериб қўйсанг нима қилар экан, Турсунтош?..

Кампирнинг сабри чидамай ўрнидан турди ва ёрдамлашишга шошилди.

— Моможон, сиз жойингизга бориб ўтиринг! Ешлар турганда сизга иш қилдириш уят-ку, ахир, шундай эмасми, Турсунтош?

Саноч тутиб турган қиз жилмайиб кампирга юзланган эди, у:

— Саночни тут, нега анграйяпсан, аканг қараб қолди,— дея Турсунтошга танбеҳ берган бўлди.

Ҳотам таваккал билан қилаётган қалтис ишидан хавотирда. У пақирдаги буғдойни саночга солиб тўлдирар экан:

— Буғдойни нимага соламиз? — дея кампирга мурожаат қилди.

— Нимага бўларди, қоп-поп келтирай бўлмаса, — дея момо ўрнидан турмоқчи бўлди-ю, қийналиб ҳадеганда туролмади. Ҳотамнинг фикр-ёди уни иложи борича нарироқ кетказиш эди. Кампир инқиллаб-синқиллаб узоқлашиши билан Турсунтошга сирли пичирлади:

— Сендан бир нарсани сўрасам майлими?

— Майли, — деди ийманибгина қиз.

— Мен сени қандай қилиб бир кўрсам экан, деб пайт пойлардим.

Қиз: «Мен ҳам», деб юборганини билмай қолди, лов этиб қизариб кетди.

Ҳотам бундай жавобни кутмаган эди. «Қизиқ, бу ҳам пайт пойлаб юрган бўлса, дардлашмоқчи экан-да?.. Нима десам экан?» — деб кўнглидан ўтказди Ҳотам. Вақт зиқ, момо кузатиб ўтирибди, шубҳаланиб қолса, охири бахайр бўлмас... Ҳотам дангал қилиб:

— Аҳволинг қалай, хафа эмасмисан? — деб сўради. Турсунтош қоп оғзини тутиб тескари қараганча:

— Шу қафас, шу зиндонда, ўзингиз айтган ғурбатхонада хурсанд бўлсам, сиз хурсанд бўласизми? — деб саволга савол билан жавоб қайтарди.

— Сира ҳам... Икки дунёда ҳам хурсанд эмасман, — деб кўнглидаги гапни очиқ айтди йигит.

— Дармоним йўқ... Ер тортаётгандек зил-замбилман, — дея омбор ортидан жавраб келаётган Холпошша момонинг овози эшитилди.

Ҳотам Турсунтошга яқинроқ бориб:

— Энди танишиб олдик, уялма, менга қара, — деди оҳиста.

Қиз ўгирилиб Ҳотамга қаради. Ҳаё босганиданми, ҳаяжонданми, гунча лаби, ёноқ ва бодом қовоғи оралиғида гул баргидаги шабнам сингари дона-дона реза тер томчилари кўринарди. Улар худди зорра-зорра марварид доналарига ўкшар эди.

— Мен ҳам шуни... Сизни... Яхшики, ўзингиз...

Йигит ялт этиб қизга қаради. Унинг кўзи жиққа ёш эди. Хотамнинг юраги орзиқиб кетди.

— Мен ўзимни ўлдираман... — деб шивирлади қиз.

— Нима? Нима? Бу қандақаси?.. Мен яшайлик десам, сен... Йўқ, йўқ, мен сенга ёрдам қилмоқчиман... Хоҳлайсанми?

Ташқаридан Додхудонинг овози эшитилди:

— Нега мунча имилладиларинг, қудуқдан тортгандек...

— Ҳозир-ҳозир, — деб базўр оёққа турди Холпошша момо.

— Моможон, буғдой тайёр, бир илтимос, мен сизларни, сизлар мени кўрмадиларинг. Ёлғонни худо кечирсин! Буғдойни ҳам қолга ўзларинг солдиларинг. Омборга кирганимни амаким билмай қўя қолсин. Шундай бўлгани маъқул, моможон, — деди Хотам ва қизга қараб: — Улимни ўйлама, яқин-орада мен сени қутқараман, — деб омбордан чиқиб кетди.

— Эна, нега овозинг ўчди? Хотам! Қаёқдасан? — деб бақирди Додхудо.

— Мен бу ёқда... ҳозир, — дея қорнини чангаллаб Додхудо ҳузурига кириб борди Хотам.

— Қаёқда эдинг? — дея газабнок оҳангда сўроқ қилди Додхудо.

— Ҳожатхонада эдим.

— Шунча бақириб-чақирдим, эшитмадингми?

— Эшитдим. Қорним гижимляпти, — дея юзини буриштирди Хотам.

— Улар қаёқда?

— Билмадим... — Хотам қорнини чангаллаган кўйи ҳовли томонга қайрилиб қаради, — ана-ку, улар... келишяпти...

— Қалай, хурсандмисан энди? — дея синовчан назар билан қийғирқараш қилди Додхудо.

— Бошим осмонга етди, амаки.

— Ўзим ҳам шундай жавоб қиларсан, деб ўйлагандим... Ҳой, менга қара, ёшсан, ҳа, кўп нарсага ақлинг етмайди ҳали. Яхшиликка яхшилик ҳар кишининг ишидир, ёмонликка яхшилик мард кишининг ишидир. Нима деяётганимни тушундингми?

— Ҳа, ҳа, тушундим, ҳар ким ҳам яхшилик қадрини билвермайди-да, амаки.

— Мардга берсанг ошингни — мардлар силар бошингни, номардга берсанг ошингни — итлар чайнар бошингни, мард бўл, Хотамбек.

— Тушунаман. Бир кун туз ичган ерингга қирқ кун салом бер, деб бекорга айтмаганлар.

— Ҳа, ҳа, боракалло... Мана, фалакнинг гардиши экан, сен

мен билан нон-намак бўлдинг. Буни қадрласанг кам бўлмайсан. Қалай, қорнингнинг оғриғи пасайдими?

Ҳотам бош ирғади. Додхудо «Сукут— аломати ризо» маъносида ўзича ҳукм чиқарган бўлиб деди:

— Ҳа, дарвоқе, сенга бир саволим бор, жавоб қила оларми-кансан?

— Қайдам,— деди елкасини қисиб Ҳотам.

— Йил неча фаслга бўлинади?

— Йилми? Йил... биламан... йил...— деди йиғит чўзиб,— тўрт фаслга бўлинади-да!

— Топдинг, офарин, офарин. Ҳа, ҳа, ҳар қайси фаслнинг ўз файз-таровати бор. Қани-қани, таърифини қилиб бер-чи?

— Файз-тароватиними?— деди ўйчан бир вазиятда Ҳотам.

«Нима демоқчи бу тулки, бирон ишкал чиқазиб, буғдой беришдан бош тортиб ўтирмаса эди-я?» деган шубҳа унинг қалбини тимдалагандек бўлди.

— Кулогим сенда?

— Баҳорнинг бир дунё файз-таровати бор, не хилдагисини айтиб берсам экан сизга? — Ҳотам Додхудога бир зум қараб олгач, бармоқларини бир-бир букиб санай кетди.— Баҳор — ёзнинг бошланиши, қорлар эриб, ерга сингиб кетади. Ундан сўгин ер исиб, ҳовур кўтарилади. Ундан сўгин ердан кўм-кўк майсалар униб, чўлу қирлар ям-яшил ўт-ўланга ўралади... ундан сўгин боғ-роғ, дов-дарахтлар уйғонади. Сўгин ранг-баранг, чаман-чаман гулларга бурканади, ундан сўгин, яна нимаси қолади экан? Баҳорнинг биринчи файзи шулар бўлса керак,— деди бармоғини букиб Ҳотам.

— Яна, яна бор? Сен санаб берганларинг ҳаммаси эмас,— деди Додхудо.

— Ҳаммаси бўлмаса... яна нимаси қолди экан? Яна... сўгин, сўгин... ҳа, ҳа, топдим, қушлар жуфт-жуфт бўлишиб уя қўйишади, макйёни бола очади... Ундан сўгин хўрози... бу икки... — деб бармоғини букди Ҳотам.

— Яна?

— Яна борми? Нимаси қолди?.. Ҳа, ҳут киришини айтмабман... ҳут кирди, деҳқон пайтавасига қурт кирди... ундан сўгин...— у бир оз ўйланиб,— ҳаммаси шу бўлса керак,— деб қўя қолди.

Додхудо қаҳ-қаҳ уриб кулди, ўзини кулгидан зўрға тўхтатиб:

— Оббо шайтон-эй, деҳқон пайтавасига қурт тушганини ҳам билар экансан-да, а!.. Хўш, хўш, сўгин?

— Сўгин деҳқонлар ер ҳайдаб дон сочишади, бу уч.

— Сўгин?

— Ҳаммасини айтдим чамаси... Ҳа, айтгандек, яна буниси бор экан: оналар ўрик увутишади, сумалак пишириб болаларга

улашади. Сўғин наврўз сайили бошланади. Дала-қирлар қирми-зи лолаларга безалганда, ёшқари яйраб-яшнаб наврўзи олам, баҳорни сайил қилишади. Сиз шунини сўраётган бўлсангиз керак, шундай эмасми, амаки?

— Йўқ, бу эмас.

— Бу бўлмаса яна нима экан?— деди кўзларини пирпиратиб Ҳотам. — Баҳор фэйзини санаб адо қилиб бўлармишми, амаки... яна нимани айтмадим экан?.. Эсим қурсин, айтган эдим-ку сизга, эсим кирди-чиқди, деб.

— Муғамбирлик қиялсан, эсинг жойида.

— Муғамбирлик? Улай агар билсам, амаки.

— Нега энг кераклисини эсингдан чиқазиб қўйдинг?

— Энг кераклиси... Кераклиси нима экан у? Сўғин-сўғин...— деб пешонасига шапалоқ солди Ҳотам,— эсим қурсин, бошим ишламай қолдим, нима бало? Ҳа-ҳа, сиз сўраётган нарса энди эсимга келди:

Лайлак келди, ёз бўлди,

Хотинлар бўғоз бўлди.

Қизлар каштадўз бўлди,

Болалар чиллакбоз бўлди.

Ҳотам халқ тўқиган бу тўртликни шундай қойилмақом қилиб айтдики, Додхудо хандон уриб кулди. Кула-кула, азбаройи зўр берганидан, ҳикичоқ тутиб қолди, ҳикичоқ зўрайгандан зўрая бориб, Додхудонинг нафаси ичига тушиб, кўм-кўк кўкариб кетди. Ҳотам: «Амаки!.. Амаки!»— деганча нима қилишини билмай, ҳанг-манг бўлиб қолди... Ниҳоят: «Момо! Моможон! Турсунтош!» — деб бақириб юборди. Холпошша момо, унинг кетидан Турсунтош югуриб айвонга чиқдилар. Додхудонинг аҳволинини кўрган кампир: «Вой, ўлай, вой, мен ўлиб кўя қолай! Нима бўлди ўғлимга?» — деб югуриб келди.

— Хурсанд эдилар... Кулиб туриб бирдан шу аҳволга тушиб қолдилар, — деди қути ўчган Ҳотам.

— Вой, нега кулдирдинг уни? Кулгидан ўзини тўхтатолмайдиган касали бор-ку ахир! Ҳой, Турсунтош, қай гўрдасан? Нега қараб турибсан? Сув келтир!

Ҳотам билан Турсунтош бир вақтда обдастага югуришди. Бир вақтда обдастага қўл узатишди. Билаклари билакларига тегиб кетдию бир лаҳза бир-бирларига термилиб қолдилар. Уша, ўзи кўрган килча юз, қайрилма қош, заъфарон чеҳра...

Ҳотам беихтиёр:

— Ола қол, олиб бор... гапим эсингда бўлсин! — деб обдастадан қўлини тортди.

Қиз обдастани оларкан, беихтиёр Ҳотамга кўз қирини ташлади, сўнг момога узатди. Қампир обдастандан сув олиб Додхудонинг юзига сепа бошлади. Додхудо сесканди. Секин-аста оғир-оғир нафас ола бошлади:

— Олдини тўсманглар! Шамол тегсин! — деди Холпошша момо. Сўнг Турсунтошга кўзи тушиб: — Нима қилиб турибсан бу ерда, ичкари кир! — деб ғазабланди. Қиз югурганча хонага кириб кетди.

— Додхудо, ўғлим, тузукмисан?..

Додхудо уйқусираб уйғонган одамдек, у ёқ-бу ёққа қаради, сўнг Холпошша момога тикилганча жимиб қолди. Қампир Додхудонинг юз-кўзини артиб, қўлларини уқаларкан:

— Кулги, вақтичоғлик одамларга саломатлик бахш этса, сен шўрликка... Хайр, жонинг омон бўлсин, болам,— деб кўзига ёш олди.

Додхудо онасидан кўз узмай:

— Эна, нега йиғлаяпсан? Менга ҳеч нарса қилгани йўқ-ку?— деди.

— Кулги ёқмайди сенга, ўзинг била туриб нега кулдинг?— деди зорланиб она.

— Мана шу шайтон кулдирди,— деди Додхудо имо билан Ҳотамни кўрсатиб.

— Минбаъд амакингиз хизматини бажаринг-да, гапни қисқа қилиб жўнанг!

— Хўп бўлади... Рухсат бўлса, мен кетдим,— деб кўча томон йўл олди Ҳотам.

Додхудо уни тўхтатди-да, энасига:

— Йигитда айб йўқ, бекорга уни ғадабладинг... — деб Ҳотамнинг кўйглини кўтарган бўлди. Табиб табиб эмас, бошидан ўтган табиб, деганларича бор-да. Дарҳақиқат, Ҳотам Додхудо учун сув-ҳаво сингари зарур эканлигини унинг ўзидан бошқа ким ҳам тушунар эди. Ҳа, шунақа.

— Хайр, майли, бора қол, холангнинг кўзи йўлдадир, ҳой-наҳой.

— Ҳа, мен ҳам шунини айтмоқчи эдим. Бугдой учун ҳозирча куллуқ,— деди йигит. — Қузга бориб эл қатори фойдаси билан қайтараман, худо хоҳласа.

— Хайр, саломатлик бўлсин. Ҳисобли дўст ажралмас. Жабборқул лайлак тушунмаган нарсани сен тушунибсан, сенга ишонаман. Бора қол, кечикма, ўғлим. Ҳа, дарвоқе, баҳор файзи фазилати тўғрисида яхши гаплар айтдинг. Илло, энг муҳимини айтмадинг. У баҳордан бу баҳоргача ҳар бир хонадон йил бўйи ғамлаган бор-будини сарфлаб, етти қоқилган кунжутпоядек бўлиб қолади. Айни баҳор — йўғон чўзилиб, ингичка узилган пайт.

Сен ана шу иликузилди пайтда, ана шундай бир дамда мендан дон сўраб келдинг. Қалай, берган сўроқларимнинг маъносига энди тушунгандирсан?

— Ҳа, ҳа, тушундим, амаки, унутмайман яхшилигингизни.

— Ҳа, унутмаганинг маъқул. Мендан ўрганганинг ўзингга фойда. Хўш, ишинг битди, эшагинг лойдан ўтди, хурсандмисан энди?

— Хурсандман. Аммо эшагим лойдан ўтганича йўқ ҳали, амаки.

— Эй-эй, бу нима деганинг?

— Бир кунга ҳўкиз ўлмас, икки кунга эгаси бермас. Бир кунга ҳангингизни сўрайман. Берган буғдойингизни юклаб бориб, жумагача тезда қайтаман.

— Бир кунга бўлса ола қол. Оч қолмасин, овқатидан хабардор бўл.

Ҳотам буғдойни эшакка юклаб, ирғиб эгарига минди-да, хола-синикига эмас, Жабборқул лайлакникига қараб йўл олди...

ЯХШИЛИҚ БОҒБОНИ

Ҳаво беғубор. Олам чароғон. Теварак-атрофни тоғлар ўраб олган, чўл ҳавоси илк баҳор қуёшининг тафтида оромбахш гуркирайди... Юк ортилган ҳангини пилдиратиб миниб бораётган Ҳотамнинг танаси яйраб, хира кўнгли сал ёришиб, равшан тортгандек. У боёқиш Жабборқулнинг мушкулдини осон қилаётганидан хурсанд бўлса-да, Турсунтошнинг, «Ўзимни ўлдираман», деган сўзлари хаёлидан нари кетмасди.

— Нега энди ўз жонига қасд қилмоқчи?— деб ўзига-ўзи савол берарди Ҳотам... — Еки шунчаки айтди-қўйдимикан?.. Бир-иккида нон-қаттиқ бўлмаган бегона бир йигитга нега энди юрак сирини изҳор қилар экан? Тағин мен қайтиб боргунимча бирор кор-ҳол бўлиб ўтирса-я?! Йўғ-э! — Унинг бадани живирлаб кетди. Негадир эшак жиловини тортиб тўхтатди. — Еки орқамга қайтсаммикан-а? Ярим йўлдан-а? Қайтдим ҳам дейлик, сўнг нима бўлади? Додхудонинг ҳовлисига қайтиб кирмоғим, Турсунтошни учратиб, иложи бўлса, дардлашмоғим, қутқаришим керак. Бу осонгина ҳал бўладиган гап эмас, ахир... Э, тоза чатоқ бўлди-да! Бечора қиз! Ночорликдан шундай қарорга келган бўлиши мумкин... У-ку ожиз бир қиз, мен йигит бўла туриб, бу чиркин зиндондан безиб кетдим-ку! Уни қутқаришим керак! Ҳа, ҳа, қандай бўлмасин қутқаришим керак!

Ҳотам ана шундай пойма-пой хаёллар оғушида бораркан, омборда Турсунтош билан қилган савол-жавоби, қизнинг маънос чехрасини эслаб бирдан ёдига Хумор тушди... Хуморнинг ўшан-

да уни ярим кечаси уйғотгани, маккажўхори гарамн орқасида зор-зор йиғлаб ёлборганларни эсладию кўнгли вайрон бўлиб кетди. Агар ўшанда фурсатни бой бермай синглиси бечорани қутқарганда, балки у... Мана энди, худди ўша Хумор ҳолига тушган маъсума бир қиз Ҳотамга илтижо қилиб турибди. Хуморни-ку ота-онаси, ўғай бўлса ҳам, акаси бор эди. Турсунтошнинг кими бор? Сўққабош! Елғиз! Якка!

«Якканинг ёри — худо, деганлари ростмикан? Шу гап рост бўлганида Турсунтош билан Ҳотамни тангри шўрпешона қилиб яратмасди - да! Ота - онадан етим қолган ёлғиз Турсунтош билан мен эмас. Аммо уларнинг ҳаммаси Турсунтош билан менинг ҳолимга тушган эмаслар-да! Турсунтош ҳали очилмаган гунча. Тилла қўнғизга ўхшамай ўлгур Додхудо бўлса гунчани очилмасдан хазон қилмоқчи. Турсунтош шунинг жабридан ўз жонига қасд қилмоқчидир балки? Турсунтош аждаҳо комида, истаган пайтида ютади-юборади... Соҳиб саркордан хавотир-даман. У фосиқ... Шўрлик қизни халос қилишнинг иложи бормикин-а? Агар халоскори бўла олсам... Қани эди!»

Ана шундай ҳардамхаёлларга чўмиб Ҳотамнинг боши қотди. Ниҳоясиз саволлар юрагини тимдалар, жавоб талаб қилар эди.

У энди Додхудонинг хонадонига тирикчилик гами, савобга дохил бўлиш ниятида эмас, шу гўзал, бахтсиз қизни олисдан бўлса-да, бир бор кўриш умидида келар, намози жума кунини доимо орзиқиб кутар эди.

Ҳотамнинг қарори қатъийлашиб борарди. Қизнинг журъатсиз, изтиробли сўзлари уларни бир-бирларига қалбаи яқинлаштириб қўйган эди. Ҳотам ўйлаб-ўйлаб, аввал Жабборқул отанинг ишини битириб, сўнг изига қайтишга қарор қилди-да, эшагига ирғиб минди. Эшак пилдираб йўлга тушди...

Ҳалигина қуйиб-савалаб ўтган жала, жилға солиб оққан сел изларининг тархи бузилганча йўқ. Фалак гумбазида боягина қуюндек ёпирилиб, бир-бирини қувишган қора булутлардан энди асар ҳам қолмаган. Мусаффо осмонда сийрак оқпар булутлар сайри.

Баҳорнинг илк нафаси билан ер қаъридан эндигина бош кўтарган майсалар шиддатли жаладан сўнг таналари шалвираб, мулғайиб боқаётгандек туюларди.

Паст-баланд тоғлар бағри, қир-сойлар, осмони кенг Нурота яйловлари кўм-кўк. Ҳаётбахш қуёш тафтида майсалар зумрад тус олиб, кўркига кўрк қўшилмоқда. Ҳалигина момақалдироқ гумбуридан ўтакалари ёрилиб, чақмоқ чирогидан кўзлари қамашиб тумтарақай бўлиб кетган қуй-қўзилар ям-яшил яйловда ййраб ўтламоқда. Ҳотамнинг қулоғига бехосдан чўнон қўшиғи эшитилди:

Кўй келади кўзи билан, ҳай ёр-ёр, ўрғилай,
Бир-бирининг изи билан, ҳай ёр-ёр, айланай.
Ҳамсоянинг қизи билан, ҳай ёр-ёр, ўрғилай,
Ҳамсоянинг қизини кўр, ҳай ёр-ёр, ўрғилай,
Кўзинг тўлсин ёшлар билан, ҳай ёр-ёр, айланай.

Елғизоёқ йўлдан эшагини «их-их»лаб бораётган Ҳотам чўпон қўшиғини эшитиб таққа тўхтади. Қўй-қўзиларнинг янгроқ овози чўпон қўшиғига гўё жўровоз.

— Тўл пайти. Қўйлар қўзилайпти,— деб ўйлади Ҳотам мафтункор яйлов манзарасига суқланиб боқаркан. Уюр ўровида ўтлаб юрган йилқилар кишнашади, жажжи-жажжи тойчоқлар диринг-диринг ўйнашиб, «ким ўзар»га қувлашмоқда. Тоғорадек елнини бутига сирмас сирлар, бузоқ-буқачаларини эргаштириб ўтлоқ кезишади.

Баҳор арафасида қўйлар қўзилайди... Уларнинг барра териси бошига бало — ақалли кун кўзини ҳам кўролмай барраси шилиб олинади. Яйловдаги қўйларнинг барчаси ҳам яйраб-яшнаётгани йўқ. Кенг яйловни бошларига кўтариб маърашаётган она қўйлар фарёдини англаш қийин эмас: боласини не азоблар билан қорнида кўтариб катта қилган она қўй не азоб-уқубатда кўзи ёрса-ю, қўзичоғи бир зумда ғойиб қилинса!.. Қулоқни қоматга келтирувчи бу дод-фарёд, бағри куйган она қўйлар азаси эмасмикан?.. Тил-жағсиз ҳайвон бўлгани билан у ҳам ҳар қалай, она-ку? Қўзичоғини йўқотган қўйларнинг кўзи алаң-жалаң, тивмай маърайди, фарёд кўтариб болаларини қидиришади, баъзан теварагида ўтлаб юрган қўзичоқларни искаб кўрадида, сўнг тескари қараб ён-атрофга ҳайрон боқади, хаёл суради. Кейин ташвиш умидига уланибми, ҳаллослаганча яна қўзичоғини қидира кетади.

Сутга тўлган она қўй едини тирсиллаб, ёрилай дейди. У ҳозироқ боласини топса-ю, қўзичоғи мириқиб-мириқиб эмса...

Ҳотамнинг кўнгли бузилиб кетди. Она қўйнинг боласига меҳрибонлигини кўриб: «Қани эди, Турсунтош билан менинг ҳам онамиз ҳаёт бўлсалар! Балки биз ҳам оналаримиз бағрида яйраб-яшнаб яшармидик? Бағримиз бутун бўлармиди?»— деган хаёл дилдан ўтиб, беихтиёр кўзига ёш қалқиди.

Чўл манзарасидан олган таассуроти Ҳотам учун яна бир сабоқ, бу сабоқдан кўзи мондек очилгандек бўлди. Бир томонда художўй мажруҳ Додхудо... Яйловда эса минг-минг қўй-қўзичоқлар, сир-бузоқ, сирди-тойчоқ, қолаверса, чўпонлар, подачилар... Қаранг, шунча давлат ёлғиз Додхудоникки. Бир одамга шунча бойлик нега? Нега шундай? Жабборқул отага ўхшаганлар нега ундай? Бунинг сабабчиси, Додхудо айтганидек, ёлғиз худонинг ўзимикан? Ёки бунга Додхудонинг ҳам дахли бормикан?..

Ўз саволларига аниқ жавоб тополмай, йигитнинг юраги сикилди, кенг саҳро торлик қилаётгандек, нафаси бўғилди. Боши айланиб, кўз ўнги қоронгилашиб, эшагига суянди. Ниҳоят, ўзини тутиб яна йўлга тушди. Йўл юрди, йўл юрса ҳам мўл юрди.

Кўпинча ёлғиз қолган пайтларида узоқ-узоқда — осмонўпар баланд тоғлар ортидаги Шаҳрисабз тунроғида, қабрда ётган синглиси Хумор эсига тушар эди. Турсунтошни ўйласа, беихтиёр Хумор ёдига келар, бир дарди икки бўларди. У ғайришуурий тарзда бирдан: «Хумор! Хумор!»— деб қичқирди. Бу ўтли фарёднинг акс садоси ҳатто Қоратоғдан тўлқинланиб қайтди. У бир нафас ҳайратланиб теварак-атрофга боқиб лол қолди... Яна аввалгидан кўра қаттиқроқ қичқирди: «Хумор! Хумор-р-р!»— деган акс садо такрор эшитилди.

Ҳатто тоғлар ҳам унинг номини такрорламоқда. «Эй, фалак!— деб оқ урди йигит, сўнгра:— Сен-чи, Турсунтош? Сен-чи? Наҳотки сен ҳам Хуморнинг ҳолига тушсанг? Йўқ, кўр ҳассасини бир марта йўқотади. Мен сени ҳеч кимга бермайман! Бу балолардан қутқараман. Сени қутқармасам, номард кетай!»— дея ҳайқирди.

Бутун вужуди, ақл-ҳуши ана шу ўйлар гулханида қоврилаётган Ҳотамнинг қулоғига бехосдан турналар товуши эшитилиб, ҳушёр тортди. Дарҳол пешонаси устига кафтини соябон қилиб осмону фалакка назар ташлади... Оқ, қора, ҳаворанг паға-паға булутлардан ўзга нарса кўринмаса-да, турналар товуши аниқ эшитиларди: «Қир-ров... қир-ров...»

— Қанисиз, йўлчи юлдузларим, элчиларим, қаёқдасизлар?— дея кенг самога кўз югуртира бошлади Ҳотам. — Қани энди менинг дардимни эшитсангиз... «Қир-ров... қир-ров...» Қани, кўрмаяпман-ку, сизларни, қадрдонларим?— У фалакка тикилатикила кўзи толди... Бир зум нигоҳини самодан узиб ерга қаради. Толиққан кўзларига бир оз дам бериб яна осмонга қараган эди, ола-қора булутлар орасида давра олиб айланаётган сон-саноксиз турналарга кўзи тушди, қоронғи кўнгли равшан тортиб қувониб кетди. Завқланиб беихтиёр қўшиқ айтиб юборди. Ёниб-тўлқинланиб куйлади: куйлаб туриб ўпкаси тўлиб, қўшиғи йиғига айланиб кетди. Бу ҳам мунгли, ҳам ҳаяжонли, нолиши фалакни ўртар даражада ўтли, юракларни ларзага келтирувчи дардли, исёнкор ошиқнинг афғони — аламли қўшиқ эди.

Бир нафас ҳавода қоқмангиз қанот,
Сўзим бордир мани сизга, турналар,
Қаторлашиб қай ул юртдан келурсиз?
Бир хабар берсангиз, манга, турналар...
Турсунтошни сўрадим сиздан, турналар...

Бу мунгли ва ҳаяжонли қўшиқнинг жонбаста навосидан Нурота чўли, у ердаги жон-жониворлар ҳаракатдан тўхтаб, бутун вужудлари қулоққа айланиб жимиб қолгандек эди.

Серташвиш кунлар, уйқусиз тунлардаги соғинч, ҳижрон азоби, умидсиз висол орзуси йигитнинг юрак қатидан отилиб чиқаётган қўшиғида дилафкор, маҳзун кўнгилнинг оҳу ноласи каби мужассам бўлган эди.

Ҳотам узоқ йили худди шу пайтда Шаҳрисабз вилоятининг Қизилэмчак, Ғилай, Чунгарак сингари тоғли қишлоқларида халқ наврўз айёмини байрам қилаётган чоғда рўй берган бир воқеани эслади. Наврўз фасли бошланган бўлса-да, Шаҳрисабз атрофидаги тоғ чўққиларида қор, қир-сойларда баҳор. Тезпишар мева дарахтларнинг олди гуллаб, кечкилари гунчалай бошлаган чоғ эди. Ҳаво беғубор, осмон мусаффо, кўклам нафасию кўнгилларни хушнуд қилувчи гулгун табиат, қуёш нуридан олам мунаввар эди. Моҳпари қизлар ҳусн-малоҳатларини кўз-кўз қилиб бўз болалар юрагига ўт ёқар, ёш-қари бир кун бўлса-да, дувёнинг ғам-ғусса, ташвиш-койишларидан ўзларини узоқроқ олиб, наврўзи оламини ўйин-кулги билан байрам қилишарди. Қўни-қўшни, қавм-қариндош, ёр-биродар, оилалар бирлашиб, қўй-эчки сўйиб қозон қайнатишар, дастурхон ёзиб, меҳмондўстлик навозишлари билан бахтиёр эдилар.

Бир пайт тоғ бағрида қалдирғочдек тизилишиб наврўз базминни томоша қилиб ўтирган ёш болалар, «Турна! Турна!» деб қичқира бошладилар. Улардан бири «Турна» қўшиғини айта бошлаши билан болалар илиб олиб: «Бир нафас ҳавода қоқмангиз қанот»,— дея жўровоз бўлиб, ҳамма-ҳаммани базмдан кўз узиб осмонга — давра олиб сайилгоҳ тепасида айланиб учаётган турналарга қаратишди. Оломон нигоҳини самодан узолмай қолди.

Сон-саноқсиз турналар наврўз ошуфталари тепасида ҳалқа-ҳалқа давра олишиб «қир-ров, қир-ров»лашиб айланишарди. Осмони фалакда турналар, ерда қиз-жувон, ёш-ёш келинчақлар тақинчоқларини жиринглатиб, чилдирма, дутор-танбурнинг шўх-ўйноқ оҳанглирида вобаста кўкрак ўйнатиб, қош учуриб, чир айланиб рақсга тушардилар...

Уша наврўз айёми — гўзал баҳорга жон киритган халқ сайили эсига тушиб, хаёл Ҳотамни яна узоқ-узоқларга олиб кетди. Ешлик, кўнгил хушлик базмидан ошуфта диллари яйраб-ёшарган онахонлар: «Баҳорга етказган худойимга шукр, ўлган кетди, ўлмаганлар, мана, баҳорни, наврўз элчиси турналарни кўриб, уларнинг ҳам қўшиқларини эшитдилар. Ешлик — инсон умрининг баҳори, амирга инсоф, бекларга тавфиқ берсин. Завол кўрманглар, кўзиларим, ўгилларим»,— дея қувона-қувона дуо

килиншарди. Ака-сингил — Ҳўгам билан Хумор ёшлар орасида ўйнаб-кулиб ўтиришарди. Хумор ийманибми. Баъзан юзини четга буриб жим қоларди. Ким билсин, нималарни ўйлаган экан ўшанда. Балки келинчакларга давраси келиб, «Хумор, сен қачон келинчак бўласан? Сенинг бахтиёр бўлишингга яна неча наврўз бор экан?» деган ширин, паниҳоний орзуларга чўмгандир...

Дўстлар дастурхони даврасида ўтирган оқ юзли аёл аста ўрнидан турди, ёшлар орасини ёриб ўтиб, аввал Ҳотамнинг, сўнг Хуморнинг елкасига қоқди-да:

— Қад-қоматингга аммаларинг қоқиндиқ бўла қолсин. Давра олиб парвоз қилаётган турналарни кўряписизларми?.. Хув, ана, тепаларингда. Билиб қўйинглар, эсларингда бўлсин шу гапим: турналар одамлар гавжум ерни кўриб тепаларида айланса, бу бахтиёрлик аломати. Кўряписизларми? Улар ҳам наврўз байрамимизни муборакбод қиляпти. Ака-сингил бахтли бўласизлар худо хоҳласа.

— Нега ёлғиз иккимиз, аммажон?— деди бурма қилиб тикилган атлас кўйлагини хиёл кўтариб турган дуркун кўкрагига ўнг қўлини қўйиб Хумор.

— Сабабими?.. Сабаби, тоғликлар тепасида учган турналарнинг кўзлари сизларда. Бу бахтиёрлик аломати.

— Вой, аммажон-эй!— дея қаққаҳа уриб кулди Хумор. Унинг кулгиси шу қадар жарангдор эдики, атрофдаги ёшлар осмондаги турналардан кўз узиб Хуморга ялт этиб қарашди. Хумор ўзинга боқиб турган юзларча кўзлардан нигоҳини узиб, уялганидан ўзини яширишга жой тополмай қолди. Ушанда наврўз сайлининг гули бўлиб ўтирган Хумор энди йўқ...

Нурота чўли осмонда давра олиб учаётган ҳалқа-ҳалқа турналарни кўрар экан, Ҳотамнинг юраги орзиқиб кетди. Узи ёниб, ўзи ўчиб бораётган йиғитнинг дарди яна янгиланди, осмонда давра олиб айланаётган турналарга қўл чўзиб телбаларча қичқира бошлади:

— Аммам ўша кун айтган гап, некбахт тилаклар қани?! Наҳотки... наҳотки тоғ ошиб, турнажонларим, тоғликлар тепасидан давра олиб ўтганингизда Нуротанинг уй зиндони Турсунтошга кўзларинг тушмаётган бўлса? Мана мен, кўряписизларми, мен ўша Ҳотам бўламан!— дея кўкрагига гурс-гурс урди у.— Ошиёнсиз қушдек Нурота чўлида сарсон-саргардонман! Сизлар менга ўхшаб, ерда ерпарчин эмас, осмону фалакда гам-ғуссадан бегона, жуфтингиз билан бахтиёрсиз. Ер фарзандлари ҳар йил баҳорда зориқиб-зориқиб кутишадди сизларни. Қандай саз, ҳаҳа! Нурота баҳори сизни кутади, яшил майсазор лоёндоз бўлсини сизларга! Кўм-кўк осмонда эркин яйраб-яйнаб, ўйнаб-кулиш

сизларга nasib этган экан, майли, гаштини суринглар. Сизларга ҳасад қилиб эмас, ҳавас қилиб бу гапларни айттиман. Начора, ҳавас осмондаги ой бўлса, қўлим қисқа... Ой қасқдаю мен қасқ-да! Шунақа ҳасрати дунё экан, кимга ҳам керак оҳ-зорим? За-мона зўрники. Адолатпаноҳ ким бор экан бу замонда? Кўрма-дим мен уни! Шаҳрисабз — Нурота вилоятида номуси таҳқир этилганлар ози? Мендек сўққабош, бахтиқарога ким ҳам ҳо-мийлик қиларди? Ҳожи бобоми? Қарим тоштарош амакимми?.. Эй, уларнинг ўзи мададга муҳтож! Яхшига кун борми бу замон-да?! Узига бино қўйган Додхудоларники бу замон! Ундан хайр кутиш — илондан бўса сўрагандек гап. Илондан илон, чаёндан чаён!.. Куйганимдан айтаман-да бу гапларни. Биронта дилкаш, сирдошинг бўлмагандан кейин, ўзинг билан ўзинг сўзлашаверар экансан. Четдан биров кузатиб турган бўлса, ҳали мени жиннига чиқариб қўйиши аниқ. Камол шўрликнинг бошига тушган кул-фат менинг бошимга тушмайди, деб бўладими? Шундақа, тур-нажонларим! Сизларни кўриб кўнглим равшан тортиб кетди. Ҳалигача ҳеч кимга очмаган юрак сиримни, мана, сизга ошкўр айтдим. Узр, кўриб турибман, сафардасиз, қўнадиган ман-зилларингиз балки олисдир, шошилаётгандирсизлар. Хайр, сафарларнинг бехатар бўлсин, баҳор элчилари, қадрдон турна-ларим...

Таажжуб, Ҳотамнинг рози турналар қулоғига етгандек, улар яна «қир-ров-қир-ров»лашиб қолдилар. Шу залда маслаҳатни бир жойга қўйишибми, ҳар қалай, кўкда енгил қанот қоқишиб, бўйинларини чўза-чўза ерга боқиб, тўдабоши саркарда турна орқасидан сафга тизилишиб қиялаб ерга қўнмоқчидек настлай бошлашди. Ҳа-ҳа, қўнадиганга ўхшайди.

— Қизиқ бўлди-ку... Аммамнинг айтганлари рост чиқсай-ди-я... Е, бахт!.. Тўхта, тўхта, жонивор!— дея эшаги жиловини торти Ҳотам.— Сенинг қадамнинг қутлуғ келди. Наҳотки...

У эшагидан ирғиб тушди. Турналар шундоққина сайхонлик-ка қўнишди. Улар сакраб-сакраб, қанот силкитиб, ердан хиёл кўтарилиб яна қўнишар, баъзилари бош кўтармай дон-риққ қидришарди. Ҳотам турналардан кўз узоқмасди. У ўтган йил Шаҳрисабз сайилгоҳида рўй берган ҳодисани эслаб, аллақандай бўлиб кетди. Хумор ва ота-онасининг фожиали тақдирини эс-лаб дили сиёҳ бўлди, бенхтиёр кўзига ёш олди. Нима қиларини билмай хаёл суриб ўйга талди. Бехосдан нимадир эсига келиб «хайрият», деб юборди... «Ҳа-я, дарвоқе, ёлғиз эмасман. Дилкаш Ҳожи бобом бор, бегона бўлса ҳам меҳрибон Қарим тоштарош бор... Nasib қилса, Турсунош бор. Қолаверса, ўзимга ўхшаган шўрпешона Жабборқул отам бор. Ўғли Суятонмурод бор. Тез-роқ чолнинг оғирини енгил қила олсам эди...»

Ҳотам турналарга маҳлиё бўлиб, сайҳонликда хийла вақт туриб қолди. Сўнг эшагига сакраб минди-да, биқинига ниқтади.

— Қани, қимирла, кетдик! Хайр, қадрдон турналар, яхши кунларда, янаги баҳорда кўришгунимизча хайр!— деб қичқирди. Гўё турналар жавоб қайтаргандек, «хайр!» деган овоз дарадан акс садо бўлиб қайтди.

Ҳотам ёлғизоёқ йўлдан эшагини пилдиратиб бораркан, уфққа ботиб бораётган қизғиш қуёш шуъласига кўзи тушди. Ажиб манзарали тоғ ортида қуёш ўт гардишидан аланга пуркаётгандек... Ҳотам ҳайрат билан бир зум тикилиб кўзи қамашди, нигоҳини четга олди. Назарида, тоғ ортига ўт кетгану атрофдаги жон-жонивор — ҳамма-ҳаммаси ўртаниб, эриб оқаётгандек. Гўё улкан дошқозон қайнаб, пўртана бўлиб отилиб чиқаётган оловранг лавалар осмонга ўрлаб, дошқозондан тошиб, қора, оқ, кўк булутлар бағрини ёриб дарё каби оқаётгандек...

— Хайрият, эртага ҳаво очиқ, қуёшли кун бўлар экан. Қуёш қизариб ботиши хайрли аломат,— дея ўзига ўзи таскин бериб, дили равшан тортди.

Жабборқул отаникига дастлаб йўли тушганда, дала-дашт, тоғ-тош оппоқ қор билан қопланган қаҳратон қиш эди. Бу сафар эса айни баҳор. Ҳали ўт-ўлан бўй чўзганча йўқ, шундай бўлса ҳам, тоғ бағри, кенг далалар ям-яшил зумрад тус касб этган, мулойим чўл шамоли юз-кўзини сийпаб эсарди. Табиат кўрки йигит дилини ёритди. Вужудини қамраб олган аллақандай тундлик тарқаб, ўзини енгил ҳис қилди. Узоқ манзил мана, яқинлашди... Худди олдиндан хабар қилиб қўйгандек, Жабборқул ота эшик олдида кафтини қоши устига соябон қилиб ҳанг-манг қотиб турарди. Ҳотам эшагидан ирғиб тушиб чолнинг истиқболига югурди.

— Эй, эй, Ҳотамбекми? — деб қичқириб юборди Жабборқул.

— Худди ўзгинаси, ассалом алайкум.

— Ваалайкум ассалом. Мендек бенавога меҳрингни туширган худойимга минг қатла шукр, — дея қучоқ очиб Ҳотамни бағрига босди чол. — Кела қол... Келдингми, нуридийдам? Мунчалар соғинтирмасанг? Кечадан бери ўнг қовоғим учарди.

— Мана, суюндингиз, ота, — деб кулимсиради Ҳотам.

— Султонмурод! Қанисизлар? Аканг келди! Ойбодоқ! Қаердасан? Уғлим Ҳотамбек келди, — дея ҳаяжонини босолмай қичқирди қария. Ҳотамнинг бошини боғлиқ кўрган Жабборқул отанинг эти жимирлаб кетди. Қамол жиннининг таёғидан Додхудони ҳимоя қиламан, деб йигитнинг боши ёрилганини эслаб, «водариг», деб қўйди.

— Ҳа, яна «водариг» нечун, отажон?— дея унга юзланди Ҳотам. Чол жавоб ўрнига бошини сарак-сарак қилиб қўйди. У

аввалгига қараганда анча озган. Дароз бўйи яна ҳам камалак-дек эгилган, кўзлари соққасига чўкиб, киприк остидаги ҳалқоб шиш яна ҳам бўртган, юзидаги қат-қат ажинлари қалинлашган эди. Уни бу аҳволда кўриб, Ҳотамнинг хушхол кўнгли яна хиралашди.

Султонмурод ҳовлидан ўқдай отилиб чиқди. Ҳотамга кўзи тушиб, бир зум ўзини йўқотиб, жойида туриб қолди. Ҳотам:

— Султонмуродми, кел, акаси, кўришайлик,— дея қучоғини очди. Ун уч яшар йигитча югурганча келиб ўзини Ҳотамнинг бағрига отди. У бўйдор, чакаги чакагига ёпишган, шалпанг қулоқ, озгин бўлса-да, чайир, доим кулимсираб турадиган, юлдузи иссиқ, ёқимтой бола эди.

Жабборқул ота кўз ёшларини этак бари билан арта-арта эшакни етаклаб ҳовли томон йўл олди. Унинг ҳовлиси шундоққина тоғ этагида бўлиб, одамнинг белидан келадиган тош девор билан ўралган, тўртта тахтадан ясалган омонатгина эшиги қийшайиб турарди. Ота ҳовлига кирар экан, ичкари эшик орқасида мўралаб турган қизига кўзи тушиб:

— Тортиниб ўтирма, қизим, ўз аканг, туғишган бўлмаса ҳам, туғишиб, бир сийнадан сут эмишганлардан зиёд. Чиқа қол, салом бериб, қарши ол! — деди.

Қиз хаёл огушида ўйга толди... «Ўз аканг, чиқа қол... Салом бериб қарши ол!..» «Ўз акам бўладиган бўлса, энам билан отам у кун нега ундақа гап қилишди? Акага сингил, сингилга ака раво бўлармишми?»

Қизнинг бу мулоҳазасида жон бор эди, албатта. Сўнгги пайтларда ота-она ўртасида тез-тез бўлиб турадиган гап-сўзлардан Қутлугой анча-мунча хабардор эди:

— Ҳар қалай, қиз халқи бўйига етдимми — сақлаб ўтириш номаъқул.

— Ҳа, бўйи етди, деб ким қизини кўчага чиқариб ташлабди? — дея ориятига теккандек жавоб қилди она.

— Гапни чалғитмасанг-чи! Қиз бола бировнинг хасми, демоқчиман-да.

— Ҳо-о, кимнинг хасми экан?.. Таг-туби бор гапми ўзи?

— Ҳотамжон... айни муддаодаги йигит-да.

— Суймаганга суйкалма... Йигит қизингизни сўраганда ҳам бошқа эди. Ҳеч ерда ҳеч гап йўқ, сиз эркаккинага бир гап бўлдими ўзи?

— Қизиқ, йигитнинг ўзи қай аҳволда-ю, қандай қилиб бундай гап ундан чиқсин?

— Шундай экан, зўрлаб берасизми?

— Мен сени зўрлаб олганмидим?

— Сиз билан мени йўригим бошқа... Қутлуғингизни менга тенг қилманг!

Сўнги шайтларда Жабборқул ота билан хотини Ойбодоқ орасида шу хилдаги гап-сўзлар бот-бот бўлиб турарди. Тешик қулоқ, бирда бўлмаса-да бирда ота-она орзуси Қутлуғой қулоғига етиб, қизнинг ҳаловати бузилган эди.

Жабборқул ота бўйдоқлик азобини хўп татиган. У навқирон йиғитлик баҳорини бойлар эшигида, баъзан қўй қўрасида, баъзан молхонада, баъзан дала-даштда тунаб беҳаловат-беором ўтказган...

ҚУТЛУҒОЙ

Жабборқул лайлак билан тенгқур Мадали номли чўпон бўларди. Мадали бир киш бўронида шамоллаб, ўпкасини совуққа олдириди, бирмунча вақт кўксовланиб юрди. Дори-дармон қилиб, эшонга ўқитди. Бора-бора йўтали зўрайиб қон туфлайдиган бўлди. Умри қисқа экан, дарди узоққа чўзилмай дунёдан ўтди. Ойбодоқ деган тул хотини қолди. Ойбодоқ Мадали билан ўн беш йил бир ёстиққа бош қўйиб фарзанд кўрмаган эди. Эри ўлимининг тўққизинчи ойида тақдир тақозоси билан Ойбодоқ қирқ ёшли бўйдоқ Жабборқулга тегди. Ўн беш йил фарзанд кўрмаган Ойбодоқ орадан йил ўтмаёқ Жабборқулга ойдек қиз туғиб берди. Қувончлари ер-кўкка сиғмаган ота-она яхши ният билан қизалоққа Қутлуғой деб ном беришди.

«Дунёга келиб нима кўрдим, аввал-охир кўрган давлатим — ўғил-қизим. Ўлим ҳақ. Куним битса, бисмилло раҳмони раҳим, кудого шукур, орқамда қоладиганларим бор. Қутлуғой бўй тортиб қолди. Тақдир насиб этгани бордир, тоқ ўтмас, тенги топилар ахир. Тенги чиқса текинга бер, дейишган экан бурунгилар, яхши гап. Менга қолса, бир қоса сув билан ниқоҳ ўқитардим у раб-чирмаб эгасига топширардим. Яна ҳам яратганини ўзи билади, бандаси бу дунёга омонат, бугун бор, эртага йўқ», дея хаёл қиларди Жабборқул лайлак.

Жабборқул ота учун Ҳотам осмондан тушгандек бўлди. «Қимнинг ҳаваси келмайди унга?! Тонин урса толқон қилгудек, ўктам, маъноли йиғит. Султонмурад ҳали ёш... Ҳотам, агар қизимга тақдирни қўшилиб қув бўлиб қолса, рўзгоримга қанот бўларди-ку. Бечора йиғитнинг умри зое ўтапти. Сўққабош Ҳожи сартарош кулбасида, чолнинг қош-қовоғига қараб... Гўрнингда тўнғиз қўпгур Додхудо йиғитни эшак қилиб олди. Хор бўлди, эзиз йиғит... Қисмати қаттиқ банда экан-да! Қачонгача санқиб кун кечиради? Ўзимдан қиёс, эркак боши икки бўлмай сонга

кирмас экан. Жойинг жаннатда бўлгур Мадали чўпон, қазоси етиб ўлмаганда... Тавба қилдим худо, мен унга ўлим тиламаган эдим-ку,— дея еқа ушлади Жабборкул ота.— Қим билгани, қазоси етиб душодан ўлмаганда мен тирноқ юзини кўрмасдан ўтиб кетармидим? Тўғри-да, Жабборкул лайлак, деб қора сочин тараб, йўлимга хумор кўзини тикиб ўтирган кимнинг ҳам қизи бор Нурота чўлида?.. Бўлса, қирчиллама қирқ ёшимгача учрамасмиди? Ношукур эмасман. Минг қатла шукур қиламан, орзу-умидларим пучга чиқмади. Ёшим қирққа етганда кўз очиб кўрганым Ойбодоқ бўлди. Бахтимиздан ўргилай, худойим кўп кўрмасин, ана-мана дегунча тўрт фарзанднинг отаси бўлибман. Бой ҳам ўзим, бадавлат ҳам ўзим. Камбағаллик айбими?.. Йўқ! Бойнинг бири Додхудоми? Ит ўхшасин унга!.. Оч қорним, тинч қулоғим. Бола-чақам билан қора нонга қорнимиз тўйиб турса, шукур қилган бандамиз, фақат бир орзу, бир ҳавасим бор: неvara кўрсам дейман. «Бобожон! Моможон!..» «Ҳа, эркам, эркатойим...» деб неварамни қучоғимга олсам, соқолларимни тортқилаб, юзимга юзини қўйиб эркаланса... Дунё зийлати ана шу... мол-дунё бунинг олдида икки пул! Сарик чақа!»

Жабборкул отанинг Ҳотамга меҳри тушиб қолган эди. Сўнги кунларда уни кўп ўйлайдиган бўлиб қолди.

«Сабр туби сарик олтин, қаноат арзон,— деб ўз-ўзига тасалли берарди Жабборкул ота.— Одам юлдузи несиқ дейдилар, кўзи кўзига тушгудек бўлса борми? Қизим Қутлуғойга нима қилибди, ой деса ойдек, кун деса кундек. Айбимиз камбағалликми?.. Тенг тенги билан деганлар. Қизимнинг тенги худди Ҳотамжон».

Қутлуғой эшик тирқишидан мўралаб, юраги гуп-гуп урарди. У нима қилишини билмас, ҳовлига кирай деса, отасидан чўчир эди. Ахир отаси унга: «Ҳотам акангга салом бериб қарши ол!» демаганмиди? Бу юз кўришиш деган гап-ку, ахир!.. Юз кўриб, ҳол сўрашиши кўнгли ҳар неча тусаб турган бўлса-да, ниманди: бегона йиғит, бироқ марта на хуфия, на ошқора учранимаган, сўзлашмаган бўлса... Қизлик гурури йўл бермай ўзича ўйларди: «Соддадил отам, синамаган йиғитга нега энди нешвоз чиқар эканман? Укам Султонмуроднинг йўриғи бошқа. Мен бўйи етган қиз бўлсам... «Ўлиб турган экан бу қиз», деб ўйламайдими? Уят-эй!.. Лекин отам бироқ мақсадни ўйлаб қўймаганда бундай дейишга ботинолмасди. Йўқ, йўқ, қиз бола ўз назатнда турмоғи керак. Қизи борнинг нози бор, дейишадик-ку, содда отам шуни ҳам билмайдилар...»

Ҳотам остона ҳатлаб ҳовлига кираркан, эшик орқасида турган қизга кўзи тушиб:— Ассалому алайкум, сизглим Қутлинисо,— деди-да, алик кутмасдан Жабборкул ота томон югура

кетди. Маажидда бўлган можарода Ҳотамнинг боши ёрилганидан қиз ҳам хабардор эди. Энаси билан отаси бу гапни қайта-қайта эслаб, Ҳотамга ачинишарди. Уша Ҳотам деган мард йигитни бир кўришни кўнглидан ўтказиб юрган Қутлуғой ҳеч бўлмаганда, «Бошингиз тузукми?» деб кўнги сўрашга ҳам улгуролмади — йигит салом бердию ўтиб кетди. Қиз йигитнинг бу ишидан хижолат бўлди, иссиғи кўтарилиб кетгандек туюлди... Лекин дарҳол ўзича: «Қим билсин, балки отамга ёрдамлашишга шошилгандир...» деб ўйлади.

Дарҳақиқат, Ҳотам эшакдаги юкни тушириб олишга шошилган эди, «Мунча ҳам меҳрибон бўлмаса отамга... менга ҳам озгинаси текса эди шу меҳрдан...» Қиз хаёлан шундай демоқчи бўлиб ўзидан ўзи уялиб кетди. «Худо бу йигитга кенг, мард феъл берган экан. Шундай одамлар бўлади: бировга яхшилик қилиб ўзи шундан ҳузур қилади. Ёмонлик қилишдан бошқа иши бўлмайдиганлар озми? Ҳотамжон акам яхшилик борбонига ўхшайди. Куёвинг борми деса, бор, деб мақтанса, ёринг бўлса арзийдиган йигит экан...»

Қутлуғой ўзи билан ўзи сўзлашаркан, гўё биров эшитиб тургандек, хавотир олиб, қизариб кетди. Худди биров уни кузатаётгандек, шоша-пиша айвонга чиқди, тўқув дастгоҳи олдига ўтириб, «чақ-чуқ», «чақ-чуқ» этиб моки отганча шол тўкий бошлади.

Ойбодоқ хола Ҳотамнинг елкасига ўз онасидек қоқиб сўрашди:

— Бошингиз анчагина лат еган экан-да, ўргилай, ҳалигача тузалмапти?

— Тузалиб қолди... Ўзингиз соғ-саломат юрибсизми, холажон?

— Шукур, ўғлим, ҳар қалай, тупроқдан ташқари...— деб қўя қолди кампир. Бу жавоб Ҳотамнинг дилини зирқиратгандек бўлди. Бечораҳол бу оиллага кўрсатаётган муруввати, ёрданидан кўнгли равшан тортиб турган бир вақтда «тупроқдан ташқари» деган сўз дилини сиёҳ қилди-қўйди. Бу сўзни Ҳотам умрида биринчи марта эшитиши эди. Шу боисдан сўз маъносини чақмоқчи бўлиб ўзича ўйлади. «Тупроқдан ташқари?.. Тирик одам албатта тупроқдан ташқарида бўлади-да, фақат ўлган одам тупроққа кўмилади. Ҳа, тушундим, гап тагида гап бор экан. Тирикчилик — тирриқчилик, ҳам дейишади баъзан одамлар тиррикчиликдан нолиб... Холамнинг сўзида ҳам хийла маъно бўлса керак. Билиб қўй, кўриб қўй, болам: кўринишда тирик, номига тирикман, аслида... Тагдор гап қилди холам шўрлик. Ҳушёр, ақли расо аёл кўринади, ҳамма нарсани тушунадиган. Гап билан гапни фарқи бор, ўттиз икки нархи бор... қойил...»

Ойбодоқ хола «жой тайёр» деган маънода ишора қилди. Жабборқул ота азиз меҳмонни бир тавақали эшикдан хонага бошлаб кирди. Ҳотамнинг кўзига дастлаб кўринган нарса пойгакдаги обрезада турган жўмраги учган сопол обдаста билан сопол кўза бўлди. Ҳотам қўл ювмоқчи бўлиб, обдастага қараб интилган эди, чол чаққон ҳаракат қилиб кўзадан обдастага сув қуя бошлади. Шу пайт даҳлизга Султонмурод кириб келди. У сув тўлдирилган обдастани отасидан олиб, Ҳотамнинг қўлига қуймоқчи бўлди:

— Акажон, келинг, мен қуя қолай!

Жабборқул оҳиста жилмайди:

— Уғлим, укангизнинг шашти қайтмасин, каттадан иззат, кичикдан хизмат, Султонмурод сизга ука, иззат қилиб сув қуйса яхши-да!

Ҳотам ювиниб, белбоғига артинди. Ота ўзи пойгакда туриб меҳмонни тўрга таклиф қилди. Уй бўм-бўш, похол устига йиртиқ-ямоқ кигиз, шолча, пўстак тўшалган. Қиш сандали ҳали йиғиб олинмаган. Чол йигитни сандал тўрига ўтқазиб:

— Омонлик, соғлиқ бўлсин,— деб фотиҳа қилди. Сўнг иккала қўлини кўксига қўйиб:— Хуш кўрдик, Ҳотамжон боламнинг қадами етди, бало етмасин!— дея юрак яқинлигини изҳор қилди. Дастурхон ёзилди, унда икки дона лочира нон, туршак, жийда бор эди. Ота чойни қайтариб, нонни ушатди. Чегаланган, лаблари учган пиёлага чой қўйиб, меҳмонни дастурхонга таклиф қилди.— Туршак-жийда деҳқончилик, тергилаб ўтиринг, ўғлим.

— Деҳқончилик баҳоси йўқ касб. Озиқ-овқат ўзингиздан чиққанига не етсин,— деди жийдадан бир дона олиб оғзига солар экан Ҳотам.

— Ёз ювиндиси қишга ош-қатиқ. Ҳар қалай, ёздан ортган қоқсуқлар болагиналарга эрмак бўлиб турибди... Тангри таоло Нуротадаги бандаларига чўлу биёбонни раво кўриб, сувдан қисиб қўймаганда, биз кўрганни ҳеч ким кўрмасди. Сувсиз ер жонсиз танадек гап, ўғлим. Бу заминдаги ғаллақору чорвадор осмонга қараб қолган. Қўшхўкиз, уруғликка қодир деҳқон қанча экаман деса, шунча ер муҳайё. Нурота заминда деҳқончилик — таваккалчилик, мисоли қимор. Умид билан ер ҳайдаб уруғ сочасан. Худо раъй қилган йили насибага лойиқ хирмон кўтарасан, худо қаҳрига олган йил меҳнатнинг зое, умидинг пуч, уруғликка қўйиб қолаверасан.

Ҳотам яхши ният билан уруғлик келтиргани учун қариянинг кўнглини кўтариш мақсадида:

— Худо хоҳласа, бу йил баҳор яхши бўлади. Ёз ҳам яхши келади. Омборингиз донга тўлади, пичоғингиз қуйруқ устида бўлади,— деб қўйди.

— Иншоолдо. Ноумид шайтон, ўғлим. Ғариб-ғураболар мушкулни осон қилишни ўзинга касб этиб олган мард йигит нимагаки қўл урса, унинг иши ҳар доим хайрли бўлади. Тунов кун Имом Ҳасан, Имом Ҳусан масжидида жума намозида қилган ишингдан халойиқ ҳайратда. Агар сен кўксингни қалқон қилмаганингда, Додхудо тил тортмай ўларди. Сен жабр кўрдинг. Тавба, деб айтгай, ҳар ким ҳам ўз феълига яраша кўраверади, бу Додхудо тирик мурда. Тангри ғазаби бундан ортиқ бўлмас, болам. Яна бунинг устига, ота-онасиз етимча ёш қизчани чўри қилиб олган дейдилар. Ўз ҳожатини шу қизчага қилдирармиш, бетавфиқ. Сен бўлсанг, шу пасткашни деб таёқ единг, ўлсин эди, беҳуда қалқон бўлдинг, ўлимдан қутқардинг. Хайрият, яна ҳам худога бир атаганинг бор экан, жонинг омон қолди.

Чолнинг Турсунтошга ачиниб айтган сўзи Ҳотамнинг юрагини ўртаб юборди... Қиз тўғрисида сўз очмоқчи бўлди-ю, қандайдир андишага бориб жим бўлиб қолди.

Чол пиёлага чой қуйиб узатар экан:

— Ана шундақа, ўғлим, Додхудодан яхшилик кутма. Умринг зое кетади. Қуриб кетсин бу йўқчилик. Муҳтожлик мени унга боғлаб берди. Арқонсиз боғлиқдаман, ўғлим... Бу гаплардан сариқ чақалик фойда йўқ. Дастурхонга қара. Жийда дори, шифобахш, дейдилар, тергилаб ўтир.

— Раҳмат, рое гап. Болаларга қизамиқ тошганда жийда қайнатиб ичирадилар. Дорилигидан экан-да.

— Ҳа, дорилигидан ташқари тўқ тутади. Нонжийда деб бе-кор айтмайдилар-да.

Ҳотам бир дона жийдани оғзига солди-да, шима бошлади, пиёладаги чойни ҳўплаб бўшатгач, ўйга толди: «Хумор жувон-марг бўлди. Жабборқуллар бу аҳволда. Турсунтош бахтиқаро. Бу Додхудоларнинг иши! Ҳа-ҳа, ишни тезроқ битириб қайти-ним маъқул. Омонат эшагини топширишим керак. Турсунтошнинг ҳоли нима кечди экан? Тезроқ бора қолай».

Ҳотам ишни тезлатиш мақсадида чолга юзланиб деди:

— Отажон, кўнгил тўқи уруғлигимиз тайёр, энди зудлик билан экиб олиш қолди. Мўлжалингиз қанақа?

— Мўлжал қанақа бўларди, ўғлим. Қўш ҳўкизим йўқки, ҳаш-паш дегунча ер ҳайдаб, донни соча қолсам. Кунимга яраб турган ўша ўзинг ўлимдан қутқарган бир қулоқ қирчанги... Начора, йиғлаб-сиқтаб дегандек, уканг Султонмурод билан ер тимдалаб бўлса ҳам экиб оламиз-да...

— Қирчангингизга Додхудонинг эшагини қўшиб ер ҳайда-сак қалай бўларкин?

— О... Оғзингга шакар, буниг савобига ким етсин!

— Шундай қиламиз, отажон! Вақт энқ! Кечаси сутдек ойдин, йўл-йўлакай далани кузатиб келдим. Биз томонга ёққан жала бу ерга ёғмапти. Ер оби тобида, кечаси билан кўш ҳайдаб, тонг отгунча наҳотки ярим қопчиқ бугдойни экиб ололмасак?

— Нега бунча шошилмиш, ўғлим? Бу кеча меҳмон бўл. Дам ол. Тонг отса, иш қочмас.

— Қани эди ихтиёр ўзимда бўлса, яширишнинг ҳожати йўқ, бағритош Додхудо осонликча эримаслигини билиб, кекса холам қийналиб қолганини пеш қилдим. Кузда бериш шарти билан тошбағирни юмшатдим. Ёлгонни худо кечирар. Юз қўшчига бир бошчи, деган экан. Ўзингиз бош. Султонмурод, мана мен биргалашиб, тонг отгунча ишни битириб қўярмиз?

Жабборқул ота қувониб Ҳотамни дуо қилишдан ўзга сўз тополмади. Вақтни ғанимат билган Ҳотам ташаббусни қўлига олиб деди:

— Уйчининг ўйи битгунча таваккалчининг иши битаркан, Омоч-мола борми?

— Бор, ўғлим, бор.

— Омоч билан молани иккала эшакка ортиб ҳозироқ ер бошига чиқамиз. Қари келса ошга, ёш келса ишга. Ўзингиз бош бўлиб турсангиз, биздан иш қочиб қутулолмайди. Қани, дастурхонга фотиҳа қиласизми?

Жабборқул ота беихтиёр «Омин!» деб юборди-да, «Султонмурод, қаердасан?» деб қичқирди. Ўғли етиб келишини кутмасдан ўзи югурганча ҳовлига чиқди.

— Ҳа, ота, чақирдингизми?— деб сўради Султонмурод.

— Бўла қол, ўғлим, омоч билан молани тахт эди чамамда. Қаерда улар?

— Бостирмада.

Султонмурод ота сўзини икки қилишга одатланмагани учун ҳам қулоқ бурмай бостирма томон югура кетди. Эрининг ҳолатидан ҳайрон қолган Ойбодоқ хола:

— Тинчликми, кеч бўлганда нима ташвиш?— деб сўради.

— Ҳа, ташвишли дунё экан, ташвишимизга шерик бўлиб ўғлим Ҳотамжон уруглик бугдой олиб кепти. Қолган ишга қор ёғар, деган гаининг бор-ку. Бугунги ишни эртага қолдарадиган пайт эмас. Баҳорги экин кечикяпти. Шошилмасак бўлмас.

Ойбодоқ ўйланиб қолди: «Чолимнинг бу йигитга меҳр қўйганича бор экан... Орзу қилса арзигудек йигит. Зора тақдирлари қўшилган бўлса...»

Султонмурод омочни судраб бостирмадан чиқди. Иккала эшакни етаклаганча Ҳотам бостирма томон йўл олди. Қутлуғой ҳамон дастгоҳида ўтириб шол тўқирди. У мокига пайча солиш

баҳонасида дастгоҳдан бош кўтариб ҳовли томон назар ташлади. Хаёли ҳамон Ҳотамда. Хайрлашиш учун чиқишни ҳам, чиқмасликни ҳам билмай ўзича ўйларди: «Ҳотамжон ака отамга, энамга бегона, менга бўлса, инчунин... Қиз бола бўлсам, қандай қилиб йигит олдига чиқарканман. Бир-иккида нон-қатиқ бўлмаган йигит билан-а... Бордию отам, нега хайрлашмадинг, деб яна койиб қолсалар, нима деб жавоб қиламан?..»

Қутлуғой энасига қараганда чаққон моки отарди. Чевар қўлдан бир зайлда отилиб турган мокидаги арқоқ ўрнига йўл-йўл ҳаворанг шол ҳосил бўларди. Қиз қўли ишда, хаёли ҳовлида эди...

У гарчи отасига жавоб ҳозирлаб қўйган бўлса-да, негадир хаёли қочиб, қўли ишга бормаи қолди... Ўзини аллақандай ғалати ҳис қилди, Ҳотамни кўргиси келаверди. Йигит билан ойдин, сир тўла сокин кечада, кимсасиз қир бағрида яйраб дардлашгиси келиб қолди...

Қутлуғой кунни тунга улаб, онаси билан басма-басига шол тўқирди. Она-бола ҳар ойда ота қўлига бўйи уч газ, эни бир ярим газлик шол тўқиб тутқазарди, Жабборқул ота шолни пуллаб, жун харид қилар, ортган фойдасига оз-моз озиқ-овқат сотиб олиб қирчангисини «их-их» лаб яна уйига қайтарди. Жабборқул ота билан Султонмурод жунни пўстак устига ёйиб савачўп билан савалаб, чигилини ёзишар, ипакдек майин қилиб, урчуққа ип йигиришар, жун ипни рангга бўяб ўриб, арқоқ тайёрлашарди. Шу тахлит меҳнат-машаққат билан ҳафтада бир кун қозон қайнатиб иссиқ ичсалар, қолган кунлари чой-нон билан эплаб-сеплаб, ёмон куннинг бир куни бўлса ҳам ўтганига шукур қилиб умр кечирардилар.

Осмонда яккам-дуккам юлдузлар милтираб кўрина бошлади. Кеча сокин. Жабборқул ота, Ҳотам ва Султонмурод уруғлик бугдой, омоч-молани эшакларга юклаб йўлга чиққанларидан узоқ-яқиндан итларнинг ҳуриши эшитиларди. Жабборқул ота бола-чақасининг ризқ-рўзи учун бўлиқ хирмон кўтаришни орзу қилиб, «Худоё худовандо, кўпга бер, кўп қатори мен ғарибга ҳам», деб ҳамд-сано ўқиб борарди...

МЕҲР-ОҚИБАТ

Уйдаги савдо бозорга тўғри келмайди, деганларидек, бир кечага мўлжалланган ер ҳайдаб, бугдой экиш бир кеча-кундузга чўзилди. Ҳар қалай, кеча-кундуз қаттиқ меҳнат қилиб бўлса-да, иш битди. Энди Ҳотам кетишга ошиқарди. Жабборқул ота бўлса: «Ўзинг ҳам, эшагинг ҳам чарчади, болам. Кечаси дам

олиб, тонг билан йўлга чиқсанг ҳам етиб борасан», деса, Ҳотам: «Тонг отса жума-ку, отажон», дея безовта эди. У нима қилиб бўлса-да, тонг отмасдан Додхудоникига етиб бориб, омонат эшагини топшириб, эгасини масжидга опичлаб олиб бориб, олиб келиши керак эди. Агар кечикиб, Додхудо намоздан қолгудек бўлса, кўнгилсизлик рўй бериши аниқ эди. Бусиз ҳам ўзи бир кун кечикиб боряпти. Бунга қандай баҳона қилишни ҳали ўйлаб кўрганича йўқ. Холам касал экан. Эшонбобонинг оёғига бош уриб, куф-суф қилдирдим, деса ишонармикан?

Жабборқул ота йигитнинг узрини инобатга олиб:

— Йўлинг оқ, йўлдошинг ҳақ бўлсин, болам,— деб фотиҳа берди.

— Хайр, акажон, энди қачон келасиз?— деб сўради Султонмурод.

— Эндими, энди бугдой пишганда. Бугдойни бирга ўриб, бирга янчиб, хирмонни ҳам бирга кўтарамиз, тузукми, укажон?

— Тузук, акажон,— деди Султонмурод кўнгли бузилиб.

— Худо хоҳласа денглар, болаларим. Айтганларинг келсин,— деди чол ёшларга уқтириб. Ёшлар унинг сўзини такрорлаб:

— Худо хоҳласа,— дейишди.

Ҳотам хайрлашиб, йўлга тушди. Эшаги қаттиқ чарчагани учун салт ҳайдаб ўзи орқасидан борарди. Уфқда тўлишиб ой кўринди. У гўё Ҳотамнинг йўлини ёритиш учун атай маконидан чиққан у тўлиб-тошиб ёғдусини сарсон-саргардон йигитнинг йўлига сочиб ёритаётгандек эди.

Жабборқул ота хурсанд бўлиш ўрнига уйига дили сиёҳ бўлиб қайтди. Сўнги пушаймон — ўзингга душман, деганларидек Ҳотамнинг кечаси қайтишига розилик берганига пушаймон бўлиб ўзини ўзи койирди. Буни пайқаган Ойбодоқ:

— Тинчликми, нега хафа кўринасиз?— деб сўради эридан. Чол жавоб қилиш ўрнига сулага омонат ўтириб:

— Нега кечаси йўлга чиқишига розилик бердим? У-ку ётиб қолиб, дам олиб, азон билан йўлга чиқишга розилик бермаган экан, ўзим унга ҳамроҳ бўлиб борсам бўлмасмиди! Эй, хомкалла!— деди.

Эрининг авзойини кузатиб турган Ойбодоқ:

— Нима бўлди сизга, ҳой эркаккина, жиннига ўхшаб ўзингиз билан ўзингиз...— дея эрига яқин келди.

Жабборқул ота юзини тескари бурди-да:

— Султонмурод, эшакни тўқимла!— деб бақирди. Уғли оғил томонга йўл олди.

— Кеч бўлганда эшакка тўқим уришга бало борми! Қаёққа бормоқчисиз?— деди куйиниб Ойбодоқ.

Жабборкул ота жавоб бериш ўрнига ух тортиб сунага чўзилди.

— Вой, мен ўлақолай! Қутли! Келмайсанми бу ёққа! Отанг нега бундоқ қияятилар?— деб эрининг бошини тиззасига олади Ойбодоқ.

— Отажон! Сизга нима бўлди?— дея ичкари уйдан Қутлугой югуриб чиқди.

— Дев қилолмайдиган ишни қилиб кетди у,— деб шивирлади чол.

— Кимни айтадилар, эна?— деб Ойбодоққа тикилди Қутлугой.

— Отангинг иситмаси бор, алаҳсираятти.

— Йўқ!— дея бошини тебратиб Жабборкул ота.— Қани эди, имконим бўлса-ю... У чинакам мусулмон, мўмин-қобил йигит... Султонмурод, қанисан, эшакни тўқимладингми?

— Қизим, чиндан ҳам отанг алаҳсираятти. Бўла қол, тез-тез! Уйга жой қил, ётқизайлик.

Қутлугой югурганча уйга кириб кетди.

Султонмурод қирчангини базўр оёққа тургазиб, ҳовлига етаклаб чиққанида, энаси билан опаси отасини супадан кўтариб уйга олиб киришаётган эди.

— Ота!— деб қичқирди бола.

Жабборкул кампир ва қизига суяниб, арабг уй сари юраркан:

— Кўя қолсин, ўзим ҳам чарчаган эканман. Ҳотам аканг ёлғиз кетди. Хавотирдаман. Орқасидан етиб бораман, деб ўйлагандим, бўлмади... Вой, бошим, вой, нега ер чир айланяпти? Вой... Улдим!— дея ўзини ташлаб юборди. Ойбодоқ хола дод солиб:

— Султонмурод! Югур! Вой, ўлай, отангдан ажраб қолмасак эди! Энди нима қилдим, вой шўрим!— деб ҳовлини бошига кўтариб йиғлай бошлади. Энасига қўшилиб Қутлугой ҳам йиғлаб юборди:

— Отажон! Кўзингизни очинг! Нима қилди сизга?

Чолни «кўтар-кўтар» қилиб уйга олиб кириб ётқиздилар. Қаттиқ чарчаб, тинкаси қуриган чол кўп ўтмай уйқута кетди...

ОРЗУГА АНБ ЙУҚ

Сутдек ойдни кеча. Осмон тўла чақнаб турган юлдузлар... Онда-сонда ўтли из қолдириб юлдуз учиб қолади. Ҳотам бағри кенг яйловда, намхуш чўл ҳавосини шимириб борарди. Баҳор нафасидан саҳра олиб сабза урган яшил кўкатлар ой нурида

ажиб бир тароват касб этган. Дастлаб йўлга чиққанда оёғини босайми-босмайми деб қадам ташлаган эшак энди дадиллашиб юришини жадаллатган эди. Ҳотам йўл юриб Қоратогга етди. Тоғ оралиғидаги сойни босиб ўтса яна текисликка чиқиб оларди. Шу ерга етганда Жабборқул отани эслади. Чол худди шу тоғнинг нариги томонида эшаги билан ботқоққа ботиб қаҳратон қишда шамдек қотганини эслаб ваҳимага тушди. Тоғ оралиғидаги паст-баланд сойни оралаб бораркан, хаёлига ҳар қанақа қўрқинчли нарсалар келаверди. Шу ерларда бўрилар илиқишиб юради, деб эшитган гап-сўзлари хотирга келиб, ваҳима босди. «Бўри қиш пайтида илиқади дейишарди, ҳозир баҳор-ку», деб ўзига-ўзи тасалли берди...

Сойнинг иккала томонидаги паст-баланд тоғнинг ёнбағрида ҳар хил ваҳший ҳайвонлар йўл пойлашиб ётгандек туюларди. Бир ерда бошини кўкка кўтариб турган туяга ўхшаш баҳайбат нарса кўринди. «Бемаҳалда туя нима қилиб юрибди бу ерда?» деб ўйлади. Яқинлашиб бориб қараса, туя эмас, улкан қоятош экан. Қоядан ўтиб чап томонга назар ташлаган эди, кўзига шертахлит баҳайбат бир нарса кўриниб, юраги орқасига тортиб кетди. Олдинга юришни ҳам, орқага қайтишни ҳам билмасди. Таваккал қилиб бораверди: бу ҳам улкан қоя экан.

Ҳотам кечаси йўлга чиққанидан пушаймон чекди: «Отанинг сўзига кирмадим, ўлгудек ўжарман. Эсон-омон етиб олсам ўзимдан катта бир гап айтса, минбаъд ҳўп деганим бўлсин», деб кўнглига тугиб қўйди-да, яна дарҳол бошқа фикр хаёлига келди: «Додхудо ҳам мендан катта-ку! Улгудек сермулозим. Насиҳатгўйликда унинг олдинга тушадигани топилмас. Отанидан яхши насихат қилади-ю, фақат ўз нафани кўзлайди. Тилсизлама. Доғули. Мулланинг айтганини қилу қилганини қилма. Яхши гап. Буни ўзим ҳам биламан. Кўр ҳассасини бир марта йўқотади. Доғулилик қилиб бўлса ҳам буғдой ундирдим. Эшанини бошлаб ишлатдим. Лўлининг эшагини сугор, пулини ол, дейишади-ку. Майли-да, нима қилиб бўлса ҳам тошбағир Додхудони эритдим. Қойил, қандингни ур, Ҳотамшер! Бошладин! Бошлашга-ку бошладингку-я, лекин ўйлаб кўриб, мақтанмасанг ҳам бўлар экан, Ҳотам... Агар Додхудо сендан наф кўрмасан ўла қолса ҳам эримас эди!»

Бепоен, кимсасиз йўлда оҳиста кетиб бораркан, йигитнинг кўнглига турфа хаёллар, чексиз-чекарасиз, галаёили ҳислар аста-секин қуюлиб кела бошлади.

«Додхудо дўзахи! Мен уни жинимдан баттар ёмон кўриб қолдим. Юзи қурсин!.. «Бор-эй!» деб қадамимни узиб, баҳридан ўтардиму лекин Турсунтош... Ана шу шўрликни деб тош келса кемириб, сув келса шмириб келяпман. Сабр қилай-чи, қани,

ой қаердан қўниш берар экан? Вақт-бевақт Турсунтошнинг ҳолидан хабардор бўлиб туриш учун ҳам бу бехосият даргоҳга кириб-чиқиб, иложи борича оёғимни узмай туришим шарт. Худо кўрсатмасин, тагин шайтон васвасасига учиб, ўзини нобуд қилиб қўймаса эди! Эй худо! Нималар бўляпти ўзи! Нималар қиялсан ўзинг! Амрингсиз бирон бандангнинг оёғига тикан ҳам кирмас экан-ку, ахир, нечун Турсунтош бу аҳволда? Ҳали у норасида, гўдак, она сути оғзидан кетганча йўқ-ку! Қайси гуноҳи учун унга бу қадар шафқатсиз жазо!.. Раҳминг келсин, раҳминг...»

Йигит осмонга қаради, тўлин ойга, сон-саноқсиз юлдузларга кўзи тушиб, ўзича пичирлади: «Ҳа, ўйлаб қарасам, ой билан юлдузлар ҳам менга ўхшаб бедор экан. Улар ер юзиде содир бўлиб турган ҳамма-ҳамма нарсалардан воқиф бўлсалар керак. Айниқса ой юлдузларга қараганда бизга яқин, қўшни... Қани энди, ойга ўхшаб мен ҳам осмони фалакда сузиб юра олсам...»

Киши кўнгли — подшоҳ, деганларича бор-да. У нималарни тусамайди дейсиз. Ҳотамнинг кўнгли осмонда сузиб, ерда содир бўлаётган турли-туман воқеалардан воқиф бўлгиси келди. Майли, биз Ҳотамдан кулмай қўя қолайлик, зинҳор-зинҳор кулмайлик, яхши ният — ярим давлат. Орзуга айб йўқ...

КўНГИЛ РОЗИ

Ҳотамнинг кўнглига Турсунтошнинг хаёли маҳкам ўрнашиб қолган эди. Қизнинг «Мен ўзимни ўлдираман», деган гапи яна ёдига тушди-ю, йигит чўчиб кетди. Мияси қаттиқ санчиб, танасига зирқироқ кирди. Шу боисдан ҳам дарҳол хаёлини чалғитишга уриниб, Жабборқул ота оиласи ҳақида ўйлашга уринди. Ойбодоқ холани кўз олдига келтирди. Урта бўй, озгин юзиде чечак асоратидан доғ-дуг, қоп-қора чўтир қолган. Сўлгин юзи, кўнғир кўзи ғамгин. Оқ оралаган сочининг учига калит осиб қўйилган. Ойбодоқ холани бу қиёфада кўрган Ҳотамнинг кўзига Хуморнинг энаси Рисолат хола кўриниб кетди.

— Қизиқ,— деди ўзига-ўзи Ҳотам,— худди яшириб қўйишга жой қуригандек калитни сочига осиб юриши нимаси эди?.. Бир вақтлар Хуморнинг онаси-ку мен билан қизидан қизганиб ширинлик соладиган қутисининг калитини сочига боғлаб юарди. Ойбодоқ холам-чи?

Ойбодоқ холанинг сочидаги калит унга бир вақтлар бўлиб ўтган, оқибати жуда қимматга тушган воқеани эслатди.

Хумор ниҳоятда ширинликка ўч эди. Энаси бирор сабаб билан ҳовлидан жиладиган бўлса, ўша кун у учун тўй бўларди. Хумор ҳамма нарсани унутиб ширинлик соладиган қути калитини қидириб қоларди. Ҳотам аралашмай ўзини четга олиб тургудек бўлса: «Ҳа, тайёрга айёр! Шунақами, ҳали новвот бериб бўлман!» деб кигиз тагиними, кўрпа қатиними титкилай бошларди. Рисолат буви қайта-қайта панд еяверганидан бўлса керак, ҳар гал калит яширган жойини алмаштириб кетарди. Уша кунни Хуморнинг калитни қидирмаган жойи қолмади. Ҳотамнинг назарида калит худди рафдаги коса-товоқлар ичига бекитиб қўйилгандек туюлаверди. Аммо раф баланд, бўйлари етмас эди. Маслаҳат билан Хумор унинг елкасига чиқиб коса-товоқлар ичини қарамоқчи бўлди. Шунда Ҳотам:

— Шу ишни қўйлик, шу гал ширинлик емасак емасмиз. Ҳадемай бувим тўйдан қайтадилар. Қанд, майиз, парварда, ҳалволар олиб қайтадилар. Мазза қилиб еймиз. Шундай қилайлик, синглим, бувимнинг кўзига ёмон кўриниб нима қиламиз? Тагин йиқилиб-нетиб ўтирмайлик, ўғирлик қилиб шохимиз чиқмас,— деган эди, балога қолди. Хумор эна-отасига жуда эрка эди. Ҳотамга уларникидан ҳам орттириб юборарди. Чунки, у нима демасин, нима қилмасин, Ҳотам ҳаммасини кўтарарди-да.

— Ҳали мен сенга ўғри бўлдимми!.. Дуруст, акангдан топ экан-да! Яхши, тўрт томонинг қибла!— деса бўладими?!

Ҳотам довираб:

— Билганингни қил-э! Оладиганингни ола қол. Биласанми, калит қаерда?— деб юборди.

Хумор бирдан очилиб:

— Қаерда?— деди.

Ҳотам авлиё эмаски, калит қаердалигини билса! У таваккал қилиб:

— Қалитми?— деб сўради қайта. — Қалит ҳов ана, ўша учта косанинг бирида.

— Ростми?.. Қани, кел, елкангни тут-чи.

— Мана,— деди Ҳотам чўнқайиб. Хумор елкасига чиқиб, тоқчани титкилай бошлади.

— Топдим, ўзинг айтган жойда экан. Мана-мана, калит!— дея Хумор унинг елкасидан сакраб тушди. — Қани-қани, тезроқ қимирла! Айвонга чиқ!.. Қим билсин, тунов кунга ўхшаб энам вақглик келиб қолмаса гўрга эди. Йўталиш эсингдан чиқмасин-а? Тўхта-чи, қани, бир йўтал, эшитай,— деб унинг қўлидан тутди Хумор. Йўтални эшитиб кўргач, «Яхши», деб маъқуллади. Сўнг, «Ҳушёр бўлсанг бас», деб қўшиб қўйди. Ҳотам одатдагидек айвонга чиқиб, у ёқ-бу ёқни кўздан кечирди. Хотиржамлик. Авваламбор дарвоза занжир. Энаси келса, эшикни тақиллатмасдан

иложи йўқ. У Хуморга: «Бошлайвер!» деб шившитди-да, қутининг «жиринг-жиринг» қилиб счиляшини кута бошлади.

Рисолат холанинг қутиси уч буралишда очилади: қулфга калит солиб бир бураганда «жаранг» этиб қўнғироқ чалади, иккичи-учинчи бураганда ҳам қўнғироқ чалиниб, сўнг қонқоғи кўтарилади. Ҳар бир қўнғироқ чалинганда Хумор бир сесканиб елкасини қисар, пастки дудоғини мулойим тишлаб маъсум жилмаярди... Гўё лиммо-лим қути ўз қўнғироғини чалиб: «Сандиққа ўғри тушди!.. Тутинглар ўғрини!» деб Рисолат бувига хабар бераётгандек...

Хумор қутидаги ҳалво билан данак мағиз солиб пиширилган қандолатга ўч эди. У ўзи ёқтирган ширинликлардан ола туриб, акаси яхши кўрадиган сариқ новвотдан олишни ҳам унутмасди.

Ниҳоят, биринчи «жаранг» эшитилиши билан Ҳотам «Бормисан!» деб қичқирганини биледи, «Ҳа, шу ердаман!» деб Рисолат буви ошхонадан отилиб чиқса бўладими! Бояғини паранжи-чайвон қилиб тўйга жўнаган Рисолат хола ошхонага кириб бекиниб олишини ким ўйлабди дейсиз! Қутилмаганда йўқ ердан пайдо бўлган Рисолат бувини кўриши биланоқ Ҳотамнинг ҳуши бошидан учди. Энасининг вазоҳати шу қадар даргазаб эдики, у ўзини йўқотиб, ҳатто йўталишни ҳам унутиб ура қочиб қолди. Хумор бўлса нақ «живоят» устида қўлга тушди. Ана шу воқеадан сўнг Рисолат буви калитни сочига боғлаб юрадиган бўлган эди.

Ҳотам яқинда содир бўлган кечмишини ўйлаб тоғ камаридан ўтиб олганини ҳам сезмай қолди. У гўё туманли тунда ёруғликка чиқиб олгандек сутдек ойдин, теп-текис, кенг дала бағрида ўзини бирдан енгил ҳис қилди. Тонг отмоқда. У тўйиб-тўйиб нафас олди. Кўп ўтмай Деҳибаланд тепалиги қорайиб кўринди. Хурсандчилигини ичига сиғдиролмай:

— Хайрият, етдик,— деб юборди. Бу хушхабардан гўё руҳлангандек, эшак ҳам чонқиллаб кетди.

— Юра қол, жонивор!— дерди Ҳотам ўзича. — Жабборқул отанинг қирчанғисини кўрдинг, эгасига ўхшаган меҳнаткаш, мол эгасига ўхшамаса, ҳаром ўлади, деган гап бор. Яхшики, сен эгангга ўхшамабсан, ана, кўряпсанми, Деҳибаландга ҳам етдик. Тонг яқин. Додхудони безовта қилмаганимиз маъқул. Мен ҳам Ҳожини бабомнинг уйқусини бузмай қўя қолай. Ҳозирча чашмага борамиз. Қўш ҳайдаб бугдой экиш осон эмас экан, тайёр нонни мен, арпани сен суриштирмай лумма-лумма тушираверган эканмиз. Бугдой бугдой бўлиб то нон бўлгунча, эҳ-ей, бир дунё меҳнат — машаққат керак. Улмаган деҳқоннинг жони. Айтгин-айтгин, бу йил баҳор яхши келсин. Деҳқоннинг ишига худойим барака берсип. Кўп қатори Жабборқул отам экинига ҳам. Ҳа, ҳали нима демоқчи эдим. Ҳаё-

лим ўзимда эмас... Ҳа, қўш ҳайдаб роса терга пишдик. Буцнинг устига, йўл азоби — гўр азоби бўлди. Роса тинкамиз қуриди. Зарари йўқ. Чашма суви деҳқончилик. Қани, тўхта-чи, чашмага ҳам етиб олдик. Бир шўнғисанг чарчоғинг тарқаб кетади. Дунёда энг бахтиёр ким, мендан сўрасалар, ана шу чашмада гўжғон ўйнаб юрган балиқларни кўрсатардим. Ташвиши йўқ. Кўрдинг-ни, бизни кўриб ҳаммаси қўшини сингари саф тортиб шу томонга келди. Эй, қани эди, биронта ноним бўлсайди... Хафа бўлмайсизлар-да, оғайнилар, шуидоқ бўлиб қолди.

У эшагини дарахтга боғлаб, чашманинг муздек сувида маза қилиб ювинди. Сув муздек совуқ бўлгани учун ҳар гал бошидан ҳовучлаб қуйганда, «Уҳ-ух! Мунча муздек бўлмаса... уҳ-ух», дея сесканиб кетарди.

Деҳибаланд кишлоғининг хўрозлари қичқира бошлади. «Хўрозни «тонг хабарчиси» деганларича бор, — деди ўзича Ҳотам. — Энди навбат сенга. Эшак зоти ҳам сўфи азон айтаётган чоқ — тонгда, пешини чоғида ҳанграйди, деб эшитганман».

Шу пайт худди маслаҳатлашгандек узоқдан эшак ҳанграши эшитилди. «Эй, ана, чиндан ҳам ҳанградми-ку! Сўфи ҳам азон айтиб қолса керак», дея Ҳотам Деҳибаланд масжиди миңорасига қараган эди, бирдан ўзининг эшаги ҳам ҳанграб юборди.

— Ҳа, дуруст, ёлғончи қилмадинг, энди навбат сўфига. Ҳадемай намозхонлар ўрмалашиб қолади. Вой-вой, чашма суви муз-а, муз! Баданимдан ўт чиқиб кетди.

Чашма сувида балиқлар гўжғон ўйнаб Ҳотамга талпинишарди. Улар егулик тилаб бир-бирларини босиб-туртиб олга интилишарди. «Балиқлар очниқиб қолганга ўхшайди. Ўзим шу ердалик вақтимда ҳар куни икки маҳал булардан хабар олардим. Нонми, қолган-қутган салқит овқатми, ташлаб турардим. Қуруқ қўл билан келганимга балиқлар ҳам хафа», деб Ҳотамнинг кўнгли хира бўлди. Балиқлар ҳамон тинмай Ҳотам томон талпинишарди, йиғит баданини арта туриб: «Мана, кўрмайсизларми, ҳеч вақо йўқ», деб белбоғини қоқарди...

Деҳибаланд теъалигидаги Имом Ҳасан, Имом Ҳусан масжиди миңорасидан сўфининг бомдод азони эшитилди. Тонг отганига қаваот ҳосил қилган Ҳотам емиш олиб келишни ваъда қилиб, балиқлар билан хайрлашди-да, эшагини миңиб йўлига равона бўлди...

ЖИННИ ЖИННИ ЭМАС

Тонг ёришиб бормоқда. Ҳали новдаларни япроқлар бутунлай қоплаб олмаган қатор шотеракларнинг ортидан қуёшнинг ёйдек гардиши кўрншиб турибди. Осмон кўкиш-ҳарир рангда. Ҳотам

бомдод намозига шошилаётган йўловчиларга салом бериб, эшанинг биқинига ниқтаб бораркан, ўзича ўйларди: «Бораману овозимни чиқармасдан эшикни қоқаман. Бахтимдан бўлиб Турсунтош очса, майда-чуйда сўз қилиб ўтирмай гапнинг дангали, ўғил бола дил сўзимни айтиб, «Турсунтош, сенсиз бу ёруғ дунё менга қоп-қоронғи гўр», дейман. Кўрай-чи, сўгин у нима деб жавоб қилар экан? «Сувни кўрмасдан этик ечмайди-ку, ахир киши. Улимни ўйлай кўрма, ўлим — ҳақ, токи тирикмиз, ҳаракат қилайлик», дейман. Қани, у нима дер экан?... «Истасанг бу даргоҳдан кета қолайлик, яна Хуморинг куни бошимизга тушмасин», десам, қалай бўлар экан?..»

Ҳотам йўл-йўлакай шу хил хаёллар билан Додхудонинг уйи томон борарди. Бехосдан яқингинасида Камол лашкарнинг: «Номардга муҳтож айлама» деган овози эшитилиб қолди. У алаң-жалаңг атрофга назар ташлаб бомдод намозига шошилиб бораётганлардан ўзга ҳеч кимни кўрмади... Бироқ Камолнинг кўшиғи ҳамон эшитиларди. Қир томон ўтгач, дўнгликда тўртта ити қуршовида ўтирган Камолга кўзи тушди. У ҳали ҳам ўша Имом Ҳасан, Имом Ҳусан масжидида, жума намозида қай йўсинда кўрган бўлса, ўша қиёфада кучуклари ўртасида чўққайганича гап сотарди:

— Сенларга ёлгон бўлса, худога чин, ёлгоннинг нима кераги бор? Бу алдоқчилар дунёсида кўз очиб сенларни кўрдимми— кўрдим. Сенлардан бошқа вафодорни кўрмадимми— кўрмадим. Менга таъзим бажо келтирмай қўя қолинглар. Дўст дўстга қандай кунда асқатади?.. Дўстининг бошига кулфат тушганда!.. Очигини айтиб қўя қолай, сенлар қанча вафодор бўлманглар, ҳали синовимдасанлар. Худо ўша қора кунидан сақласин, борди-келди, бошимга бирон кулфат тушгудек бўлса, ўшанда синаласанлар, ҳа! Ҳозирча менинг нон-ошим, давлатим... қизим сенга айтаман... ҳа, лашкарбоши тўрткўз полвон, сарбозбаччаларингиздан бохабар бўлиб турганингиз маъқул... Ҳа, ҳа, қани, тўрткўз полвонда гап борга ўхшайди. Эшитамизми? Ҳа, ҳа, эшитайлик?.. Лаббай?.. Гоҳида худою расул, гоҳида ғамзаю усул?.. Маъқул гап, нимасини айтай?— дея қўлига ҳассасини олиб, итларига мурожаат қилди Камол жинни.— Ҳа, қаранглар-а? Гўштнинг ёғлиқ жойини ёмон кўрармишлар, биқинидан келармишман... «Бир маҳрам тополмайман...» Ҳувайдодан эшитмоқчилар... иштаҳалари жойида...

Камол ҳассасини танбур қилиб, черта-черта ссзлаган бўлди. Сўнг кўзини чирт юмиб, тебрана-тебрана Ҳувайдо ғазалини куйга солиб чунон нолиш қилдики, атрофдаги намозга шошилаётган йўловчилар бирин-кетин йўлларидан тўхтаб унинг кўшиғини тинглаб қолдилар. Камол ашула айтиб бўлгач, улар:

«Отангизга раҳмат, Камолбек», «Сира-сира кам бўлманг», дея олқиш ёғдиришди. Камол уларга парво ҳам қилмади, яна итлари билан мулоқотда бўлиб, гап сота кетди:

— Бечора шoirга раҳмим келади. Шундай мағзи тўқ ғазал ёза олган шoir умрида бирон дўсти маҳрам, дилкаш, дардкаш тополмай дунёдан зорланиб ўтибди. Ҳе, боракалло, дилозор фалакдан нолиб, ғазал орқасидан ғазал ёзаверган. Биз ундоғ қилмаймиз, ҳаммамиз бир оғиз бўлиб, мана, Камол лашкар айтди дерсизлар, ҳали ўша димоғидан эшак қурти ёғилиб турган амир ҳам келиб менинг оёғимга бош уради. Шу гапим ёлғон бўлса тил тортмай ўлай... Йўқ, омади гап, айтдим-қўйдим-да. Қиладиган ишларим кўп, ҳали-бери ўладиган аҳмоқ йўқ!.. Яна бир сирни ошкор қилишга тўғри келиб қолди. Айтиб қўяй, ўзаро гап, ҳали бу амир экан-ку, қайси куни худонинг бошлаб пўстагини қокдим. «Ҳа, ёлғончи худога душман, мунча беғам бўлмасанг, ўтираверасанми», дедим.

Намозхонлардан бири ёнидаги шеригига шивирлади: «Гапи айниди, кета қолайлик, яна намози бомдод қазо бўлмасин».

Намозхонлардан бир-иккиси кетиб, бошқалари ибодатдан кўра Камол лашкарнинг гапини хуш кўриб бўлса керак, қимир этмай туравердилар.

— «Сен ҳам арш-аълонгдан бундоғ пастга туш! Ризқ-рўзларини ерга тиккан ғариб-ғурабо бандаларингдан бундоқ хабар олсанг-чи!» дедим. «Ҳол-аҳвол сўра! Қачонгача лаганбардор имомдомла, эшон, амалдорлар сўзи билан иш қиласан?» дедим, лаббай? Финг демади. Тўғри гап тош ёраркан. Оғиз очолмай нафаси ичига тушиб кетди. «Бир кун эмас, бир кун панд беради сенга у лаганбардорларинг», десам, нима дейди денг? «Менга ўргатма! Менга ўргатадиган ҳали онадан туғилган эмас», деса бўладими! Аччиғим чиқди. «Тўғри гапириб туққанга ёмон кўриндим», деган эди бир куни раҳматли энам. Ҳали-ҳали шу сўзи юрагимда армон. «Ҳа, гап келганда отангни аяма», деб боладим: «Сени ҳам худо урибди, камтарга камол, манманга завол!» дедим-да, этагимни қоқиб, турдим-кетдим, лаббай? Худонинг ақли бўлса агар, танасига ўйлар... мен ёмон ниятда гапирмадим-ку. Дўст ачитиб айтар... бир оз танбеҳ берган бўлдим, холос. От тепкисини от кўтаради, худо билан орамиздан қил ўтмас дўст эдик. Қим билсин, яна, қўл югуриги ошга, тил югуриги бошга. Бу тил ўлгур суяксиз бўлса мен нима қилай!.. Сизлар ҳов анави эшак минган йигитчани биласизларми, ўзи Додхудога эшак, тагин уялмай-нетмай Додхудонинг мочасини миниб юрибди. Орияти бор йигит моча эшак минмайди-ку!

Ҳотам бундай таънани биринчи бор эшитиши эди. Яна кимдан — Камол жиннидан. Унинг таъна-маломати қанча ачиқ бўлмасин, у ҳақ гапни айтганди. Ҳотам Камолга бирор нима дейиш ниятида, у томон юрган эди, Камол:

— Бор-бор, йўлингдан қолма, ҳезалак!.. Келма! Итларимга талатаман. Тўрткўз!— деб қичқирди. Тўрткўз «ир-р!» деб ўридан ирғиб туриб, буйруқ кутди. «Ол! Бос!» дейишигина қолган эди. Намозхонлар аллақачон кетиб бўлган. Ҳотам бирон сўз айтолмасдан эшагига минди. Камолнинг таънаси жон-жонидан ўтиб, қалбида зўр исён кўзгатди. «Йўқ, Камол жинни жинни эмас», деган фикр билан Додхудонинг уйига етиб келди. Лекин бу ерда ҳам унинг таъбини хира қиладиган воқеалар кутиб турган экан...

УМИД ОСТОНАСИ

Ҳотам эшикни тақиялатиши билан худди йнгит йўлини пойлаб тургандек Холпошша момо эшик очди. У салом-аликсиз, тундлик билан.

— Қаёқларда қолиб кетдинг? Сени ўйлайвериб, амакинг хуноб бўлди-ку?!— деди.

Ҳотам шошганидан нима деб жавоб қилишини биламай:

— Моможон, ҳалиги, холам...— деб гўлдиради.

Кампир Ҳотамнинг сўзини бўлди:

— Биламан, холангнинг гамида кетгандинг. Сен кетдинг уша кеча амакинг туш кўриб чиқди.

— Яхши тушми, моможон?— деб сўради Ҳотам.

— Яхшига ўхшайди, ҳар қалай, хурсандчилик, ўғлим. Тушим ўнг келадиган бўлди, худо хоҳласа, деб амакинг ўзида йўқ хурсанд. Сен ҳам хурсанд бўласан, худо хоҳласа.

— Чиндан ҳам хурсанд бўлар эканманми?— деди Ҳотам.

— Ҳа, ҳозирча бу гап сир бўла қолсин, қолган гапни ўзидан эшитарсан. Амакинг уйланмоқчи...

— Уйланмоқчи? Кимга?— деб сўради Ҳотам қаиғ-маиғ бўлиб.

— Турсунтошга,— деб шивирлади кампир.

Ҳотам қотиб қолди:

— Қайси Турсунтошга?!

— Вой, қайси Турсунтош бўларди, ўзимизнинг чўри-да! Ҳотамнинг бошига гул этиб қон урилди. Аъзойи баданидан тер чиқиб кетди.

Ичкаридан Додхудонинг овози эшитилди. Холпошша момо шошиб ичкарига отилди.

Кампирнинг «хушхабар»и Ҳотам учун шумхабар бўлди. У эшакни молхонага етакларкан, Додхудонинг хонасига назар ташлади. Хона жим-жит. У оғилхона эшиги олдига етганида, тандирхонадан мўралаб турган Турсунтошга кўзи тушди. Қизнинг кўзлари жиққа ёш эди. У эшак жилловини тортиб, тузукроқ қарамоқчи бўлиб ўзини ўнглаган эди, кампирнинг «Турсунтош! Қудуққа тушиб кетдингми нима бало!» деган овози эшитилди.

— Ҳозир, боряпман,— деди Турсунтош, сўнг Ҳотамга эшитириб пичирлади.— Эй худо!

Хаёл Ҳотамни бир зумда аллақайларга олиб кетди. У эшакни боғлаб, тўқимини олиб, охурига хашак ташлади. Эшак емишга ақалли қайрилиб ҳам қарамади. Ҳотам оғил остонасига беҳол ўтирганча яқинда кўрган бир тушининг таъбирини ўйлади. Тушида уч одам қулочига сизмайдиған баҳайбат яккақайрағочни кўрган эди. Шохлари шохларига уланиб, осмонга бўй чўзиб, тарвақайлаб кетган бу сада тағига тангадек офтоб тушмасмиш. Унинг кўзга чалинмас шохлари орасида булбуллар қўниб олиб, тонг чоғида чунон сайраб хониш қилишармиш... Турсунтош булбул сайрашини хуш кўрармиш. Шунинг учун ҳам эрта наҳор офтоб кўриниши билан уйқудан уйғониб аста-экин сада томон йўл олиб, булбул хонишини тинглаб ўтириб қолармиш, Турсунтош азон пайти сада ёнига йўл ола туриб ширин уйқуда ётган Ҳотамнинг қулоғидан чўзиб уйғотиб: «Юринг, булбул қўшиғини эшинтамиз!» деган маънода имо қилармиш. Ҳотам сергакланиб бошини кўтариб, теварак-атрофга назар ташласа, зўр бериб уни имлаётган Турсунтошдан ўзга ҳеч кимни кўрмабди. Ҳотам секин туриб кийиниб, Турсунтош билан изма-из садақайрағоч томон йўл олибди. Булбуллар басма-басига хониш қилармиш. Турсунтош Ҳотамнинг кўзига ҳеч қачон бу тонгдагидек мафтункор кўринмаган эди. Унинг ҳали тараб улгуролмаган қўнғир-қора сочи оппоқ юзига соя солиб турарди. Бодом қовоғи устида қалдирғоч қаноти сингари қайрилма қоп-қора қуюқ қоши, офатижон шахло кўзлари шу қадар жозибали эканлигини Ҳотам тасаввур ҳам қилмаган экан. Уша мусаффо, биллур сингари беғубор тонг ҳавоси, булбул навоси, гулчехра Турсунтошнинг ҳусн-малоҳати ёш Ҳотам қалбига аллақандай бир ларза солгандек туюлди. Улар нимадандир чўчиб ҳовли томонга чопиб кетишибди. Ҳовлининг кун чиқиш томонидаги пастликда анорзор, унга туташ хилват узумзор эмиш... Ҳотам оғил остонасида ўтирган кўйн ўша тушини ўйларди. Ажабо, худди шунга ўхшаш воқеа туш эмас, ўнгида Хумор билан ўйнаб юрган беғубор болалик дамларида ҳам юз берган эди. Худди тушида кўрган анорзор, узумзорларда «тутди-минди» ўйнашарди.

Қочганни қувлаб етишга, қувиб етганда ўзи қочиб қутулишга қодир чопарон Ҳотам Хумор қувлаганда дарров ўзини тутқазиб қўярди. Хумор қувона-қувона унинг елкасига миниб олиб хуморидан чиққунча чоптирар, Ҳотам эса чарчаганини билмас эди.

Хуморнинг уйи бағри кенг тепаликка қурилган эди. Узун айвон, ўнг ёнбошида қўшалоқ хона. Айвондан уйга, уйдан иккинчи уй — ётоқхонага кириларди. Буларнинг ҳаммаси Ҳотамга қадрдон. Хаёлида униб-ўсган ўша ҳовли сув селгандек жимжит. Фақат ўзи уриштириб юрган пурвиқор уришқоқ даканг хўроз товуқларини ён-веридан нари жилдирмасдан молхона ёнида гўнг титмоқда.

«Эҳ, Ҳотам, Ҳотам!— дерди остонада ўтириб йигит.— Шу жонивордек ҳам ор-номус йўқми сенда? Сен йигит бўла туриб, Хуморни ҳимоя қила олмадинг. Мана энди, Турсунтош ҳалокат қирғоғида! Йўқ, йўқ! Агар Турсунтошни, Турсунтошимни қутқара олмасам, она сутим ҳаром бўлсин! Йўқ-йўқ! Турсунтошни ташлаб ҳеч қаерга кетмайман! Турсунтошнинг номус-ори учун, керак бўлса, жонимни ҳам қурбон қиламан!»

Шу пайт Турсунтош ўчоқбошига кириб чой дамлай бошлади. Ҳотам фурсатни қочирмай девор паналаб ўчоқбоши томонга юрди. Турсунтош чойни дамлаб молхона тарафга бир қараб олиб, яна уйга кириб кетди. Бу вақтда Ҳотам молхонага қарама-қарши девор паналаб ошхона томон келаётган эди, бахтга қарши Турсунтош уни кўрмади. Ҳотамга жуда-жуда алам қилди. У Турсунтошни албатта кўрмоғи, гаплашмоғи керак. Қани энди срзуси тезроқ амалга ошса!

Турсунтош... Тошнинг умри боқий бўлади. Аёллар қисмати-чи? Аёл зоти борки, аксарият кўпчилиги бахтсиз. Бир эрдан куйган, бири қайнонадан. Аёл зоти борки, тоши енгил. Мана, Холпошша момо, Рисолат буви, Ойбодоқ хола, Хумор, Турсунтош... Ҳар бирининг ўзига яраша оғир қисмати бор... Бечора она қизимнинг бошгинаси тошдан бўлсин, деган тилак билан жигарбанди, кўз қорачиғига Турсунтош деб ном қўйган бўлса ажаб эмас.

«Она тилагининг тескариси бўлиб чиқмаса яхши эди,— деб ўйлади йигит эзилиб.— Турсунтош ҳали очилмаган гулғунча. У ўзини бир нима қилиб қўймаса эди!.. У: «Ҳой, йигит! Йигит бўлсанг, мен бенавога ёрдам қил! Хўрлик, ҳақоратдан мени қутқар! Уволимга қолма, яна!» деб мадад кутиб ўтирмаганми-кан? Даҳшат! Нима қилсам экан? Қиз бола бўлсанг, ичкарига қамалган бўлсанг, мен сенга, сен менга нораво бўлсак... Қани энди, ҳозир, шу топда овозингни эшитсаму дардингга дардкаш бўлсам! Эй, Турсунтош! Балойи азим Додхудо чангалидан сени албатта қутқараман, ишон! Йўлбарс изидан, йигит сўзидан қайт-

мас, эшитяпсанми, сени деб онт ичдим-а! Узингни эхтиёт қил. Она сутъмиз ҳаққи, уқдингми? Йиғлама, йиғидан фойда йўқ. Сену менга, Хуморга ўхшаб хўрланганларнинг биронтаси ҳам йиғлаб, кўз ёши тўкиб, муродига етган эмас. Билиб турибман, ёлғизсан, ҳимоясиз муштипарсан. Сабр қил, умидсиз бўлма. Бу дўзахдан қутулиш осон эмас, қийин савдо. Фақат сен билан бир оғизгина гаплашишим керак. Фақат сени бу дўзахдан олиб қочиш керак. Аммо сен: «Қаёққа, қаёққа олиб қочмоқчисиз? Қиз бола бўлсам мен», демасанг бас.— Ҳотамнинг қулоғига Турсунтошнинг овози эшитилгандек бўлиб, ҳушёр тортди.— Тўғри, тўғри гап. Балки, сен ҳам шуни ўйлаётгандирсан, топдимми?.. Мана, мен ўғил боламан, ҳар ерга сиғиб юрибман. Қиз бола бўлганимда, қаерга сиғардим? Тўғри эмасми?..»

«Тўғри ҳам, нотўғри ҳам!» деган нидо эшитилгандек бўлди Ҳотамнинг назарида.

«Нечун, бу сўзингни қандай тушунсам бўлади?»

«Қандай тушунсангиз, шундай тушунинг! Сиз қилиб юрган иш йигит кишининг ишимас! Агар ўрнингизда мен бўлсам, сўлоқмондек Додхудони кўчама-кўча елкамда кўтариб юрмасдим».

«Ҳа, буми?»

«Ҳа, шу! Уят. Сиздек ўғил болага уят! Уялинг!»

«Таъна-маломатларинг кўзим устига, сен энди менга қулоқ сол. Гап бор. Қўл синса, енг ичида, бош ёрилса, дўппи тагида. Менинг ҳам жонимга тегди бу ўлакса. Лекин сен шошма. Ўйлаб иш тутайлик. Додхудо анойи эмас. Унинг қўл-оёғи шол бўлгани билан, давлати нақ ўқланган милтиқ! Наинки милтиқ, қўрғонбузар тўп, деявер. Оҳ, нимасини айтай сенга, Турсунтош, жойи келганда пул ўлгур амирнинг амридан кучли. Наинки амирнинг амридан, амирнинг ўзидан ҳам зўр чиқади. Билсанг керак, қиз боланинг тупроғи тўзиқ бўлади. Узингга эхтиёт бўл, гулдек қизсан, ўша чала мурдага уволсан. Кўнглингни тўқ қилавер, сендан жиндек сабр, сабр туби — раҳмон, биласанми шуни? Билсанг бўпти!»

Ҳотамнинг хаёллари тўзиди. Уйни меҳмон босди. Ичкаридагилар меҳмонлар билан овора бўлиб кетишди. Йигитнинг бахтига шу топда Турсунтош ўчоқбошидан оғилхона томонга ўтиб қолди. «Турсунтош!» деб шивирлади Ҳотам. Турсунтош бир қарадию секин имлаб ошхонанинг панасига ўтди. Улар бир лаҳза жим қолдилар. Қизнинг кўзлари нам эди.

— Нима қилай, Турсунтош?— деди Ҳотам маънос бир оҳангда.

— Қайдам. Бугун никоҳ ўқитишмоқчи. Нима десангиз розиман. Фақат ана шунинг башарасини кўрмасам бўлди..

— Қочамизми?

— Билмасам. Айтдим-ку...

— Унда қоқ ярим кечада эшикни аста тақиллатаман. Розимисан? Эй, анавилар ким бўлди?— Улар ўзларини панага яширдилар.

— Ушалар, — деди Турсунтош. — Розиман..

Дарвозахонадан ҳовлига икки киши кириб келди. Буларнинг бири Соҳиб саркор, иккинчиси нотаниш одам эди.

Соҳиб саркор аввал Маматбойга содиқ ишбоши бўлиб хизмат қилган бўлса, бойнинг вафотидан сўнг унинг хотинига эр, давлатига хўжайин чиқиб, Додхудога ўғай ота ҳам бўлиб олди. У қаттиққўл, гадбиркорлиги туфайли меросхўр «фарзанди»нинг мол-дунёсини кун сайин ортгириб, унинг ишончини қозониб олган эди.

Ҳотам Соҳиб саркор билан бирга ҳовлига кириб келган одамнинг кимлигини билолмай доғда қолди. Кўнглини турли шубҳалар чулғади.

Додхудо бу касалликка бугун чалинган эмас, шол унга бешикда теккан эди. Додхудонинг кўрсатмаган табиби, қилмаган илм-амали қолмаган. Аммо бирортасидан шифо топмай умидини узган эди.

Яқинда Соҳиб саркор чорва, савдо-содиқ иши билан сафарга чиқиб тоғлик бир ошнасиникига кўнди. Дастурхон атрофида ҳангома қилиб ўтиришиб, галдан-гал чиқиб, ўғай ўғли Додхудонинг касалидан сўз очди. Шунда ошnasi: «Тоғ орқасидаги қишлоқда зўр бир табиб бор. Ихлос билан келган касаллар шифо топиб кетишаётибди», деб қолди ва Додхудони шу табибга кўрсатишни маслаҳат берди.

Соҳиб саркор: «Ноумид шайтон, Додхудони табибникига олиб келиш қийин бўлар, йўл узок, табибин таклиф қилсак қандай бўлар экан?» деди. Маслаҳатини бир ерга қўйиб, ошnasi Соҳиб саркорни табибникига бошлаб борди. Эртаси туш пайтида Соҳиб саркор ҳақимга учраб, Додхудонинг хасталиги таъриф-таъсифини айтиб берди. Табиб саркорнинг ошnasi таъриф қилгандан ҳам кўра ногирон, озгин, афт-турқини ажин босган, юзи чўзиқ, бурни пучуқ, бедаво, хунук, бушинг устига кўса бир киши экан. Унинг саркорга биринчи саволи шу бўлди:

— Углингиз уйланганми?

— Йўқ, тақсир.

— Уйланишга хоҳиши бўлганми?

— Бўлган.. Аммо уйланмаган, тақсир.

— Нега? Хотин олишга хоҳиши бўла туриб, нечун уйланмади? Еки ота бўлиб сиз нега уйлантирмадингиз?.. Балки муносиб қиз топилмагандир?

Соҳиб саркорнинг кўзига бирдан Турсунтош кўриниб: «Қиз бор, тақсир», деб юборди. Табиб ҳам ҳозиржавоблик кўрсатиб:

— Дори-дармон қиз-да. Углингизни дарров қизга уйлаштириб қўймоғингиз керак, — деди. Соҳиб саркор ўгли Додхудонинг эмас, ўз «дарди»га даво топгандек бўлди. Нега дейсизми? Соҳиб саркор етимча қизни Додхудоникига олиб келиб қўйганда: «Ҳали думбул, бир-икки йил ичида пишиб-етилади, у ёни ўзининг қўлимда», дея ўйлаб қўйган эди... Қўл-оёқлик Турсунтош рўзғор юмушларини бажариб, бир жиҳатдан Ҳоллошша момони тиндириб, жонини киритган бўлса, Додхудоини ётқизиб-тургазини, ювинтириб, едириб-ичириш вазифаси ҳам унинг зиммасига юклатилган эди. Саркор Додхудонинг ҳавасини кўзгатиб: «Қизни танмаҳрамликка сўраб қўлглини билдинг-чи», деб маслаҳат берганди. Додхудо оғиз очганда, қиз: «Чўри бўлишга розиман, аммо...» деб Додхудо талабини рад қилган эди. Бундан Соҳиб саркор ҳам, Ҳоллошша мома ҳам хабардор эди. Ҳар иккаласи ҳам шунда ўз манфаатларини ўйлаб ташвишга тушиб қолди. «Ўғлим касал бўлса... Кадхудоликка ярамаган эркакни қиз бошига урадими? Еш нарса, бу ҳам ўйнаб-қулгисн келади. Борингли, у розилик берди. ҳам дейин. Бир ой ўтар, бир йил ўтар... Охири нима бўлади? Қўл-оёқлик, тайёргина дастёр, қўлдан чиқиб кетмаса яхши эди», деб ўйларди кампир. Соҳиб саркор ҳам қараб ўтирмади. «Сизга танмаҳрам зарур, момонинг рўзғорига ёрдамчи керак. Ҳозирча исми расмини қилиб, бир товоқ ош билан никоҳ ўқитиб шартини тўғрилаб берай. Қизга уйлансангиз, зора-мора қулфи дилингиз очилиб шифо топсангиз, ажаб эмас», деб уқтирди. Соҳиб саркорнинг режаси ажалга ошадиган бўлиб қолди. Энди гап табибни Нуротага тақлиф қилиб, дори-дармон сўзини ўз оғзидан айтириб, Додхудонинг розилигини олишда қолган эди. «Табиб уламэй важ-қорсонга солса-чи? Ҳар кунн оғсонаси ости шифоталаб одам билан тўла. Бунинг давоси осон — ё зар керак, ёки зўр. Мушук ҳам теккига офтобга чиқмайди, деган гап ҳам бор-ку, майли, беш-ўн қўй садқан сар. Бунга Додхудонинг ўзи ҳам рози бўлади. «Мени оёққа турғиза оладиган бирон табиб тошпагудек бўлса, етса — молим, етмаса — жоним», деган одам қўйни аярмиди? Майли, агар табиб боришга рози бўлса, бир от миндирганим бўлсин. Эшон ҳақимдан илтимос қиламан, ўзи никоҳ ўқиб, шарнатга ҳам ўзи тўғрилаб қўяди. Қиз шол ўғлимга номига танмаҳрам хотин, момага сочи сунурги, қўли косов келин, худо насиб қилса, ишим ўнгидан келса, каминга-камтаринга яна бир ўйнаш — онаси ўпмаган жонон нақд-да! Отанг айлансин, отанг ўргилсин, қилаверсам, ширин гапнинг гадоси у. «Ғаҳ!» десам, қўлимга қўнадиган қилиб оламан. Қўйнидан тўкылса қўнжига, Қимматпошшо билан дон олишга бошлаганимизда хуфий бўлса ҳам, яхши ният билан эридан кўрмаган фарзандни мендан хўрса

нима бўлти, деб шайтон йўлига эмас, раҳмон йўлига кирган эдик. Баччагарнинг пушти совуқ экан, туғмади. Бундан у ҳам, мен ҳам зарар кўрмадик. Қимматпошшонинг тақдирида тул қолиш бор экан, туллигича қолди... Ҳозир ҳам мен унга эр. Унинг маҳрига меросхўр бўлиб икки карра фойда кўрдим. Эндиги ўйнашнинг нашву намоси ўзгача бўлади. Уғлим Додхудо кадхудолик ишига ярамайди. Шундай бўлса ҳам хўжакўрсинга қизнинг бошини унга боғлаб шаръий хотин қилиб қўяман. Унга номига хотину хузури каминага, войдод! Енг ичида иш битириб юравераман. Худо насиб этгудек бўлса, момоқаймоқ, роҳатижон, мўрчамён, гулихандон, писта даҳан, бодом қовоқ, қоши қалам, қуралай кўз, товус тахлит бўйгинангдан, овунчоқ дилкаш ўйнашим! Фақат-фақат шунинг ўзи — қиз боланинг ширин сўзи ёшаришим давоси». Соҳиб саркор ана шундай ўй-хаёллар орзусида маккорлик йўлини танлаган эди.

Мана, эшон ҳақим касаллик иллатини аниқлаш учун Додхудо билан савол-жавоб қилиб ўтирибди:

— Утдими?.. Ҳеч нарса сезмаяпсизми?— Додхудонинг бармоғига игна санчиб сўради табиб.

Додхудо: «Йўқ», деб бошини чайқаб қўйди. Табиб беморнинг қўл-билақларига игна санчиб, ижобий жавоб ололмагач, уст кийимларини ечинтиришни сўради. Соҳиб саркор чаққон ҳаракат қилиб Додхудонинг яқтак ва кўйлагини ечиб олди. Бемор озгин, бадани сўлгин эди. Табиб беморнинг қўли, боши, бўйни ва елкаларини ушлаб, уқалаб:

— Сездингизми? Сезяпсизми?— деб қайта-қайта савол берар, Додхудо. «Ҳа, ҳа», деб жавоб қайтарарди. Табиб беморнинг кўкраги остига игна суққан эди, Додхудо «Уҳ!», деб юзини бужмайтирди. Табиб бир нафас жим туриб: «Эй, хайриятлик!» деб қўйди-да, чап кураги тагига игна суқиб ижобий жавоб олди.

Додхудонинг кўзи аланг-жалаң гоҳ табибга, гоҳ «отасига» қараб қўяр, тезроқ аниқ яхши сўз эшитгиси келиб, бетоқат эди.

— Сабр, сабр... Ўзингизни бўш қўйинг!— деди табиб Додхудонинг оёқ панжаси ва болдирига игна санчиб.

— Қасал тузалгиси келса, табибнинг ўзи эшикдан кириб келади, деган ҳикматли гап бор. Муборак қадамларига ҳасанот, худо хоҳласа, дарддан фориг бўладиган бўлдингиз, ўғлим,— деб хурсандчилик изҳор қилиб миннатдорчилик билдирарди Соҳиб саркор.

Табиб беморнинг биллагидан тутиб, томири устига бармоқларини қўйди, юрак уришини тинглаб лабини пичирлата бошлади. Додхудо билан Соҳиб саркор табиб дуо ўқияпти деган ўй билан кўзларини бақрайтириб, унинг юзига тикилиб қолгандилар.

— Хафақон, диққатбозлик,— деб қўйди табиб...— Йил — йил икки ой тўшакда ҳаракатсиз умр ўтказиш шол хасталигининг бирдан-бир бонсидир. Ҳаракат керак,— деди ўз қўлини юқори кўтариб, пастга тушириб кўрсатар экан табиб.— Қани-қани, қўлингизни кўтаришга ҳаракат қилиб кўринг-чи!

Додхудо қўлини кўтаришга ҳаракат қилди. Қимирлатди-ю, юқори кўтаролмади. Табиб беморга ёрдам қилган бўлиб:

— Бисмиллоҳир раҳмонир раҳим, менинг қўлим эмас, пиринг комил Луқмони Ҳакимнинг қўллари,— дея беморнинг қўлини тутиб, бир неча бор юқорига кўтариб, пастга туширди.— Сувнам бўлмаган ерда гиёҳ унмас. Ариқ ёқасига ўтқазилган дарахт нега авж олиб тезда амал қилади? Сабаби — сувдан баҳра олади. Сув — ернинг қони, дов-дарахтнинг жони. Одамзод ҳам, фарз қилинг, бир дарахт. Дарахт ҳам сув, қуёш билан тирик. Одам ҳам қон билан, офтоб нури билан тирик. Одам танаси ҳаракатда бўлмаса, қон қуюқлаша бошлайди. Қўл-оёғингиз ишламай қолишининг боиси шундан. Сиздан ҳаракат! Ҳаракат! Яна-яна ҳаракат! Мана бундоқ қилиб оёқ, қўл, гавдангизни қимирлатиб туришдан эринмаслигингиз керак. Бу бир-икки ҳафта ёки бир йилнинг иши эмас. Дард ботмонлаб келиб, мисқоллаб кетади, деган гап бор. Шол касали ана шундоқ. Умидсиз бўлманг. Номид шайтон. Мен айтганларни қилсангиз, албатта шифо топа-сиз, худо хоҳласа. Ҳа, дарвоқе, яна бир саволим бор. Уйланган-мисиз?

Додхудо Соҳиб саркорга қараб олиб:

— Йўқ, тақсир,— деди.

— Аттанг-аттанг!— дея бош чайқади табиб.— Ҳали ҳам кеч эмас. Бу кунни эртага қолдирмасдан уйланмоғингиз керак. Сизга тегишга рози бўлган қиз, ҳа, уйланганда ҳам бевага эмас, қиз болага уйланмоғингиз керак. Негаки, қиз бола кўзи очилмаган, қайси йўлга бошласангиз бош бурмай юрадиган, айтганингизни қиладиган бўлади. Қўлингиз, оёғингиз, бошқа аъзоларингизни ҳаракатга келтириш учун сизга кўнглихуши, моҳпар қиз — танмаҳрам зарур. Шифо топишни истасангиз, бугунни эртага қолдирманг. Дардингизнинг бирдан-бир давоси онаси ўпмаган қиз, тушундингизми?

— Қани ўша онаси ўпмаган қиз?

— Пул бўлса чангалда шўрва,— деб мийиғида кулиб қўйди табиб.

— Саломатлик — туман бойлик. Қанча лозим бўлса ўшанча пул бор, онаси ўпмаган қиз ҳам бор, тақсир,— деди Соҳиб саркор илжайиб.

— Ким экан онаси ўпмаган у қиз?— дея атай ўсмоқчилаб суради Додхудо.

— Узимизнинг қўлимизда, эшигимизда.

— Чиройлими?

— Узига яраша чиройи ҳам бор, тақсир, очилмаган гулгунча.

— Қиз неча ёшда?— деб савол берди табиб.

— Ҳали кўкраги унча кўтарилганча йўқ, тақсир.

— Яна соз. Шариат ишига ақли етмагани дуруст,— дея қиҳқиҳлаб кулди табиб.— Мушук боласини ялагандек, сиз ҳам уни ялаб, эркалаб ўзингизга ром қилиб оласиз, ҳам дори, ҳам дармон. Бу ишни эртага қўйманг, кори хайрни орқага ташлашнинг хосияти йўқ! Қиз бамисоли баҳорнинг олди очилган чечаги — бинафша гули бўлади, жонингизни киритади, онадан қайта тутилгандек бўласиз. Худо берса, фарзандлик ҳам бўласиз.

Додхудо ўзини тутолмай йиғлаб юборди. Табибнинг тиззасига бош қўйиб пиқ-пиқ йиғлади. Табибнинг тадбири, у тайин қилган дори-дармон Соҳиб саркорнинг айни муддаоси бўлиб чиқди.

Табиб ёш болани эркалагандек, Додхудонинг бошини снлай туриб деди:

— Мен айтган нарсаларни қилсангиз, отдек бўлиб кетасиз, йиғламанг. Кўрасиз, уйланиш билан бутун аҳвол-руҳингиз ўзгаради. Ҳар куни эрта билан, тушда ҳамда кечаси ётиш олдидан танмаҳрамингиз орқа-олдингиз, оёқ-қўлингизни уқалаб ухлатса, аъзойи баданингизга қон югуриб, секин-аста дарддан фориғ бўла бошлайсиз. Нафақасига қурби етган ҳар бир эркак вақт-вақти билан хотинини янгилаб туришига шарияти мустафо йўл беради. Пайғамбаримиз Муҳаммад мустафо алайҳиссаломнинг ўзлари ҳам тўрт бор уйландилар. «Бешинчи бор уйланишга қодир умматларимнинг бош вазифаси, яъни, катта хотинини сўфи қилиб, бешинчи қизга уйланиши жоиз», деганлар. Шу ёшга етиб бирон марта уйланмапсиз... Бай-бай-бай, увол-ку, увол!.. Ваҳоланки тўрт-беш марта уйлансангиз бўларди. Бунга шариат йўл очиб қўйган бўлса, суф сизга-е! Мана, отангиз Соҳиб саркордан ибрат олсангиз-чи! Табиб табиб эмас, бошидан ўтган табиб. Айтишларига қараганда, саркор бир эмас, тўрт хотиннинг чувини чиқармасдан, айшини суриб юрибдилар. Қойил қолмай бўладими! Бешинчи қизга уйлансалар ҳам ҳақлари бор. Ҳа, кулманг, саркор, ҳаққингиз бор, қазии билан қарта еб, ўзини қимизга боғлаган эркак ҳеч қачон қаримайди. Отангизни кўринг, дўнон айғирдек кишнагани-кишнаган.

Йиғлаб турган Додхудо ҳам уларга қўшилиб қотиб-қотиб кулди.

— Яхшиликка кўринсин, кўп кулдик, тақсир. Энди бас қилсак бўлар, ҳозирча тўрттаси етиб турибди-ку,— деди кулгудан ўзини тўхтатолмай Соҳиб саркор.

— Нишкўрд қилмаяпсизми, ахир?— дея аскияга чақирди табиб

— Ха-ха-ха!..— Бараварига хандон отиб кулишди.

— Емга ўргатилганмиз, тақсир, тўрва таги тешиладики, нишкўрд бўлмайди.

— Ха-ха-ха!..— Яна кулги кўтарилди.

— Шунча ҳунаригиз бор, Додхудога ҳам озгина юқтиринг!

— Ха-ха-ха!

— Рост айтасиз, тақсир, эзгуликнинг кечи йўқ. Сиздан никоҳ, биздан... Ха-ха-ха! Иш юришиб кетади, тақсир,— деди ҳозиржавоб Соҳиб саркор сирли илжайиб.

Роса кулишдилар. Додхудо йигиси кулги билан алмашганини ўзи ҳам сезмай қолди. Унинг кўзидаги жиққа ёш энди йиғидан эмас, кулгидан эди.

— Фатво шу бўлдими, тақсир?— дея табибга мурожаат қилди саркор.

— Фатвони мен эмас, пайгамбаримиз берганлар, сиз-биз уммати Муҳаммад. Амал қилмасак, шак келтирган бўламиз.

— Шакокликдан худо асрасин. Қолган ишга қор ёғади, деган гап бор. Қиз тайёр, тақсир, ҳузурингизга олиб чиқай, бахти очилгани чин бўлсин. Ўзлари никоҳ ўқийдилар, хўпми, тақсир?

— Додхудо розилик берсалар, қиз тайёр экан, савоб ишга бош қўшмаслик гуноҳ, саркор,— деди табиб.

— Куллуқ, тақсир, қизимиз Турсунтошнинг ўзи ётиб-туриб юрган эшик бу. У ёғини сўрасангиз, Турсунтош ўғлимиз Додхудога танмаҳрам ҳисоби.

— Куёвгўра тайёрмилар, ахир?— деб сўради табиб.

— Ана, ўзларидан сўранг-чи?— Додхудога кўз қисиб қўйди Соҳиб саркор.

— Турсунтошни ўз никоҳингизга қабул қилишга розимиз?— дея Додхудога мурожаат қилди табиб.

— Розиман,— деди очилиб Додхудо.

— Қани, қиз билан кампирни олиб чиқинг бўлмаса,— деб буйруқ берди табиб.

— Бисмиллоҳир раҳмонир раҳим, ўйгидан келгани чин бўлсин,— дея ўрнидан кўзгалди саркор.

БАХТИҚАРО ТУРСУНТОШ

Ташқари ҳовли жимжит. Нима бўлса ҳам ичкари хонада бўляпти. Ҳотам кишилар кўзидан панароқ ерда, дарча остида биқиниб олган. У уй ичидаги уч ибليس ҳангомасини тишини

тишига қўйиб тингларди. Гап пишиб, қарор никоҳ ўқишга бориб етганда Ҳотам танасига электр токи урилгандек, бир неча дақиқа қотиб қолди. Сўнг бирдан ўзига келиб: «Ўт кетди! Қисмати шўр Турсунтош бахтига ўт кетди! Энди бу ёғи нима бўлади?»—дея ўзига ўзи савол берди.—Бўлар иш бўлди. Турсунтош нима деб жавоб қилади, гап шунда! Мен кутгандек жавоб қила олмасачи?.. Қиз бола бўлса, гўдак-ку ҳали, она сути оғзидан кетмаган ожиза! Бордию учала иблиснинг салобати боссаю... қўрққанидан нафаси ичига тушиб, индамай тураверса-чи? «Сукут — аломати ризо», ҳа-ҳа, у малъунларнинг қўлларидан ҳар иш келади. Шариятга тўғрилаб никоҳ ўқийди-қўяди-да! Қим уни суриштиради қизнинг дод-фарёди қаерга етади! Ҳа, энди тушундим, мақсадлари нималигини. Ҳа-ҳа, кўриб-билиб турибман Соҳиб саркорнинг шайтонлигини!.. У хотинбознинг нияти бузуқ! Бузуқ бўлмаганда, нима учун эшик-тешикни бекитиб олиб қоронғи уйда иш битиряпти? Малъунлар! Аттанг! Ҳай, аттанг! Увол-а, увол! Турсунтош, чала мурда Додхудога хотин?! Наҳотки шўрлик қизнинг пешонасига шум тақдир ёзилган бўлса!.. Эй, дариг, чиндан ҳам пешонасига ёзилган бўлса, кўргилик экан, кўради-да. Нима ҳам келарди менинг қўлимдан? Йўғ-а, ўйлаб гапиряпсанми, Ҳотам?.. Ақлингни ишга сол! Эй, шўрпешона Турсунтош! Елғиз бошингда шунча кулфат! Яна қандоқ кўргиликлар бор ҳали бахтсиз бошингда! Банданинг боши—оллонинг тоши. Хайр, майли, пешонангни худонинг ўзи очсин. Худо—худоку-я, лекин мен ҳам қараб ўтирмаслигим керак. Гуноҳ ишни савобга айлантирсам худо ўзи кечирар»,—дея бутун вужудини қулоқ қилиб ичкарини кузатаркан, назарида: «Ўзимни ўлдираман!» деган овоз эшитилгандек бўлди.

Ҳотамнинг юраги тарс ёрилгудек эди. Турсунтош билан бўладиган савдо нима билан тугашини тезроқ билгиси келарди.

— Утиринг! Сиз ҳам ўтиринг, келинпоши, мана бу ерга! Ҳа, боракалло...

Бу табибнинг овози эди.

— Отинг нима?—деб сўради табиб.

Турсунтошдан нидо чиқмади.

— Уялма, қизим, қулогим сенда. Ҳа-ҳа, қани-қани, отингни айта қол!—дея такрор-такрор сўрайверди табиб.

Қиздан садо чиқавермагач, Соҳиб саркор:

— Тақсир, минг қилганда ҳам қиз бола, салобатингиз босиб уяляпти. Агар жоиз бўлса, қизимиз исмини мен айта қолсам,—дея табибга мурожаат қилди.

— Жоиз, жоиз. Шарияти мустафо бунга йўл берадилар. Йўл очиқ, жоиз. Бемалол айтаверсинлар, вакил ота, сизга, вакил момо, сизга ҳам жоиз.

Бу шаръий йўриқ Соҳиб саркорга маъқул тушди шекилли, дарҳол момага юзланиб:

— Ундай бўлса, ўзингиз айта қолинг!— деди. Момодан ҳам садо чиқмади. Шунда:

— Хўб майли, ўзим... келинпошшо қизимизнинг номи муборақлари Турсунтош, тақсир,— деб жавоб қилди Соҳиб саркор.

— Исми шарифлари жуда чиройли экан келинпошшонинг,— дея паранжига ўралиб ўтирган Турсунтошга суқланиб боқди табиб,— тортинма, очилиб ўтиравер, қизим, отанг қатори одамлармиз. Бай-бай-бай, бошгинаси тошдан бўлсин қизимнинг.— Табиб никоҳ ўқишга тутинди:— Аузи биллоҳи минашшайтонир ражим, бисмиллоҳир раҳмонир раҳим...

Жимлик чўкди. Фақат Турсунтошнинг йиғисигина эшитилар эди.

— Қабул кардам базани?— Бу табибнинг овози эди

— Ҳа, деб қўя қол, қизим, нега йиғлайсан? Бахтинг кулиб турибди, ношукур бўлма, йиғлаб ўз бахтингни қаро қилма!— Бу саркорнинг овози эди.

— Қизим Турсунтош, ўз танингни Додхудобой Маматбой ўғлига бағишлашга розимисан?..

Табиб шу тахлит қизга учинчи бор мурожаат қилди, лекин жавоб ололмади.

— Розиман, деб қўя қол, қизим! Ой бахтлик, олтин тахтлик бўласан. Қўлинг хамирга ботади. Учоғингдан олов, туйнугингдан тутун аримайди. Кундошинг йўқки, ундан чўчисанг. Ўзинг хон, кўланканг майдон. Додхудобойдек давлатмандга қайлиқ бўлиш бирон қизга насиб қилмади, сенга насиб бўлди, шукр қил! Қимлар бермайди Додхудога энаси ўпмаган қизини. Бахтинг бор экан, қизим, қарасанг-чи, рўпарангда кўз тикиб турган жазман куёвинг Додхудога кулиб қарасанг-чи!— дерди Соҳиб саркор.— Уйнаб-кулиб ризолик бер. Ҳа, вақтни ўтказма, розиман, дегин! Бир калима сўз, нима кетади сендан?

— Мен чўри бўлай. Чўриликка розиман, фақат чўриликка!— деб зорланарди Турсунтош ҳўнг-ҳўнг йиғлаб.

— Қани, тақсир, келин-куёв ҳақиға дуо қилинг. Чўриликка розилиги—хўп, дегани бўлади. Дуо қилинг, тақсир, қўша-қарисинлар.

— Омин!— деб дуога қўл очди табиб.

Турсунтош ҳўнграб йиғлаб юборди.

— Омин оллоҳу акбар!

— Қайлиқ муборак бўлсин сизга, бойвачча!

— Куллуқ!— Бу Додхудонинг овози эди.

— Муборак бўлсин, қарчигайдек куёв сенга, қизим!

Турсунтошнинг жавоби йиғи бўлди. У ички алам билан инг-раб, хўрсиниб-хўрсиниб йиғлар эди...

Турсунтошнинг тақдири хоҳишига зид «жилва» қилди. Ёш, маъсума бокира қизнинг эрки, ёшликнинг бегубор пашъу намо-си, орзу-истаклари ҳиссиз-туйғусиз, мажруҳ Додхудо истаги-га қурбон этиб топширилди... Бу даҳшатли ҳақиқат қаршисида гўё томошабин бўлиб қолган Ҳотамнинг ҳоли ҳимоясиз қизнинг қайғусидан бешбаттар эди. Йигит нима қиларини билмай по-илож дарвоза томон йўл олди. Унинг дили сиёҳ, чироқ ёқса ёришмас эди.

Ҳотам шу алфозда кўчага чиқди, беихтиёр девор муюлинида бўйинини эгиб қолди — ўй ўйлаб поёнига етолмас эди.

У ошхона олдидан ўтаркан, тоқчада ётган дандон сопли пичоққа кўзи тушди. Не хаёл биландир шоша-пиша уни этиги-нинг қўнжига тикди. Бу Соҳиб саркорнинг мол бўғизлайдиган пичоғи эди. Йигит муюлишда тик турганча пичоқни қўнжидан олиб, у ёқ-бу ёғини кўздан кечирди. Пичоқ сербар, дастаси гул-гун нақшли, тиги қилчдек ўткир. «Балки ҳали яраб қолар... Йўғ-эй, рақибга пичоқ ишлатсам қалай бўлар экан? — деб ўйла-ди йигит. — Рақибга тиг билан рўпара келиш эр йигитга яран-маса керак. Мард бўлсанг, ана, кучингни кўрсат! Майдонда сина ўзингни, Ҳотам! Хайр, майли, керакли тошнинг оғирлиги йўқ, ту-ра турсин-чи».

У пичоқни яна қўнжига тикиб қўйди.

Нурота тоғларида кўклам. Бўз ерлар, кент яйловлар ям-яшил кўкаламзорга бурканган. Баҳор шамоллари дуркун майсаларни сляиб эсар, аллақандай ёқимли ис димоққа уриларди. Табиат-нинг бу дилкушо кўрки Ҳотам кўнглини зарра бўлсин ёритолма-ди, аксинча, йигитнинг юраги ўт бўлиб ёнди...

Қуёш уфққа ёнбошлаган— намози аср пайти. Олисдан, Имом Ҳасан, Имом Ҳусан масжиди мезанасидан сўфининг азон товуши эшитилди. Додхудо одатдаги жума намозини бугун тарк қилган, ҳафта ичида содир этган гуноҳларини ювиб садтоқ қил-гувчи бу кунги ибодат савобини никоҳ ташвишлари билан бўлиб нурутган эди.

Йигит йўл устидаги тепаликка чиқиб, қалин майса устига гурс этиб ўзини ташлади. Борлиқни қора пардага ўрай бошлаган осмонга тикилганча уҳ тортиб юборди...

Қоронғилик тобора қуюқлашди. Боягина нурсиз — хира кўринган юлдузлар секин-аста порлаб, ёрқин чарақлай бошла-ди. Ҳотамнинг ёдига ўсмирлик чоғида Рисолат бувиси айтиб берган бир эртак тушди: «Ердаги ҳар бир бандаси учун бир юл-дуз бино қилган экан худойим. Бу банда токи тирик, унинг юлдузи ҳам доимо қоқ тепасида порлаб туравераркан. Юлдуз

банда ухлаганда уйғониб, уйғонганда уйқуга кетар экан. Қачонки бакдасининг куви битиб, ажал элчиси омонатини сўраб келиши билан унинг порлаб турган юлдузи сўнгги бөр ёниб осмонда ўтли из қолдириб сўнар экан...»

«Мана энди, эртак айтиб берган Рисолат бувимнинг ҳам, отамнинг ҳам, синглим Хуморининг ҳам порлаб турган юлдузлари аллақачонлар ўтли из қолдириб сўнган,— деб ўйлади йигит ғам билан.— Уларни ҳам, юлдузлари ҳам энди бу дунёда йўқ... Қайтиб келмайдилар ҳам. Менинг юлдузим қайси бири бўлса экан? — У осмондаги юлдузларни кўздан кечира бошлади. Қоқ тепасида хирагина милтиллаб турган юлдузга кўзи тушиб:— Ҳойнаҳой, худди ана шу юлдуз меникн бўлса керак, ўз ҳаётимдек нурсиз, — деб кўйди. — Турсунтошнинг юлдузи-чи, қайси бири бўлса экан?.. Уинки ҳам менинг юлдузим сингаридир-да. Ҳув анави, ёнма-ён аранг милтиллаб турган юлдузча эмасмикан?.. Мубтало Додхудоиники ҳам бордир, ахир... Уинки ҳов анави чақнаб турган юлдуз бўлса-я!.. Йўғ-э, нега энди унинг юлдузи чақнаб тураркан? Утирса туролмай, турса юролмайдиган шолнинг юлдузи порлаб турсаю... Агар шундай бўлса, астағфирулло! У дунёнинг ишлари ҳам ғалатига ўхшайди, розимасман... Анави шамчирокдек нур сочиб турган юлдузларнинг бири, ҳойнаҳой, Ҳожи бобомники, унинг ёнидагиси Жабборқул отаники, анависи Карим тоштарошники бўлса ажаб эмас. Мен шуни истардим. Қачондир уларнинг пешоналари ҳам ярқираса ажаб эмас. Ҳов ана, Етти қароқчи, ўртасида чақнаб турган Олтин қозик. Сомон йўли қаёқда қолди, нега кўринмайди?»

Етти қароқчи ҳақидаги афсонани ҳам Рисолат бувиси айтиб берган эди. Етти қароқчи оға-ивилар бўлармиш. Улар умр бўйи ана шу Олтин қозикқа боғланган Саман отни ўғирлаш пайида уринишармиш. Аммо Етти оғайни қароқчилар Саманнинг жиловига қўл узатиши билан тоғ отиб қолармишу улар дарҳол кўздан ғойиб бўлармиш... «Айтинг-айтинг, қўлим Турсунтошга етганда шундай бўлмасин!..» — У шундай дедию кўзига осмон саҳнини бодроқ-бодроқ юлдузлар босиб кетгандек кўринди. Кечки шабада эса бошлади. Шом намози ўқилган, хуфтон яқинлашмоқда. Олисида гурунглашиб келаётган отлиқлар шарпаси эшитилди. Улар ўзаро сўзлашиб, қаҳ-қаҳ отиб келардилар.

— Момақаймоқ экан, бай-бай-бай! — деди йўлчилардан бири.

— Бу, дейман, ўғлингиз Додхудо кадхудоликка ярамаса, у ёғи қандай бўлади? Увол бўлмасмикин?

— Қўйнидан тўкилса қўнжига, тешик мунчоқ ҳеч қачон ерда қолганмас, а, лаббай? — деди хандон ташлаб кулганча иккинчи отлиқ.

Ҳотам Соҳиб саркор ва табибнинг бу шармсиз сўзларини эшитиб, ғазабдан кўз ўнги қорайиб кетди. Отлиқлар қирга кўтарилиб кўздан ғойиб бўлдилар...

«Соҳиб саркор бугун Додхудоникига қайтмаса керак,—деб ўйлади Ҳотам.—У ишини бажариб қўйди. Янгалик унинг иши эмас. Турсунтош бечоранинг ҳоли не кечди экан? Наҳотки!..»—Унинг бадани жимирлаб кетди — хаёлида Турсунтош Додхудо билан бир тўшақда ётгандек кўринди. Ўзича жазаваси тутиб: «Йўқ! Йўқ!» деб бақариб юборди. «Турсунтош ўлимни афзал кўрса кўрадики, лекин... Хўш, шундай бир маҳалда мен нима қилиб турибман бу ерда?..»

Ҳотам шоша-пиша йўлга тушди. Унинг боши қотган, аллақандай сўнгсиз изтироб қалбини зирқиратар эди.

«Қандай қилиб бўлмасин, қизни қутқармоғим шарт. Қандай қилиб?— дея тинимсиз савол берарди ўзига-ўзи йигит.— Қандай қилиб?.. Э, худо, қани энди бу наҳс босган хонадондан қизни омон-эсон олиб чиқиб кета олсам! Хўп, олиб чиқарману сўғин қаерга олиб бораман? Қаердан бошпана топаман?.. Осмон узоқ... ер қаттиқ. Туби йўқ жумбоқ, боши берк кўчалар...»

Йигит зим-зиё Нурота даштида қайғу-аламга ботиб борарди.

Никоҳдан сўнг Турсунтошнинг ихтиёри Холпошша момога топширилган эди.

«Қўллик-оёқлик қиз, ўғлим Додхудога ярамаса рўзғор юмушига ярайди-ку,— деб ўйларди кампир.— Ҳа, кўникиб кетади. Кўникмай қабёққа ҳам борарди? Биттаси ўзим. қўлим косов, сочим супурги... Онадан туғилиб нима ҳаловат кўрдим? Мана, адойи тамом бўлиб ўтирибман. Бир оёғим йўлда, бир оёғим гўрда. Худойим охиратимни берса бас. Додхудо шўрликка ачинаман. Соғ бўлиб соғ эмас, касал бўлиб касал, икки жаҳон овораси. Унга бир танмаҳрам сувдек зарур эди. Худога шукр, мана, мурод-мақсадига етди. Охири бахайр бўлсин, бундан бошқа тилагим йўқ».

Вақт алламаҳалга етди. Хуфтон намозини ўқигач, кампир Додхудонинг хонасига кириб келди.

— Меҳмонинг хурсанд бўлдими, ўғлим? Қалай, ўзинг хурсандмисан ахир?— деб сўради у пойгакка тиз чўқаркан.— Дард арийдиган бўлса, табиб ўзи эшикдан кириб келаркан. Бўлмаса, шундай улуғ ҳақим тоғ ошиб, дала-дашт кезиб эшигингдан кириб келармиди? Ҳа, эсим қурсин, моҳпари қаллиқ қуллуқ бўлсин энди.

— Ўзингга келин қуллуқ бўлсин, эна,— деди оғзининг таноби қочиб куёвтўра.

— Қуллуқ, қуллуқ, болам, худога шукр, мен ҳам дунёга келиб келин кўрадиган куним бор экан. Умид қиламан, иншо-

олло, худо бераридан қисмасин, болам... Ажаб эмазки ҳадемай сен фарзандлик, қариган чоғимда мен неваралик бўлиб қолсам. Ноумид шайтон, худодан умидим кўп.

— Умид-орзуларинг йўлдошинг бўлсин, энажон, Тезроқ бўла қол, имиллаб ўтирмай дастурхонларни йиғиб ол!..

— Ҳозир-ҳозир, энанг ўргилсин.

— Эна!

— Ҳа, болам!

Додхудо «эна» деди-ю, негадир гапиролмай жим қолди. Кампир кўлида дастурхон, тик турганча ўглининг оғзини пойларди. У Додхудодан хушхабар, янги бир сўз эшитгиси келиб савол беришга ошиқди:

— Ҳа, нега жимиб қолдинг, болам?.. Гапир, юрагимни сиқма.

— Нега юрагинг сиқилади? Шундай хурсандчилик кунда-я?

Бу сўзни эшитган кампир яйраб кетди, гул-гул очилиб деди:

— Худо хурсандчиликдан ажратмасин, ўғлим. Айту билиб турибман нима дейишингни. Еш бўлмайсан энди, шукр, капкатта йигитсан. Илгарироқ уйланганинга ҳалигача уч-тўртта фарзандлик бўлардинг.

— Гапни кўп чўзасан-да, эна. Нима демоқчи эканимни билиб турган бўлсанг айта қолсанг-чи, энди, ахир! Бўлмаган гап, фолбин эмасанки, ичимдаги гапни билсанг, ҳе-ҳе!

— Худо билдирса биламан. Тилимнинг учида турибди, айтимайми?

— Тезроқ айт,— деди бир оз асабийлашиб Додхудо.

— Келиним...

— Келиним?— деб такрорлади Додхудо таажжубланиб.

— Сабр қил, гапимни эшит! Келиним Турсунтош тап-тайёр қани, кўрманасини чўз!

— Йўғ-эй!— деди сузилиб Додхудо.

— Йўғинг нимаси... Мен кўрсатиб турдим, қаллиғингнинг ўзи уйингни безатиб қўйди. Бор-бисотимни ёйиб солдим. Сандиғингдаги энг асил моллар билан келиннинг уйини безатдик. Қаллиғингни ўзи безатди, ишонсанг.

— Йўғ-эй!— деди ўзида йўқ илжайиб Додхудо.

— Мана кўрарсан, ҳали уйга кириб ҳайрон қоласан. Отанг раҳматлик менга уйланганда мен тушган уй ҳатто никоҳ кечаси ҳам бундоқ бадастир ясатилмаган эди. Кундошим ўлгур Қиматпошшодан ҳайиқиб, отанг шундай қилган эди. Қани, бўла қол!

— Нима қил дейсан? Нима қилай, ахир?

— Шаймисан?

- Нимага?
- Вақт алламаҳал бўлиб қолди. Ҳамма нарса тайёр.
- Йўғ-эй!— деди оғзининг таноби қочиб Додхудо.
- Қимдоб тўшак, тизза баробар атлас-духоба кўрпалар, қат-қат парёстиқлар куюётўрага мунтазир...
- Дарров-а?
- Ҳа, эртага қолдирмоқчи эдингми?
- Келинбола рози дегин?
- Ҳа, келинимни шундай ясангирдимки, тиллақош, жевак, қўлтиқгумор, олтин билагузук, зумрад, гавҳар кўзди узуклар, қават-қават маржонлар... Бечора қиз кийимдан сиқилиб юрган экан, ана энди кўр, Турсунтош эмас, пари дейсан, пари!
- Гапни тала қилма, эна!— деди танибдек бергандек Додхудо,— келининг ҳур бўлса, ўглинг гулмон, ҳе-ҳе!
- Ҳа, топдинг-топдинг! Жаннатдаги ҳур-гулмоннинг ўзгинаси бўдиларинг-қўйдиларинг.
- Келининг хурсанд бўлса бўлгани менга.
- Хурсанд бўлмас жунн борми, болам?
- Бўлмаса никоҳ ўқилган пайтда нега йиғлади?
- Қайси қиз йиғламапти. Агар билсанг, қизнинг йиғлагани суянгани бўлади, болам! Энди, сен ҳам бундоқ эркакка ўхшаб эркалат, юмшоқ гапириб кўнглини ол. Қиз бечора яхши гапнинг гадоси. Энди маана бунни эшит, яна бир гап...
- Яна қандай гап?.. Яхши гапми, ишқилиб?—дея хушёр тортиб сўради Додхудо.
- Ёмон гап эмас. Орзу-ҳаваслик дунё бу, ўғлим... Сен шайланиб тур, мен ҳозир келинни саломга олиб кираман. Ҳозирча шунга кўндирдим... Ёш қиз, шундай эмасми, ўғлим?
- «Ҳозирча шунга кўндирдим», деганинг нимаси?
- Сабр қил. Ҳаммасини айтаман. Қиз бола қандолат эмаски, бундоқ олиб оғзингга солиб қўйсам.
- Бунча гапни чайнадинг, эна! Ҳозиргина «Турсунтош тайёр» деган эдинг, энди бўлса...
- Турсунтош тайёр, аммо бир шарт билан.
- Шарт билан?— деб асабийлашди Додхудо.
- Ҳа, шарт бор экан. Тортиниб ўтирмади, бало экан. Даггал айтди-қўйди. Бундоқ ўйлаб қарасам, унинг ҳам гашида жон бор. Сен кимсан, Додхудо бойвачча бўла туриб, бир чўри қизни ўзингга муносиб кўрдиянми, шартига чидайсан-да энди... Ақлли қиз экан, шартини эшит: «Майли, тақдирим қўшилган экан, рози-ман. Аммо уй ичида хуфия ўқилган никоҳдан рози эмасман», дейди.
- Ҳа, нега, нима қилишим керак экан яна?—деб сўради Додхудо.

— Тўй қилмоғнинг керак экан. Элга ош тортиб, никоҳ кечасидан олдин базм қилиб бермоғнинг шарт экан. «Ана шундан кейин, майли, бир ёстиққа бош қўйсам қўяй», деди.

— Буни ким айтди?

— Қаллиғинг айтди.

— Бекор гап. Унинг бундай гапларга ақли етмайди. Ўзинг ўйлаб чиқаргансан.

— Нега энди мен ўйлаб чиқарар эканман?— деди аччиғланиб кампир.—Шуни айтадилар-да, эр-хотин орасига эси кетган тушади, деб. Хайр, ҳозир келинни саломга олиб чиқаман... Салом баҳона... Сен ахир никоҳ кеча безалган уйга кирмоғнинг, келин билан бир ёстиққа бош қўймоғнинг керак бўлади. Келин бўлиб, мен бўлиб, майли, сени уйга олиб кирамиз. Шунда ўзидан сўра-чи, нима деб жавоб қилар экан.

— Майли, билганингни қил!— деди Додхудо... Кейин анча ўйланиб:—Шарт қўйган бўлса, ҳали тархашлик қилиб туриб олса нима бўлади?—деб сўради.

— Бунисини ўзинг биласан. Жаҳлинг чиқмасин. Бугун кўнмаса, тўйдан сўнг кўнар. Мунча ичинг ёнмаса, қирқига чидаган қирқ бирига ҳам чидайдди. Турсунтош қочиб кетмас. Тўй бўлгани яхши. Дунёга келиб нима кўрдинг? Кун кўрганнинг кўни ортар. Нима кетди сендан? Эл бор, элдан яшириб бўладими? Орзу-ҳавасли дунё бу... Қизинг ўзи айтиб турган бўлса, сенига яна нима керак? Умр савдоси бу, болам. Келиннинг шартини қабул қилмасдан иложимиз йўқ. Сабр қилсанг, ғўродин ҳалво битар. Бу-ку, ҳали пишиб турган ҳалво. Менинг гапимга кирсанг, тўйни тезлатганимиз маъқул. Сўнг Турсунтош бош-оёғи билан сеники. Истасанг... Майли-да, хасминг бўлгандан сўнг хоҳласанг ундай, хоҳласанг бундай... Талабингни бажаради, сўнг «ғинг» деб кўрсин-чи! Шайланиб тур! Мен ҳозир қаллиғингни саломга олиб чиқаман.

Кампир ичкари хонага йўл олди...

* * *

Вақт имиллаб ўтарди. Ҳадемай осмонда тўлин ойнинг гардиши кўринди. Ҳотам йўлда елиб келаркан, орқасига қараб-қараб қўяр. Соҳиб сарқор яна изинга қайтишидан хавотирда эди. Осмоннинг аллақайси бурчидан Ҳотамга таниш қадрдон турналарнинг янгроқ қўшиқлари эшитилиб қолди. Ҳотам енгил тортигандек алланечук бўлиб кетди. Вужудини ёқимли, умидбахш бир ҳаяжон қамраб олди. Ойнинг кўкитир ёғдусида Нурога тоғларининг чўққилари, адиру қирлар анвоён рангларда жилланиб товланарди.

Ҳотам йўлни ўзгартириб, Додхудонинг ҳовлисига орқа томондаги кўчадан кириб келди. Ўғринча қадам босиб, боғ деворига яқинлашди. Қўнжидан пичоқни олиб, пахса деворни ўйиб оёқ қўйишга чуқурча ясади. Эҳтиётлик билан энди деворга кўтарилган эди, ит ҳуриб қолди. Ҳотам ўзини йўқотмади. «Бўрибосар, Бўрибос! Мен-ку, ҳа, ўла!» деб шивирлади. Ит Ҳотамни таниди, унинг овозини эшитиши билан эркаланиб думини ликиллатганча жим бўлди...

Ҳотамни бирдан ваҳима босиб, худди безгак хуруж қилгандек, оёқлари қалтиради. Секин девордан тушиб, орқа эшик томонга юрди. Одам қораси кўринмади... Турсунтош уни шу ерда кутиши керак эди. Тун ярмидан оққан, аммо ҳали ҳам Додхудонинг чироғи ўчмаган эди. Лекин Холлошша момонинг ётоғи, даҳлиз зим-зиё. Йигит бунга ишонч ҳосил қилгач, секин бир Додхудонинг деразасидан мўралади. Хонада Додхудонинг ёлғиз ўзи ётганини кўргач: «Хайрият, бу ерда эмас экан», дедию юраги шиф этиб кетди.

У секин изига қайтиб, даҳлизга қулоқ тутди. Момонинг хурагидан бошқа товуш эшитилмасди... Ҳотам ҳовли юзини, дарахтлар панасини яхшилаб кўздан кечирди. Жимжитлик. Бўрибосар думини ликиллатиб жимгина ётарди. «Энди нима қилдим?— деб ўйлади йигит.— Додхудо жойхобида ёлғиз ўзи. Турсунтош момо ётган уйдамикан? Ёки...» Унинг ўз хаёлидан юраги орқасига тортиб кетди...

Бир нафас тин олиб, яна теварак-атрофга назар солиб чиқди. Кампирнинг эшиги ёнига бориб, тағин қулоқ солди. Хуррак авжида. «Уйқу ўлик билан тенг», деб ўйлади йигит ва таваккалига дарчани оҳиста чертди, сўнг нафасини ютиб тек қотди. Бир оз ўтгач, қайта чертди. Худди шуни кутиб тургандек, эшик ғирч этиб қия очилди. Йигит азбаройи ҳаяжонидан «Турсунтош!..» деб бақириб юбораёзди. Турсунтош қалт-қалт титраб, остонада туриб қолди. Кутилмаганда ичкари хонадан Додхудонинг овози эшитилди. Ҳотам жойида тош каби қотди.

— Намози жумага ўзим юриб бораман... Раҳмат сизга, эшон ҳаким... Саркор!.. Анави боланинг энди кераги йўқ. Ҳотамни айтяпман! Номаҳрам... Бўйдоқ нораво...

Ҳотам ичкари хонадан баралла эшитилиб турган бу овозни эшитиб, «Уйғоқ экан-ку, ким билан сўзлашяпти?» деган ўй билан бир зум танаси бўшашиб, хаёлчан туриб қолди. Сўнг ҳушини йиғиб, оёқ учига юриб дарчадан ичкарига қаради: Додхудо ёлғиз. Узидан бўлак мохов ҳам йўқ. Қалин жойхобда ястаниб алаҳсираб ётарди... Йигитнинг кўнгли жойига тушиди, Турсунтошни имлаб, қаққонлик билан қизнинг қўлидан тутиб, девор

томон етаклади. Девор тагига бориб чўнқайгач, «Елкамга оё-
фингни кўй! Деворга чиқ!» деб шивирлади.

Турсунтошнинг қўлида қандайдир бир тугунча бор эди. Қиз
тугунчани йигитга узатди.

— Бунинг нимаси?

— Керак. Маҳкам ушланг. Қолдириб кетманг яна!— деб пи-
чирлади қиз, сўнг чаққон ҳаракат қилиб деворга тирмашди.
Девордан илдам ошиб ўтгач:—Мен чиқиб олдим... Тезроқ, тез
бўлинг!—деб шивирлади.

Йигит ўрнидан туриб, теварак-атрофни кузатди. Жим-
житлик. Осмон беғубор... Ой ўз жамолни кўз-кўз қилгандек
ерга кўз тиккан, сахийлик билан ёғду сочиб, оламни чароғон
қиларди...

Ой икки-уч терак бўйи кўтарилиб, юлдузлар хиралаша бош-
лаган пайтда улар Додхудо қўрғонидан анча узоқлаб кетган
эдилар.

Алвастикўприк томонда қорайиб турган чўққиларни ку-
муш тусли булутлар ўраган, тонг яқинлашиб келарди.

— Қўрқмаяпсанми, Турсунтош?

— Қўрқяпман...— деди Турсунтош. Унинг қалтироғи ҳануз
босилмаган эди. Қиз бир оз юриб:— Ростданми шуларнинг бар-
часи, Ҳотамжон ака? Қутулганимиз чинми?—дея энтикиб
шивирлади.

— Нима деяпсан, жоним?— дея Турсунтошнинг нозик елка-
ларидан оҳиста қучди йигит.

— Наҳот қутулганимиз рост бўлса?

— Рост бўлмай, ёлғонми, жоним Турсунтошим!

Улар Алвастикўприк атрофини қуршаган ваҳимали жарлик-
лар ёқасига етиб бордилар. Ҳотам шод эди, ёнида гўзал маҳ-
бубаси бирга одим отиб бораётганидан қувончи еру кўкка сиғ-
мас эди.

— Энди қаерга борамиз?— деб сўради Турсунтош.

Ҳотам бирдан ҳушига келди. Буни ҳали ўзи ҳам билмасди.
Мабъус тортиб:

— Бир жой топилар, Турсунтош,— деди астагина.

Жарликдаги сўқмоқ йўл ғира-шира қоронғи. Бу ерга ҳали
ой шуъласи тушиб улгурмаган. Улар туртина-суртина Имом
Ҳасан, Имом Ҳусан масжидини мўлжаллаб боришарди... «Ана,
омон-эсон етиб ҳам олдик», деди қувониб йигит.

— Бу қаер, масжидми? Кинмингиз бор бу ерда?—деб сўради
қиз таажжубланиб.

— Отам борлар. Тўппа-тўғри салом бериб кириб боравера-
миз,— деди йигит.

— Улар... уяламан...

— Ҳоанр уялишининг вақти эмас,— дея қизнинг қирқ кокилини силаб эркалади йигит.

Улар дўжрага кириб борганларида, вақт алламаҳал бўлиб кетганига қарамай, Ҳожи бобо аллақандай бир китобни мутолаа қилиб ўтирарди. Ярим кечадан оққанда дабдурустдан кириб келган бу кутилмаган меҳмонларни кўриб ҳайратланган Ҳожи:

— Уғлим Ҳотамбек, сенмисан?— деб сўради.

Йигит чолга қайта салом берди. Турсунтош ҳам келинчақлар сингари сўзсиз таъзим бажо келтирди.

— Ваалайкум ассалом... Тинчликми, ўғлим? Қаерларда юрибсан? Қаватингдаги аёл ким?— деб сўради чол гарангсиз.

Ҳотам рўй берган воқеаларни бирма-бир айтиб берди.

— Аттанг!— деди Ҳожи бобо бармоғини тишлаб.— Яхши иш бўлмабди.

Турсунтош қўрқиб кетганидан алаң-жалаң Ҳотамга қаради. Бу чол нима демоқчи, айнитмаса гўрга эди, яна ўша зиндонга қайтиш мен учун ўлим, деган маънода Ҳотамга маънос боқди. «Хотиржам бўл», дегандек имо қилди йигит.

Ҳожи бобо чуқур хаёлга толган эди. Унинг кўз олдига бир зумда яна ўз кечмиши гавдалангандек бўлди. Ҳожи бобо бирдан жунжикиб, жимиб қолди. У гўё қандайдир қатъий бир сўз айтмоқчи-ю, ammo қиз олдига тортиниб тургандек кўрinarди. Ҳотам Турсунтошнинг ташқарида қолдириб, ўзим кирсам бўлар экан, деб ўйлади-ю, дарҳол фикридан қайтди: йигит маънуқасини ер-кўкка ишонмас эди.

— Ҳожи бобо,— деди Ҳотам икки орадаги сукунатни бузиб.— Бизни никоҳлаб қўйишингизни сўраймиз... Туноҳ эмас, савобга қоламан десангиз, гуноҳдор ўғлингизнинг илтимосини қайтармайсиз.

Ҳожи бобо ҳайрат билан бошини кўтарди, ўсиқ сочларини бармоқлари билан таради. Унинг теран кўзлари катта очилиб, боқишлари аллақандай ўзгарган, одатдаги муллоим қарашларига сира-сира ўшамас эди. Ҳотам қўрқиб кетди.

— Уғлим Ҳотамбек!— деди салмоқлаб қария.— Қизиқ бўлди-ку... Қизиқ бўлганда ҳам оқибати қалай бўларкин бунинг, ўйлаб кўрдингми?

— Оқибати нима бўлса бўлар, бобожон, иккаламиз шу қарорга келдик. Сиз билан маслаҳатлашувга фурсат йўқ эди. Кечиринг, бобожон! Начора, кемага тушганининг жони бир, тош келса кемириб, сув келса шимирармиз. Ёлғиз ишонганим ўзингиз, сиздан ёрдам сўраб келдим.— Ҳотам гапни қисқа қилди.

Ҳожи бобо қаттиқ таъсирланди. Бахтиқаро йигитга раҳми келиб:

— Майли, қизни чақир,— деди.

Ҳотам Турсунтошни бошлаб кирди. Ҳожи бобо томдан тара-ша тушгандек саволга тутди:

— Бу қизимиз розилик берганми сенга?

Савол йигитга берилган эди, лекин у бу ёқда қолиб қиз:

— Розиман, бобожон,— деб юборди, сўнг ҳаяжонини боёолмай юм-юм йиғлай бошлади.

Ҳожи бобо оғир тебраниб ўрнидан турди. «Бундай вақтда орзу-ҳавас, барча расм-русмларни бир коса сув босиб кетади, болаларим», деб кўза тўла чашма сувидан косага қуйиб йигитга тутди.

— Уч-тўрт қултум ич, болам. Қани, ўтиринглар.

Йигит чол айтгандек қилиб косани қайтарди. Худди шу тахлит расм-русмни қиз ҳам бажонидил такрорлади.

— Балли-балли, болаларим,— деб сўз бошлади Ҳожи.— Қўша қаринглар, толеларингиз булоқ сувидек тиниқ бўлсин, бахтингизга гард қўнамсин, чироқларим. Эр-хотин қўш ҳўкиз, деган гап бор. Тирикчилик ҳам худди шунга ўхшайди. Турмушда дуч келадиган оғир-енгилликларни эр-хотин баб-баравар баҳам кўрмоғи керак. Эр-хотин бўлишни ҳам чидаганга чиқарган, дейилса, хато бўлмас... Шу гапим доим эсларингизда бўлмоғи керак. Ҳадемай тонг отади, билмадим, не кун, не савдоларга дуч келасиз, бунинг худонинг ўзи билади... Менинг хоҳишим — меҳр-муҳаббатларингиз булоқ сувидек беғубор бўлиб, ана шу беғубор муҳаббат ағёрларингизни зер-забар қилсин. Никоҳ аҳд-паймони шуки, болаларим, сен, куёв бола, ўғлим Ҳотамбек, қайлигинг — келин болам Турсунтошни қайси важдан бўлмасин, бирор сабаб билан вақтинча бирон томонга сафарга чиқар экансан, олти ойлик нафақа билан таъмин қилиб кетасан! Сен, келин қизим, куёвингга содиқ-садоқатли бўласан, худойим мўмин-қобил фарзандлар ато қилсин, омин! Қизми-ўғилми, бирга тарбия қиласизлар. Мана шу аҳд-паймонлар никоҳнинг қонун-қондаси бўлади. Шу аҳд, шу паймонларни бузмаеликка сўз берасизларми?

— Сўз берамиз,— дея жавоб қилди келин-куёв.

— Қизим Турсунтош, сен ўз танингни Ҳотам Шойзоқ ўғлига бахшида этасанми?

Турсунтош Ҳотамга қаради.., Ҳотам ниманибгина: «Ҳа, демайсанми», деб шивирлади. Турсунтош «ҳа», деб кўя қолди.

— Сен, Ҳотам Шойзоқ ўғли, менга келин бўлмиш Турсунтошни вафодор хотинликка қабул қиласанми?

— Қабул қиламан,— деб жавоб берди Ҳотам.

— Омин, пешоналарингизни худо очсин,— деди Ҳожи фотиҳага қўл очиб.— Йўлларинг оқ, йўлдошларинг ҳақ бўлсин! Қасд қилганлар паст бўлсин, нимаикки орзуларинг бўлса, худо етказ-

син! Лофато илло али лосайф илло зулфиқор, ҳар балою ҳар қазо пеш ояд даф кунад парвардигор, омин оллоҳу акбар! Муборак бўлсин никоҳингиз, ўғлим Ҳотамбек, қизим Турсунтош!

Олдин Ҳотам, сўнг Турсунтош ўринларидан туриб қуллуқ қилишди.

Орага чуқур сукунат чўкди, Ҳожи бобо бошқа бирон сўз айтмади. Юз-кўзида ташвиш, қаттиқ ҳаяжонда эди. Зийрак Ҳотам дарҳол буни сезиб деди:

— Бобожон! Биз сизга ортиқча ташвиш, хавф-хатар ортгирдик. Бошқа иложимиз йўқ эди, сиздан бошқа менинг кимим бор?

— Сен менга ким бўласан?— деб сўради Ҳожи.

Кутилмаган бу саволдан Ҳотам ўзини йўқотаёзди... Сўнг:

— Аввал-охир ўғлингизман, ноқобил фарзандингизман, бобожон,— деб шивирлади.

— Ноқобил дема!— деди қатъий оҳангда Ҳожи.— Аламзада дилимга ўт ёқма!.. Ёш бошинга ўлим хавфини туғдириб мардлик қилдинг. Ҳимоясиз, жабрдийда бир қизни ҳимоянгга олдинг. Бу фақат мардликкина эмас, олижаноблик, ўғлим! Яратгандан ёлвориб тилайман, охири ҳам бахайр бўлсин, илоҳим.— Ҳожи бир нафас жим қолиб, кўзига ёш олди.— Ҳотамжон болам, Турсунтош қизим, қани энди, бу бахтиёр он иккалангизга бир умрли бўлса эди... Тонг отар-отмай Нурота водийси остин-устун қилинишига кўзим етиб турибди. Бадкирдор Додхудо, унинг фосиқ ўғай отаси Соҳиб саркор, қолаверса, амир исковичлари тўрт томонга от қўйиб изингиздан тушадилар. Начора, замона зўрники! Иккиламчи гап шуки, авваламбор сизларни худди мана шу ердан, менинг кулбамдан, масжиддан қидиришади...

Ҳожи кўз ёшларини артиб, бир зум жим қолди.

— Дилдан айтадиган гапим шу: мардлик — мангулик, дейдилар. Мардлик кўрсатиб бу савоб ишга бел боғладим, энди охиригача мард бўлиб қоламан. Мен сизларни ёлғиз қолдирмайман, нима бўлса — оллодан,— деди.

— Бир умрга миннатдормиз, бобожон. Сиз бу ғавғолардан четроқда турганингиз маъқул эмасми? Оқ фотиҳа беринг, биз бу ердан овлоқроқ ерга кетайлик. Ўзимиз ихтиёр қилган ишимизнинг роҳат-азобини ўзимиз тортайлик, бобожон.

— Сизларни бу ҳолда кўргунча кўзим оқиб тушса, ер мени юта қолса бўлмасмиди! Эй яратган эгам! Қодири ламязал! Бу икки ёшга шундай жазони раво кўриб, нечун яна ўзинг томошабин бўлиб ўтирибсан-а!.. Болаларим! Тақдир тақозоси бу бўлса начора,— деб чол қозиқдаги оҳорли чопонини Турсунтошга тутқазди. Болиш тагида ёстиқлик вазифасини ўтаб келаётган жомакорини олиб Ҳотамга узатди. «Керакли тошнинг бегирлиги

йўқ», дея тоқчадаги халтани олди, унга икки яримта нон солиб, уқтирди:— Халтада туршак, тутталқон бор, тамадди бўлар...

— Қуллуқ, отажон, ноумид шайтон. Ёмон одам яхши бўлмас, ёмон кунлар яхши бўлар. Яхши кунлар ҳам бўлар, насиб қилса...

Ҳотам ортиқ гапиролмай бир нафас жим қолди-да, сўнг:

— Бобожон! Тонг отиб боряпти, йўл олайлик. Зарур бўлиб қолгудек бўлсак, бизни Жабборқул отамдан суриштириб биларсиз. Хайр, бобожон,— дея ўрнидан турди.

— Хайр, ўғлим. Орзу-ҳавасларингни кўрарман, деган умиддаман. Невараларимнинг бирини етаклаб, бирини елкамга миндириб сайр этарман, деган умидларим йўқ эмас. Ноумид шайтон... Хайр, болаларим!

— Хайр, бобожон!

Ҳотам Турсунтошни эргаштирганча Жабборқул отанинг уйини қоралаб йўлга тушди...

ЭШИҚДАН ҚИРГАННИ ИТ ҚОПМАС

Ой Нурота тоғларининг орқасига ўтиб, юлдузлар оқара бошлади. Кунчиқар кўкимтир тусга кириб, секин-аста оқармоқда. Аллақаерда қуш сайрайди. Мовий осмондан «ҳақ-ҳақ» деган овоз эшитилди. Бу ҳаққуш овози эди. Ҳотам осмонга қараб: «Ҳақ сўйла, овозингдан!» деб қўйди. Тонготар чоғида янграган аллақандай ҳазин ва маъюс бу нола ҳақиқат излаб умрлари басир бўлаётган Ҳотам билан Турсунтошларнинг нолаю зорига ўхшаб кетарди...

Йўлда борарканлар, Турсунтош бирдан Ҳотамнинг пинжигга тикилиб: «Қўрқиб кетяпман», деб шивирлади.

Ҳотам қизни бағрига босиб:

— Нимадан қўрқасан, Нуротанинг тоғ-сой, ўтлоқларида юрaverиб охурча қилиб юборганман. Қўрқма, жоним, бизни бўри ермиди?— деб далда берган бўлди.

— Мен тўрт оёқли бўридан эмас, икки оёқли бўрилардан қўрқаман. Наҳотки сиз...

— Гапни ютма, йўл узоқ, тун узоқ... Гаплашиб, гурунглашиб йўлнинг танобини тортмасак зерикамиз, тушундингми?— деди йигит қизнинг пешонасидан ўпиб.

— Тун сиз ўйлаганча узоқ эмас. Ҳадемай тонг отади. Бирон йўловчининг бизга кўзи тушмаса эди, деб хавотирдаман. Ҳали узоқми борадиган еримиз?— дея юришдан тўхтаб сўради Турсунтош.

— Ҳа, унча яқин эмас, жоним... Биз тезроқ йўл босиб тонг отмасдан тепаликка етиб олишимиз керак.

— Сўғин-чи, тепаликда кимиятгиз бор?— деб қизиқсинди қиз.
— Тепаликда ҳеч кимим йўқ. Тепаликка туташ тоғда мағоралар, пана камарлар кўп. Шуларнинг бирига кириб, кун бўйи дам оламиз. Қош қорайишга билан яна йўлга тушамиз.

— Тоғ оралиғида иртқитчларга ем бўлмасак яхши эди.., Йўқ, мен у ёққа бормайман. Кўрқиб кетятман...— деди қиз бирданига юришдан тўхтаб, орқасига тисариларкан.

— Қўрқма. Тоғ оралиғида биринчи бор тунаётганим йўқ. Гадоё топмас бир мағора бор. Қишда иссиқ, ёзда салқин...

Қиз нидамади.

— Қани, юраверайлик-чи!— дея қизнинг қўлидан етаклади йигит.— Ишон, жоним, у мағорада бир эмас, бир неча бор тунаганман!

— Нима, итнингиз адашганмиди у мағорада?

— Бунинг дostonи узун. Мағорага етиб олайлик, бафуржа айтиб бераман.

— Хайрият, тунашга ярайдиған бошпана бор экан.— Қиз секингина ух тортиб қўйди.

— Қадим-қадим замонларда ота-боболаримиз мағораларда яшаб, овчилик билан кун кўраб эканлар...— Ҳотам атайлаб гапни бошқа ёққа бурди:— Бу тугунчанг мунча зил-замбил, ичнда олтиннинг борми дейман?..

Турсунтош бир өз жим қолиб:

— Мен жинни тўғри иш қилдимми, нотўғри иш қилдимми...— деб изоҳ бера бошлади. Уша никоҳ кечаги кампир уни олтин-кумуш тақинчоқлар билан безаб, Додхудонинг Ҳузурига саломга олиб чиққани, ўйлаб-ўйлаб галга солиш мақсадида, аввал тўй қилиб элга маълум ошн беришнини шарт қилиб қўйганини, момо билан Додхудо ухлагач, тақинчоқларни етиб, рўмолга тугиб олганини бирма-бир айтиб берди.

Ҳотамдан жавоб кутди, у тезда жавоб қилавермагач:

— Ёки тақинчоқларни етмай сизни кутганим маъқулмиди?— деб сўради.

— Бўлар иш бўпти. Шарт қўйиб Додхудоини лақиллатганинг «Минг бир кеча» китобидаги ҳикояларга ўхшаб кетади. У бадбахтни гафлатда қолдириб бошлабсан... Шундай қилиб, бу тугунчадаги ашқол-дашқол олтин-кумуш тақинчоқлар дегин?..

— Ҳа, бир кўрсангиз оғзингиз ланг очилиб қоларди.

— Қўраман. Ўзинг тақиб менга кўриниш берасан. Жажжи келинчак бўлиб, хўпми?

— Ҳа, ёқмас экан-а!— деди эркалашиб қиз.

— Нега ёқмайди, мойдек ёқади,— деди мулоим жилмайиб йигит.— Мағора ичкари уйимиз бўлади. Сен ичкари хонадан менинг олдимга келинчак бўлиб саломга чиқасан, хўпми?

— Унда тўйинииз кимсасиз мағорада ўтар экан-да,— деб маъноли қараш қилди қиз.

— Иккаламиз бир-биримизнинг кўнглимизни ололсак, шунинг ўзи тўй-да, жоним. Фақат юз кўрарга ҳеч вақом йўқ, камбағаллик айб эмас, дейдилар-ку. Аммо мана бу юрагим...— деди у қизнинг қўлини кўкси устига босиб,— меҳрим, бир умрлик муҳаббатим — садоқатим бор, ҳолос, жоним. Фақат Додхудога қўйган шартингни менга ҳам қўймасанг бўлгани. Синовингдан ўтгандирман ахир?

— Оғир синовлар қали олдинда,— деди қош чимчириб қиз.— Шартим ҳам йўқ эмас, хоҳласангиз, айтаман.

— Оғир эмасми?.. Нонурид қилмасанг бўлгани,— деди ёлворгандек йиғит.— Қани, зориқтирмасанг-чи, жонгинам, шартингни айт!

— Шартим шу: менга ана шу жонингиз керак.

— Мана!— деди йиғит яктагининг кўксини очиб.— Сенга бир эмас, ўтага жоним бўлса, барини қурбон қилай! Шартинг шуми?

— Фақат шунинг ўзи эмас,— деди қиз.— Сиз ўзингизни эҳтиёт қилмоғингиз керак — яна бир шартим шу. Эсингизда бўлсин, рақибларингиз тўрт оёқли бўрилардан кўра ҳам мажор, улардан баттар йиртқич. Улар изимизга тушган.

— Биладан,— деди вазмин оҳангда йиғит.

— Бу хатарли йўлда бошингиз омон бўлсин, меннинг бирдан-бир орзум, тилагим шу...

Турсунтош ортиқ гапиролмади. Киприклариди гул баргига қўнган шабнамдек зилол ёш йилтиради, бўғзига алланарса тикқилгандек бўлди...

Ҳотам қизга далада бериб, унинг кўнглига уя қуриб олган васваса, қўрқувни қувлашга ҳаракат қилди: «Кемага тушганининг жони бир, дейдилар. Нонурид шайтон, вақт келарки, қариб, мункиллаб қолган чоғимизда бошимиздан ўтган бу савдоларни ўзинг исвара-эвараларингга чўпчак қилиб айтиб юарсан. Замонлар келарки, бошимиздан кечирган бу ажаб воқеалар эл оғзида дoston бўлиб кетар... Ким билсин, яна қандай кўргиликлар бизни кутаётган экан... Бошга тушганини кўз кўради...»

Гап билан бўлиб мағорага етиб келганларини билмай қолдилар. Мағора булутга буй чўзган ваҳимали тоғ оралиғидаги сойнинг ўнг белида, олисдан гўё усти ёпиқ айвонга ўхшаб кетарди. Қиз мағорани кўриб ваҳимага тушди, ёввойи жайрон сингарни ҳуркиб:

— Қирмайман, қўрқаман, ўлсам ҳам қирмайман бу ғорга!— деб тархашлик қила бошлади. Ҳотам ионлож қолиб:

— Майли, кирмасанг кирма, бўлмаса, сен шу ерда тура тур, мен ҳозир ғорга кириб чиқаман,— деб унинг қўлини бўшатди. Қиз эса «Кетманг!.. Ҳеч ёққа кетмайсиз! Қўрқаман», деб қичқириб йиғлай бошлади.

Ҳотам қизни маҳкам бағрига босди:

— Хўп, хўп, жоним, ҳечқиси йўқ. Сенинг айтганинг бўла қолсин. Қўрқма, мен бир неча бор тунаганман бу ғорда, дедимку, ахир. Ўз уйимиздек гап. Қўрқадиган ҳеч нарса йўқ бу ерда. Мен ҳам сенга ўхшаб бошда қўрққан эдим. Сўғин ўрганиб қолдим. Ўз уйимдек ухлаб, яна туриб кетавердим. Майли, кирмасак кирмаймиз. Ташқари ҳам яхши. Ана, тонг ҳам бўзара бошлади. Иккимизнинг биринчи бахтиёрлик тонгимиз бу. Кечга томон — қоронғи тушиши билан яна йўлга тушамиз,— дея таскин-тасалли берарди у.

— Қаерга, кимникига борамиз?— деб сўради қиз лабини қимтиб.

— Сен уларни танитайсан. Менинг бир тутинган қиёматлик отам борлар. Ажойиб қария. Дунё кўрган одам. Турган-битгани ҳикмат. Гадейтопмас бир қишлоқда туради... Шунчаки номи қишлоқ, қўрқма, чақимчилик қиладиган одам йўқ у ерда. Худди шу ғорга ўхшаш овлоқ бир кулба. Худойим сен-менга ўхшаган қувғинди-қочоқлар учун бино қилган бўлса керак у манзилни. У кишининг ўғли, Қутлуғой деган бўй етган чиройли қизи ҳам бор.

Турсунтош: «Чиройли, бўй етган бўлса», деб нимадир айтмоқчи бўлди-ю, тилини тишлаб:

— Гапираверинг, нега индамай қолдингиз?— дея йигитга тикилди.

— Зерикмайсизлар, опа-сингил бўлиб яшайверасизлар, де-моқчиман. Ҳозирча отахонимникида омонат турамиз. Тансиҳатлик, тинчлик бўлсин, кўрамиз, ой қаердан кўниш берар экан, шунга қараб бамаслаҳат иш қилаверамиз. Чарчадинг-а, жоним, қани, бир оз ором ол.

Ҳотам чопонини ечиб ғор оғзига тўшади.

— Сиз-чи?.. Сиз дам олмайсизми?— деб ийманибгина сўради қиз.

— Мени қўявер... сен мизғиб ол. Кун ботиши билан яна йўлга тушамиз, тонг отгунча отахонимникига етиб боришимиз керак. Хўп, ёта қол, дамнингги ол, жоним.

— Сиз ётмасангиз мен ҳам ётмайман,— деди қиз. Ҳотам хиёл ўйланиб тургач, тўн устига секин ёнбошлади. Қиз ҳам оҳиста ёнига чўзилди.

Турсунтош чиндан ҳам чарчаган эди. Бош қўйиши билан сал ўтмай ухлаб қолди...

Хотам бундай қараса, кўзи уйқуга мойил, гафлат ғалаба қилгудек. У уйқуни қочириш учун кўзини бармоқлари билан ишқалаб, очиб-юмди-да, қизни уйғотиб юборишдан чўчиб, чордана қуриб ўтириб олди. Хавотирланиб теварак-атрофга синчиклаб назар ташлади, ҳеч қандай шарпа сезмади. Лекин у Додхудонинг тинч ётмаслигини биларди. «Додхудо индамай тақдирига тан берадиганлардан эмас — у жойхобида ётиб ҳам амир одамларини ишга сола билади... Турсунтош билан ўқитган никоҳини сир тутса ҳам (балки чўри қизни хотиним дейишга ор қилар) қочоқ оқсочни ўғри тутишга асоси бор. «Анави ялангоёқ Хотам бемаҳал уйимга кириб-чиқиб юрарди, у чўри қизни йўлдан урган, бор-бисотим, олтин-кумуш, зеб-зийнатларимни ўғирлаб ғойиб бўлган», деб даъво қилиб турса, ким ишонмайди? Турсунтош аёллигига бориб тақинчоқларни олиб кўп беҳуда иш қилган. Изимизга одам тушуви, қўлга туширса, иккаламизни ўғри деб эл-юрт олдида шармандаю шармисор қилиши, амир жаллодига топшириши турган гап. Ана унда додингни худога айт!.. Мен-ку қилмишимдан пушаймон эмасман. Чунки бир мазлумани ҳимоя қилдим. Кеча-кундуз умри тўшакда, ейиш-ичишдан бошқага ярамайдиган қўл-оёғи шол хунаса мубталога ўн гулидан бир гули ҳам очилмаган Турсунтошдек бокира қиз уволлигини билиб шу қалтис ишга бош қўшдим. Додхудо худонинг бандаси бўлса, Турсунтош худойимнинг бандаси эмасми?.. Нега энди Турсунтош ўзига муносиб, тўрт мучаси соғ-саломат бирон бандан бечорага тегиб, кўп қатори кун кечирмаслиги керак? Ҳақорат, диёнатсизлик бундан ортиқ бўлмади! Мазлума Турсунтошни ҳимоя қилганим учун бошим кетса розиман. Аммо зеб-зийнат ўғриси бўлиб эмас!»

Хотам уйқудаги гўзал ёнида хаёл суриб ўтираркан, беихтиёр Турсунтошга бир қиё боқдию ҳайкалдек қотиб қолди. Йигит қиздан нигоҳини узолмасди. Турсунтошнинг сиймосидаги бу қадар сеҳрли меҳригёе Хотам кўксига ўт ёқди. Тутшиб кетган қоп-қора қошлар, бодом қовоқлар, кўксига соя солгудек офатжон киприклар, тўсдек қора жингалак соч, лоларанг шойи кўйлак ичида хиёл кўтарилиб турган дурқун сийна... Хотам эс-ҳушини йўқотгандек шу кўйи узоқ ўтирди. Сўнг нимадандир хавфсираб ўрнидан ғриб турди-да, югурганча тепаликка кўтарилди. Тепаликдан Нурота яйлови яққол кўриниб турарди. Соғ ичида, қир бағрида, текис яйловда ёйилиб юрган қўй, қорамолларга кўзи тушиб, чўпон-чўлиқлардан бошқа кимса йўқлигига ишонч ҳосил қилгач, кўнгли бир оз бўлса-да, таскин топгандек бўлди.

Қуёш уфққа ёндашиб бормоқда. Тоғ чўққиси лаълиранг шувла таратиб, гўё ловиллаб ёнаётгандек. Хотам тепаликда

Ўтирганча табиатнинг мўъжизакор жилваларини ҳайратланиб томоша қилди, кейин секин изига қайтди.

Қиз ширин уйқуда, қисқа-қисқа нафас олиб ётарди. Йигит уни уйғотишга кўзи қиймай ўйга толди. «Қани энди, уйқу-ҳаловат бизнинг ихтиёримизда бўлса эди!» Вақт элиқ, ҳар дақиқа ҳам ганимат. Йигит қизнинг жингалак сочини беозоргина сйлади. Қиз секин кўзини очиб бир дақиқа Ҳотамга тикилди-да:

— Вой ўлмасам!— деб бошини кўтариб, алали-жалали атрофга қаради.— Бу ер қаер, Ҳотамжон ака?

— Қаер бўларди, ўз ўйимиз... энди бу ердан кўчамиз.

Қиз елка қисди:

— Қаерга кўчамиз?

— Отахонимизникига. Қалай, калла нишдими?— деб кулим-сиради йигит.

— Бошим хумдек оғир,— деди қиз ўридан тураркан.

— Юрсақ энгил торгасан. Қани, кетдик,— деди йигит ва ердаги чопони қоқиб, тугунчани кўлига олди.

Қиз қали ҳам карахт эди. Ҳотам орқасига қайрилиб:

— Хайр, муқаддас мағора, хуш қол!— деб хитоб қилди.— Бизнинг биринчи никоҳ кечамиз сенинг бағрингда ўтди. Энди бизга оқ йўл тила, ёшлиқ баҳорингиз завол кўрмасин, деб тилак тила. Тилакларнинг даргоҳига қабул бўлса, бизнинг бахтимиз, хайр!

Дарбадар ошиқ-маъшуклар тағин йўлга равона бўлишди.

Катта йўлга чиқиб анча юрганларидан сўнг ой кўрина бошлади. Секин-аста қора тун ёришиб, тоғ чўққилари, кенг яйлов кўкимтир губор орасида кўрина бошлади. Тун жимлигини чигирткалар чириллаши бузар, юлдузлар гўё мўралашиб қараётгандек туюлар эди. Узоқ-узоқлардан кўтондаги итларнинг ҳуриши эшитилиб қоларди. Ҳотам Жабборқул ота билан қандай танишганини оҳиста сўзлаб борарди. Турсунтош ун чиқармасдан йигитнинг ҳижоисини тингларкан, ниҳоят: «Мен сизнинг мардлигингизга борман, Ҳотамжон ака! Сиз Додхудодан бирон нарса умидвор бўлиб сўлоқмондек гавдасини елкангизда кўтариб юрмаган бўлсангиз керак. Мажруҳ бир одамга кўмаклашсам савоб бўлар, деб шу ишга қўл урдингиз... Буни ҳам билман. Лекин мана энди, бу яхшиликларингиз эвазига Додхудо сизни нима билан мукофотлар экан?» деб қўйди.

— Узинг нима деб ўйлайсан?— деб саволга савол билан жавоб қайтарди йигит.

— Агар мен Додхудонинг ўрнида бўлсам,— деди қиз,— сизни жазоламас эдим. Аксинча, мукофотлаган бўлардим.

— Нима билан?— дея мийиғида қудиб сўради Ҳотам.

— Мардлик билан,— деб кескин жавоб қилди қиз.

— Нима-а-а?— дея таажжубланиб қизга ўгирилди йигит.— Бу қанақа мукофот экан?

— Катта мукофот. Сиз, ахир, утча-мунча одам қилмайдиган ишни утчаладингиз-ку!

— Нима иш экан у?

— Ҳа, агар мен Додхудо ўрида бўлганимда сизни қидиртириб ҳам юрмасдим. «Шу йигит-ку, менга шунча яхшилик қилди. Яхшиликка яхшилик ҳар қилишнинг ишидир, ёмонликка яхшилик мард қилишнинг ишидир». Наҳотки Додхудо шунини билмаса?

— Додхудо мард эмас-да! Додхудодан бундай мурувват кутма, юр, жоним, йўлдан қолмайлик,— деди йигит қизнинг қўлидан тутиб.

— Сиз қизинмай гапимни эшитдинг. Шониманг, ўша отангизникига бўлса етиб борармиз, ҳали узоқми?— деб сўради қиз.

— Йўқ, етай деб қолдик.

— Менинг гапимга кирсангиз, орқага қайтсак.

— Нима-а-а?— деди чўзиб йигит.— Нега энди орқага қайтар эканмиз?

— Тўппа-тўғри салом бериб Додхудониккига кириб борсак-да, арз-ҳолимизни айтсак.

— Йўғ-э, нима деясан?!

— Ҳа, «Арз-ҳолимиз шундай, биз бир-биримизни хоҳлашдик. Энди эр-хотинлармиз. Бурунгидек Додхудо билан Ҳолношша момонинг хизматкорларимиз», десак. Бу бетайин, хавф-хатарни дарбадар юрини-туришдан шу маъқул эмасмикан?

— Никодлар нима бўлади?— дея таажжубланди йигит.

— Додхудо билан бўлган шикоят бекор...

— Ким уни бекор қилади?

— Мен бекор қиламан. Табиб сўраганда, розиман, деган эмасман, мард бўлса, буни тан олар...

— Мардлик нималигини кўрсатиб қўяди Додхудо! Иккала-мизнинг теримизни шилиб сомон тиктиради.

— Агар қўлга туширса, бусиз ҳам теримизга сомон тикади. Қўлга тушмасдан ўзимиз кириб бориб кўнглимиздаги гапни очик-ойдин айтганимиз маъқул эмасми?

— Маъқул эмас!— деди қатъий оҳангда йигит.

— Ошиқ-маъшуқлармиз десак-чи?— дея зорланиб сўради қиз.

— Тоҳир-Зухро, Лайли-Мажнуилар ҳам ошиқ-маъшуқлар эди. Замоначи уларга ҳам кулиб боқмади. Хомтама бўлма, бизнинг замонларнинг замонидан баттар бўлса борки, тузук эмас. Орқага қайтми йўқ. Йўлбарс изидан, йигит сўзидан қайтмас. Қисматдагидан ортиқ ҳеч нарса бўлмайди, жоним. Кемага тушганиниг жонинг бир. «Бу қирғоқсиз» дейгиз иккаламизнинг

чекимизга тушди, сузиб кўрамиз, худойим ёрлақаса, суза-суза бирон жойга чиқиб олармиз. Қирғоққа етолмай ғарқ бўлсак, худодан кўрамиз. Гап шу. Келишдикми?

— Келишдик,— деб жавоб қилди қиз. У Ҳотамнинг бирсўз-лигидан чўчиб, дарҳол рози бўла қолди.

— Ундай бўлса, юрдик!— Йигит қизнинг қўлидан тутди.— Олға юрамизми?

— Олға юрамиз!— деб жавоб қилди қиз.

Дарбадар ошиқлар шиддат билан йўл босиб, тонготарга яқин Жабборқул отанинг кулбасига етиб келдилар. Ҳотам Турсунтошга:

— Сен шу ерда кутиб тур,— деди-да, ўзи бориб эшикни қоқди. Бир оздан сўнг ичкаридан «Ким у?» деган овоз эшитилди. Бу эшагига емиш солаётган Жабборқул отанинг товуши эди. У: «Ҳозир, ҳозир», дея хиёл ўтмай эшикни очди.

— Ия, Ҳотам ўғлим-ку! Оббо азамат-эй! Қани-қани, шундай бемаҳалда тинчликми, ишқилиб?— У ташвишланиб кетма-кет савол бергач, сўнг йигит билан қучоқ очиб кўришди ва қўярда қўймай уйга бошладди.

— Ҳой, қаёқдасизлар? Ҳотамбек ўғлинг келиб қолди, энаси!— дер эди қувончи ичига сигмай қария.

Тонг ороми огушида масрур фақир бу хонадонда бирдан тинчлик бузилди. Ойбодоқ хола, Султонмурод меҳмонни қувона-қувона қарши олдилар. Қутлуғой ҳам ийманибгина салом берди-да, дарҳол ўзини айвонга, устун панасига олди. У энтикиб-энтикиб нафас олар, пешонабоғини парда қилиб мўралаб-мўралаб қўяр эди. Лекин Ҳотамнинг парвойи фалак, у қизга ҳатто қайрилиб ҳам қарамади.

— Ота!— деди Ҳотам, кейин негадир бир лаҳза жимиб қолди. У нимадир демоқчи бўлди-ю, ботинқирамай турарди... Қутлуғой бўлса бутун вужудини қулоқ қилиб Ҳотамнинг оғзини пойларди...

— Ота!— деб такрорлади Ҳотам.

— Қулоғим сенда, ўғлим, гапиравермайсанми?— деб унга тикилди Жабборқул ота.

— Кўчада меҳмон бор эди... Янги меҳмон бошлаб келган эдим, отажон,— деб мулойим жилмайди йигит.

— Эй-эй, бундоғ демайсанми, ўғлим, мен қаёқдан билай! Уз уйинг-ку, нега бошлаб киравермадинг, мен ҳозир,— деб чол эшикка йўналган эди, Ҳотам чаққон ҳаракат қилиб: «Ўзим... ўзим», деганча югуриб кўчага чиқди. Кўп ўтмай бошига тўн ёпиниб, юзини рўмоли билан бекитиб олган Турсунтошни бошлаб кирди. Хонадондагилар ҳайрон эди: бу кутилмаган меҳмон ким бўлди экан? Нима бўлганда ҳам, ким бўлмасин эшикдан

кириб келди, эшикдан кириб келганни ит қопмас, деганларидек, биринчи бўлиб Ойбодоқ Турсунтош билан кўришган бўлди. Қутлуғой ҳанг-манг эди: «Бу аёл ким?.. Нега Ҳотамжон ака уни эргаштириб келди? Отам: «Ҳотамжон ёлғиз, ҳеч кими йўқ, боши очик», деган эдилар-ку?» деган шубҳали хаёллардан боши қотди.

— Турсунтош! Бундоғ юзингни очиб саломлаш. Отасиз эдик, оталик бўлдик. Онасиз эдик, худога шукр, оналик бўлдик. Султонмуроддек қанотимиз, Қутлуғойдек меҳрибон синглимиз бор...

Мезбонлар: «Ўзи нима гап?» дегандек ҳайрон бўлиб бир-бирларига қараб олишди.

— Мени, келинингиз Турсунтошни кечиринг!.. Ноилож қолиб, сизларни қора тортиб келдик,— деди Ҳотам ва бўлган воқеани айтиб берди.

Жабборқул ота билан Ойбодоқ хола гоҳ бош чайқаб, гоҳ қовоқ уйиб, бетоқатлик билан эшитар эканлар: «Чакки иш бўпти!» «Охири вой иш қилибсизлар!» деб гап қўшиб туришди. Хонадон эгаларининг гап-сўзи, совуқ муомаласидан Ҳотам бу иши уларга ёқмаганини пайқади. Қутлуғой бўлса устун панасига ўтириб олиб алам билан унсизгина кўз ёши тўкарди...

— Ўғлим Ҳотамжон! Бу ёққа кел-чи,— деб чол йигитни четроққа етаклади.— Иккаланг мени қора тортиб, бошпана сўраб келибсанлар, нуридийда. Бошим устига... Ва лекин менинг кулбам сизлар учун бошпана бўла олурмикин, деган андишаданман... Менинг гапим оғир ботмасин, ўзинг тананга ўйлаб кўр, ақл-идрокли йигитсан, ўғлим. Имом Ҳасан, Имом Ҳусан масжидига қадами етган золим амирнинг искович итлари — бу ерга келмайди, деб ўйлайсанми? Келади. Чунки мен билан яқинлигингни маккор Додхудо яхши билади. У кунни худо кўрсатмасин, бордию қўлга туширгудек бўлсалар, иккалангдан шафқатсиз ўч олишларига кўзим етиб турибди. Кўнгилсиз бўлса ҳам бу сўзларни шу вайдан айтиб турибман. Гарчи бир мазлума қизни қутқариб савоб иш қилгансан, Додхудо учун бу шўрдик чиндан-да увол! Уволгина эмас, кечириб бўлмайдиган гуноҳ!.. Ўйлаб кўр, болам, менга қолса сенга кирган тикан менга кирсин дейман-а...

Ҳотамнинг ортиқ сўз тинглашга тоқати қолмаган эди. Шунинг учун ҳам:

— Отажон! Қари билганни пари билмас, деб бекор айтмаганлар. Вақт зиқ. Шошилмоқ керак. Мен фақат хайрлашгани, розилик сўрагани келгандим. Хайр, отажон!— деб ер чизиб ўтирган Турсунтошнинг қўлидан ушлаб: «Тур!» деб хитоб қилди. Қиз чурқ этмай атрофга термилиб қотиб қолган эди.

— Холажон! — деб қичқирди Ҳотам. — Султонмурод, укажон! Салғам Қутлуғой! Агар қайта кўришолмасак, дийдор қўсмагга қолади. Хайр!

Ҳотам Турсунтошнинг етаклаб кўча эшикка қараб йўл олди.

— Қайда?.. Ҳотам, болаи! — деб эс-душини йўқотган Жаб-бөрқул ота мадорсиз қадам ташлаб уларнинг орқасидан югурди, бироқ эшикка етмаёқ гурс этиб йиқилди...

ҚУВГИН

Ҳотам билан Турсунтош кўм-кўк адир ёнбағрида, бужур бўлиб ўсган оёлоқдаги жийда дарахтининг тагида ўтиришибди. Никоятда ҳориган бўлсалар ҳам, кайфиятлари тетик эди. Харсангтошлар устига саҳармардонда тушган шудринг томчилари тошга ёйилиб буғланарди. Кўкатларнинг усти нам. Жийда гулининг ўткир ҳяди кишини маст қилгудек... Осмони фалакда тўрғай чарх уриб сайрамоқда. Гўё тиниқиб чиқаётган қуёш, бу мовий олам, илк бор эркинликка чиққан йигит ва қизини олқинилаётгандек...

Аммо Шарқ уфқининг авзойи бузуқ, қат-қат қорамтир булутлар осмони фалак сайр-саёҳатида... Улар вазмин сузганча, тор чўққиларини забт этаётгандек.

Ҳотам билан Турсунтош Ҳожининг бобо тутқазган қоқ-суқларни тамадди қилиб бўлишгач, мудроқ уйқу элита бошлади. Тун бўйи хавф-хатарда жон ҳовучлаб босилган йўл уларни қаттиқ қоритган эди. Ҳотам жомакорини олаб, ерга ёзди. Ёнма-ён ётдилар. Турсунтош бир зумда уйқуга кетди... Ҳотам бўлса уйқу билан олишарди. Гоҳ кўзи уйқуга кетиб чўчиб уйғонар, гоҳ ўришдан туриб Қармана йўлини кузатарди...

Жимжитлик. Қуи ёйилиб чошгоҳга яқинлашиб бормоқда... Ҳотам Турсунтошнинг сочларини силеди. Оҳистагина пешонасидан ўпиб, сўнг юзига узоқ тикилиб қолди. Қора қош, буғдойранг, кўнгир соч, жозибадор гулчеҳра қизнинг ҳорғин юзида бокира латофат гул-гул акс этарди. Қиз совқотиб жунжикди. Ҳотам чопон билан унинг елкаларини ёшаркан, «Совқотдингми, жоним?» деб қўйди. Қиз хпёл кўзини очиб жилмайди-да, «Этим увушиб турибди», деб яна кўзларини юмди. Ҳотам эса: «Ҳаммаси чарчаганники, жоним», деб қизнинг ёнига ўтирди. Яна унинг юзига термилиб қолди... Назарида, бағрида бир гавҳари шамчироқ гул-гул ёнарди... Қандайдир илоҳий бир куч оҳанрабо сизгари йигитни қиз томонга тортар, тортув кучи шу қадар зўр, қудратли эдики, йигит унга дош беролмай қизнинг боши узра эгилди, эҳтирос билан бағрига босди...

Бир пайт узоқдан от туёқларининг дупури эшитилди. Ҳотам хавотирланиб бош кўтариб, теварак-атрофга қаради. Олис-олис-ларда момақалдироқ гумбурлаб кетди. Бир зумда осмонни қоп-қора булут қоплаб, оламни қоронғилик босди. Кучли шамол кўзғалиб, ёпинчиқни учирди, қизнинг усти очилиб қолди. Ҳотам унинг устини ёпишга уринаркан, яна қаттиқ чақмоқ чақиб, момақалдироқ гумбурлади. Еру кўк, тоғ-тошлар ларзага келди. Ҳотам от қўйиб бало-қазодек ёпирилиб келаётган отлиқларнинг овозидан уларнинг амир суворилари эканини сездию вужуди музлаб кетди. Бу ногаҳоний балодан гангиб Турсунтошни қучоқлади. Қиз қалт-қалт титрар, «Момақалдироқ! Ҳотам ака, қўрқаяпман!» деб зорланар эди. Сарбозлар тобора яқинлашиб келарди. Турсунтош даҳшатга тушиб: «Ҳотам ака!» деб қичқирдию ваҳима, саросимадан ҳўнграб юборди.

Момақалдироқ кетма-кет гумбурлади, чақмоқ чақиб, қоронғи булут пардасини ёриб ўтдию шу заҳоти сўнди.

Шовиллаб жала ёға бошлади...

МҮНДАРИЖА

Деҳибаланд	3
Қўшмозор қиссаси	15
Алвастикўприк	19
Ўзга деб, ўзлigidан кечиб	33
Ҳамхона — ғамхоналар	36
Таваллуд	42
Найранг	49
Кўпкари	58
Исқот	72
Меросхўрлар	77
Тузоқ	82
Гўзал Турсунтош	87
Қиз доми	96
Ака-сингиллар	103
Севги қаҳри	114
Ҳийла	122
Гуноҳ ва савоб	132
Телба ҳақгўй	143
Қулфатни доно тортадир	154
Икки ўт ўртасида	157
Яхшилик боғбони	169
Қутлугой	178
Меҳр-оқибат	184
Орзуга айб йўқ	186

Қўнгил рози	188
Жинни жинни эмас	191
Умид остонаси	194
Бахтиқаро Турсунтош	203
Момақалдиқоқли тун	206
Эшикдан қирганин ит қопмас	217
Қувғин	226

На узбекском языке

ИЗИР САФАРОВ

Гроза

Роман

Редактор *Х. Султонов*
Рисом *К. Волков*
Расмлар редактори *А. Қила*
Техн. редактор *Э. Саидов*
Корректор *М. Қудратия*

ИБ № 1851

Босмаxonга берилади 4.01.81. Босишга рухсат этилади 19.03.81. Р 14500. Ферма.
Босмаxonи қоғози № 1. Адабий гарнитур. Юқори босма. Шартли босма.
Нашр л. 14.5x+0,35 вкл. Тиражи 60000. Сажээ № 1356. Баҳоси 1 с. 10 т. Рафур Булоғи.
Адабиёт ва санъат нэширети, 700129. Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Ўзбекистон ССР Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари Давлат комитетининг Тошкент «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмаси, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.